

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ

И. Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети
Профессор Т. К. Ахматов атындагы Кыргыз тили жана аны окутуунун
технологиялары кафедрасы

Кол жазма укугунда
УДК: 81-11:81.362(575.2)(043.3)

Султанова Айнура Абайдиллаевна

ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫНЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК
ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖАНА ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮН
ТАРЫХЫЙ МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДЕРИ

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я

Илимий жетекчи - филология
илимдеринин доктору,
доцент Садыкова С.З.

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I бап. ТОПОНИМИЯ ЖАНА АНЫН АРЕАЛДЫК ЛИНГВИСТИКАНЫН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ ИЗИЛДЕНИШИ	
1.1. Орто кылымдын чегинде Алай жана Памир тоо кыркаларындагы тилдик ареалдардын карым-катышы.....	18
1.2. Топонимдердин лингвоконцептуалдык бирдик катары жалпы тил илиминде изилдениши.....	29
1.3. Топонимдик системанын түркологияда изилдениши.....	44
1.4. Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык жактан изилдениши.....	99
Биринчи баптан алынган тыянактар.....	106
II бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛО- ГИЯСЫ, МЕТТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ	
2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.....	109
2.2. Тилдик карым-катышы чагылдырган топонимдер.....	118
2.3. Чоң-Алай топонимикасынын тарыхый старатиграфиясы.....	120
2.4. Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү.....	138
Экинчи баптан алынган тыянактар.....	150
III бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМДЕРИНИН СЕМАНТИКА- СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	
3.1. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый-фонетикалык эволюциясы.....	63
3.2. Чоң-Алай өрөөнүндөгү жер-суу аттарынын лексика-семантикалык жактан бөлүнүшү.....	70
3.3. Чоң-Алай топонимдеринин структуралык өзгөчөлүктөрү.....	
3.3.1. Жөнөкөй топонимдер.....	151
3.3.2. Татаал топонимдер.....	152
3.3.3. Тубаса топонимдер.....	158
3.4. Туунду топонимдер.....	159
Үчүнчү баптан алынган тыянактар.....	162

Корутунду.....	163
Пайдаланылган адабияттар.....	167
Тиркеме.....	184

Киришүү

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Теманын актуалдуулугу кыргыз тилиндеги ономастикалык материалдын азыркы когнитивдик лингвистиканын алкагында, ошол эле мезгилде географиялык лингвистиканын материалдарынын негизинде ретроспективдик багытта иликтөөгө алуу менен түшүндүрүлмөкчү. Албетте, кыргыз тилинин концептуалдык негизи катарында реалдуу мезгил мерчеминде тил бирдиктери аркылуу чагылдырылган ономастикалык географиялык объектилердин аттары кыргыз тилинин, жалпы эле түрк тилдер системасындагы негизги кор экендигин так чагылдырган номинативдик тутум болуп саналат. Ал эми географиялык объектилер материянын реалдуу сегменттери катарында сырткы дүйнөнүн тилдик бирдиктер аркылуу чагылуусу болуп гана чектелбестен, этникалык топтун улут катарында калыптануусунун негизи экендигин акыркы изилдөөлөр ачыктады. Демек, кыргыз элинин этностук жактан болгон тарыхый эволюциясын тактоо маселеси, биринчи кезекте, реалдуу мейкиндиктеги индивиддердин суммасынан эмес, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин белгилүү мейкиндиктеги түптөлүүсү менен да негизделмекчи. Ал эми элдин мамлекеттик-чөлкөмдүк маанидеги аймактык жактан аныкталуусу алда качан эскирген жана батыш изилдөөчүлөрү тарабынан жергиликтүү калктын континенталдык эгемендүүлүгүн жокко чыгаруудагы куралы [Магидович,1969:285].

Бир эле учурда жалпы евразиянын континенталдык негизин ээлеген кыргыз урууларынын “аборигендер” катарында каралуусу тарыхый далил эмес экендигин аныктоого да убакыт жетти десек жаңылыштык болбос. Анткени жалпы адам баласынын тарыхый өнүгүүсүндөгү белгилүү этап катарында таанылган Улуу Жибек жолу “цивилизациялык жактан өнүккөн элдин өкүлдөрүнүн” кыргыз жергесине келүүсү эмес, тескерисинче Чоң-Алай архитектуралык системасы аркылуу маданий булакка кошулуусу экендигин далилдөө жалпы кыргыз тил таануусундагы заманбап маселе болуп кала берет. Алсак: “Хорошо известны сухопутные дороги – торговые пути, связывавшие с

цивилизированными странами Передней Азии” деген аксиоманы которуунун кереги жок [Магидович,1969:285]. Арийне, аталган чөлкөмдүн лингвистикалык баалуулугу: “Есть ряд исторических доказательств, опирающихся на сохранившиеся письменные документы и археологические находки, что, по крайней мере, за несколько веков до новой эры китайские товары (в частности, шелк) нашли себе дорогу на далекий запад – в страны Передней Азии, в Египет, несколько позднее в Грецию и Рим” деген тарыхый чындыктын аныкталуусу менен ого бетер артмакчы [Магидович,1969:285].

Лингвоконцептуалдык өңүттөн алып караганыбызда Чоң-Алай топонимиясынын ареалында кыргыз тилинин калыптануусун, кеңири тилдик мейкиндикте бүгүнкү күнгө дейре өнүгүү динамикасын илимий лингвистикалык жактан комплекстүү изилдөө менен да түшүндүрүлөт. Анткени Чоң-Алай тоо кыркалары Кыргызстандын суу ресурстарын сактаган географиялык жана тектоникалык массив гана эмес, биздин мекенибиздин Кытай, Афганистан, Пакистан жана Тажикстан менен чектешкен жериндеги маанилүү лингвистикалык катмар, ошол себептен да азыркы жалпы Борбордук Азиянын жана Фергана өрөөнүнүн геосаясий абалынын мерчеминде жана Чоң-Алай тоо кыркаларындагы тарыхый урбонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоодо Чоң-Алай топонимиясынын орду ченемсиз. Байыркы доордон тарта адам баласы отурукташкан геоклиматы жактан ыңгайлуу жашоо чөйрөсү жана типологиялык айырмалуу структурадан турган тилдердин өз ара карым-катнашын [Абрамзон, 1990:454], элдердин этномаданий алакасын өз боюна сиңирген топонимдердин табигый лабораториясынын милдетин аткарган алкак азыркы күнгө дейре илимий жактан чети оюлбаган дың бойдон сакталып келет. Мындай маанилүү лингвистикалык тармактын илимий бутага алынышы, кала берсе илимий теманынын объектисине айлануусунун өзү эле аталган изилдөөнүн заманбаптуулугун аныктап турат деп айтууга азыркы күндө толук негиз бар. Чоң-Алай районунун географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олуттуу мааниси менен байланышкан. Ошондой эле өз мезгилинин белгилүү

тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чоң-Алай районунун чөлкөмү Улуу Жибек жолу менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор биргеликте аталган аймактын топонимиясынын азыркы мезгилдеги заманбаптуулугун аныктайт.

Кийинки убактарда илимпоздор кыргыз тил илиминдеги табигый тилдин көп кырдуу маселерине кайрылып, геолингвистиканын орчундуу проблемалары иликтене баштагандыгына күбө болуудабыз. Жер-суу аттары Кыргызстандын тарыхый жактан калыптануусунун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар катарында жана лингвистикалык сейрек материалдар катарында иликтөөгө алынуусу зарыл. Демек, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө, тарыхтын көрсөткүчү болгон жер-суу аттарын унутта калтыруу чындыкка коошпойт [Бартольд,1996:56]. Ошондой эле геолингвистикалык маанилүү аймак болуп саналган Чоң-Алай топонимиясын ар тараптуу изилдөөгө алуу азыркы мезгилде элибиздин өткөндөгү тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек туудурбайт. Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын лингвистикалык жактан иликтөө биздин мамлекетибиздин тышкы саясаты менен да байланышкан кечиктирилгис маселелерден болуп кала бермекчи.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин профессор Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Кыргыз тилинин тарыхында жана азыркы Кыргызстандын тилдик жана маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан анализдөө менен биргеликте эле анын Улуу Жибек жолу менен байланышын жана анын географиялык картасындагы тарыхый топонимдердин

тарыхый лингвистикалык ордун аныктоо. Кыргыз жергесинде кыргыз тилиндеги топонимдер басымдуу экендигин жана кийинки мезгилде айтылып келген кыргыз урууларын “Сибирден ошкон келгиндер” катарында сыпаттоочу чындыкка анчалык туура келбеген пикирлердин жаралуусуна бөгөт коюу. Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясынын тилдик табиятын лингвистикалык, тарыхый жактан изилдөө жана илимий жактан такталган геоллингвистикалык фактыларды кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын окуп үйрөнүүдө кеңири пайдалануу. Чоң-Алай өрөөнүнүн чөлкөмүндөгү жер-суу аттарынын тутумун аныктоо жана топонимиянын фактыларын кыргыз тил илиминде кеңири пайдалануу. Кыргызстандын тарыхын окуп үйрөнүүдө негизги орунду ээлеген Улуу Жибек жолунун, кыргыз тилинин тарыхын жана Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдеринин тарыхый катмарларын изилдөө.

Изилдөөнүн максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлду:

1) кыргыз геоллингвистикасынын өнүгүүсүндөгү багыттарды так аныктоо, ошондой эле жалпы Кыргызстандын топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий деңгээлде чечмелөө;

2) Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аттарынын системасында жолугуучу топонимдердин фонетикалык жактан калыптануусунун, мыйзамдарын талдоо жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдерди тарыхый жактан окуп үйрөнүү, аларды жыйноо;

3) Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясында жолугуучу топонимдердин этимологиясын лингвистикалык жактан талдап, жер-суу аттарынын маанилик байланыштарын аныктоо;

4) Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясындагы айрым тарыхый топонимдердин этимологиясын илимий өңүттөн чечмелөө жана өнүгүү багыттарын аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Мамлекетибиздин тарыхый-географиялык жактан маанилүү аймактарынан болгон Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын диссертациялык иштин деңгээлинде

комплексүү изилдениши жана кыргыз тилиндеги кээ бир фонетикалык мыйзамдардын жаралышын жана калыптануу этаптарын чагылдырган тилдик факты-материалдар катарында каралуусу, ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдердин изилдениш алкагында жер-суу аттарынын белгилүү бир тарыхый катмарларын аныктоо өндүү бир катар маселелердин ар кайсы өңүттөрдөн изилдениши иштин илимий жаңылыгын түзөт.

Иштин практикалык мааниси. Диссертациялык иш кыргыз тил таануу илиминде жаңыдан гана изилдене баштаган географиялык лингвистика боюнча программаларды жана окуу китептерин түзүүдө зарыл материалдар менен камсыздоочу объективдүү, фундаменталдуу фактыларды ар тараптан айкындайт. Ошондой эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый чектерин илимий жактан тастыктап, кыргыз элинин түпкүлүктүү этнос катарында изилдөө багытында бирден-бир лингвистикалык далил катарында кызмат кылат. Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын жана жыйынтыктарын окуу процессинде кеңири пайдаланууга болот: орто мектептерде окуучулардын регионалдык билимин, топонимдердин колдонулуш өзгөчөлүктөрү, тактап айтканда, тил илиминин лексикология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн, жогорку окуу жайларда географиялык лингвистиканы, филологиялык дисциплиналарды окутууда, аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо изилдөөнүн материалдарын, теориялык жоболорун колдонсо болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын түзгөн аталыштардын этимондук составы жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый пайдубалы, концептуалдык негизи болуп эсептелет.

2. Азыркы күнгө дейре сакталып келген Чоң-Алай топонимиясы онтологиялык байыркы негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү форма.

3. Улуу Жибек жолундагы *Дароот-Коргон*, *Кундуз*, *Сопу*, *Самар*, *Чыйырчык*, *Дарваз*, *Паркана*, *Зор-Алай*, *Чач*, *Сымарлык*, *Зер* топонимдик

катары аталган маданий-экономикалык магистралдын картографиясын аныктоо менен бир катарда кыргыз элинин башка тилде сүйлөгөн уруулар менен болгон алакасын чагылдырган лингвистикалык факторлордон.

4. Улуттун менталдык жактан калыптануусу лингвистикалык код катарында келүүчү номинативдик система менен эриш-аркак өнүгүү менен, топонимикалык кордун жалаң гана фонетикалык оболочкасынын өзгөрүүсүн шарттабастан, табигый тилдин категориялык мыйзамдарын да жарата алган структуралык моделдеринин парадигматикалык тутуму боло алат.

5. Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдердин тарыхый өнүгүүсү кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин чагылдырат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө Чоң-Алай топонимиясы боюнча топонимдердин геоллингвистикалык системасы түзүлдү жана коңшу мамлекеттер менен чек ара алакасына тиешеси бар жер-суу аталыштарынын семантикасы тарыхый лингвистиканын фактыларынын негизинде талдоого алынды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Иштин негизги мазмуну боюнча И.Арабаев атындагы КМУда болуп өткөн эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн багытына байланыштуу Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин студенттерине «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бүтүндүгү жана Чоң-Алай топонимиясы» деген темада семинар жана атайын курс окулду.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары жалпысынан 10 илимий макалада чагылдырылды, анын ичинде Кыргыз Республикасынын РИНЦ системасында индекстелген мезгилдүү илимий басылмаларында 9, чет өлкөдө 1 макала жарыяланды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч баптан, ар бир баптын аягында чыгарылган кыскача тыянактардан, корутундудан,

адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү - 208 бет.

I бап

ТОПОНИМИЯ ЖАНА АНЫН АРЕАЛДЫК ЛИНГВИСТИКАНЫН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ ИЗИЛДЕНИШИ

Топоним – тилдик түзүлүштүн алкагында гана курала турган бирдик. В.Н.Никонов ар бир топоним өз алдынча туруп номинативдик милдет аткара албай тургандыгын баса белгилеп, сөздөр топонимдердин катарына өтүү менен башкача жашоосун улантып, социалдык маанилүү милдет аткара баштай тургандыгын айткан [Никонов,1964:3]. Ошондой эле окумуштуу топонимдер эч качан жалгыздап жаралбай тургандыгын конкреттүү мисалдардын негизинде көрсөткөн [Никонов,1964:3-4]. Топонимдин тилдик системага кабыл алынуусу жана туруктуу бирдик катарында кызмат кылуусу анын семантикалык жүгүнө негизделген [Баргоякова,2002:3-9]. Ошондуктан жогоруда айтылган окумуштуунун пикирине кошулуу менен топонимдин чөлкөмдүк туруктуулугун жана тутумун белгилөөгө болот деп эсептейбиз.

О.Т.Молчанова ареалдык катыштагы топонимдердин маанисинин көп кырдуулугуна токтолуп, атоо процессинде тилдик коомдун ишмердүүлүгүнүн байланышы катарында карайт [Молчанова,1971:128-130]. Жамааттын жана топтун ар бир мүчөсү өз дүйнө кабылдоосуна, өндүрүш маданиятына жараша жер-суу аттарын кабылдайт деп түшүндүрөт да, адам баласы, башкача айтканда, тилдик коллективдин мүчөсү конкреттүү ареалдагы бизди курчаган реалдуу дүйнөнүн кайсы бир бөлүгүн атоодо өз турмушуна, өндүрүш ишмердүүлүгүнө жана калыптанган тилдик маданиятына жараша аталуучу объектинин сапаттык жагын кабылдайт деп билдирет [Молчанова,1969:49-50]. Мындай көз карашты К.Конкобаев [Конкобаев,1983:57-60] жана Н.Жапаровдор [Жапаров,2002:102-103] колдошкон.

Д.Исаев өз изилдөөлөрүндө жер-суу аттары бир гана тилдик түзүлүштүн маанилүү бөлүкчөсү болбостон, ареалдагы тарыхтын далили катары кызмат өтөй турган чындык экендигин мүнөздөйт [Исаев,1970:46-48]. Ошондой эле топонимдерди эки жактуу лингвистикалык көрүнүш катары изилдеп, социалдык жагдайына көңүл бурган. Окумуштуу топонимдердин семантикалык

байланыштарына өзгөчө орун бериле тургандыгына кеңири токтолуу менен жер-суу аттарынын маанилик жагы элдин тарыхы менен ажырагыс тутумду түзө тургандыгын баса белгилеген [Исаев,1977:3-9].

К.К.Конкобаев өз изилдөөлөрүндө ареалдык катыштагы топонимдердин маанисин чечмелөө өтө татаал илимий жумуш экендигин белгилөө менен бирге «ар бир энчилүү ат адамдын аң-сезиминдеги түрдүү факторлордун карым-катышынын жемиши» деп эсептейт [Конкобаев,1980:80-108].

Э.М.Мурзаевдин ою боюнча ареалдык мейкиндикте жайланышкан топонимдерди бир гана түзүлүшүнө карай мүнөздөө туура эмес. Анткени, жер-суу аттары элдин тарыхый жактан калыптанышы менен тыгыз байланыштуу жана топонимди жалпы ареалдын тарыхый мерчеминен, маанилик тутумдан бөлүп кароого болбойт деген пикирин ачыктаган [Мурзаев,1980:198-200].

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндөгү кыргыз урууларынын бир ареалда жашаган элдер менен жолугушуусу жана алар менен болгон социалдык, экономикалык жана тилдик карым-катнашы жөнүндө өз мезгилинин көрүнүктүү окумуштуусу Б.М.Юнусалиев төмөндөгүлөрдү жазып калтырган: “...иранские заимствования в тюркских языках превышают в количественном отношении монгольские, в том числе в кыргызском. И у кыргызских племен были контакты с ираноязычным населением - тохарами (до 9 в. н. э.), согдийцами (до 12 в. н. э.)” [Юнусалиев,1959:219].

Жалпы кыргыз тилинин топонимиялык сферасындагы ареалдык тилдик катмарынын изилденишин алып карай турган болсок кыргыз тилинин түндүк ареалдык бөлүгүндөгү топонимдерди алгачкылардан болуп кыргыз окумуштуусу Д. Исаев илимий иликтөөгө алган. Ал өз изилдөөсүндө айрыкча ареалдык катмарга тиешелүү болгон сар гидроформантынын негизинде пайда болгон (Сары-Булак, Сары-Булун, Сары-Камыш, Сары-Чат, Сары-Чачма, Сары-Өзөн-Чүй, Айран-Суу, Таңги) топонимдерди өтө терең анализдеген [Исаев,1977:76-90]. Андан көп өтпөй К.К.Конкобаев өзүнүн “Топонимия Южной Киргизии” деп аталган эмгегинде ареалдык катыштын негизинде кирген элементтерден жасалган топонимдерди лексика-семантикалык жактан

стратиграфиясын аныктаган. [Конкобаев,1980:9-21]. Д.Исаевдин ареалдык топонимдерге арналган изилдөөсүнөн айырмаланып К.К.Конкобаевдин илимий иликтөөсүндө кыргызстандын ареалдык топонимиясы согди-ягноб жана тажик тилдик катмарчаларына ажыратылган [Конкобаев,1980:10-20].

Албетте, ареалдык топонимиянын калыптануусунда жана эстеликтердин текстеринде уйгур тилинин таасири күчтүү деген анчалык тарыхый жактан тастыкталбаган пикирлер айтылып жүрөт. Мындай кайчы пикирлерди четке кагып И.А.Батманов кыргыз тили енисей кыргыздарынын тилинин түздөн-түз улантуучусу болуп саналарын айгинелейт. Окумуштуу өз пикирин төмөндөгүчө айкындайт: “Вместе с языком орхоно-енисейских памятников существовал, например, родственный им древний уйгурский язык, развивался протобулгарский, обособлялся язык курыканов и т. п. Имелись некоторые отличия между языком енисейских и орхонских памятников. На базе енисейских признаков развивались языки предков киргизов, тувинцев, шорцев, хакасов и др.” [Батманов,1966:5-22]. Окумуштуунун ою боюнча кыргыз жана уйгур тилдери көп кылымдар бою активдүү алакада болуп, көптөгөн окшош белгилерге ээ болушкан. Бирок ошол эле мезгилде тээ байыркы кылымдардан эле аталган элдердин ортосунда айырмачылыктар болгондугун алардын тилиндеги айрым бир формалардын өз алдынча өнүгүүгө ээ болуусу айгинелейт.

Ареалдык чөлкөм (топонимикалык) лингвистикалык жактан гана маанилүү алкак болуп саналбастан (биздин мисалыбызда Чоң-Алай ареалдык топонимиясы), жалпы эле Борбордук жана Орто Азиядагы түрк тилдүү элдердин калыптануусунда маанилүү негиз болуп саналат. Албетте, мындай жобонун жаралышында белгилүү саякатчы гана эмес, өз изилдөөлөрүндө маанилүү факты-материалдарды бере алган белгилүү чыгыш таануучу Чокан Валихановдун эмгектери жалаң гана кыргыз ареалдык топонимиясын изилдөө үчүн эмес, жалпы түрк дүйнөсүнүн калыптануусунда алгылыктуу тарыхый жана лингвистикалык көрөңгө болуп саналат.

Атайын Орус падышачылыгынын тапшырмасы менен болсо дагы өз мезгилинин билимдүү жана илимий жаатта тажрыйбалуу чыгыш таануучу Чокан Валиханов жалпы эле Тескей Алатоосун жердеген элдердин тилин, этно-маданий жөрөлгөлөрүн таанып билүүнү ареалдык топонимияны изилдөөдөн баштаган десек жаңылышпайбыз. Анткени окумуштуунун изилдөөлөрүндө жана көлөмдүү эмгектеринде ареалдык топонимия негизги орунду ээлейт жана элдин тарыхын жана маданиятын окуп үйрөнүүдө таяныч катарында кызмат кылат. Буга мисал катарында окумуштуунун төмөнкү байкоолорун келтире кетсек болот. Белгилүү түрколог А.Х.Маргулан чыгыш элинин чыгаан окумуштуусунун эмгектери жана илимий деңгээлдеги салымы жөнүндө төмөндөгүдөй эскерет. “Однако и то, что он успел сделать за свою короткую, как полет метеора, жизнь, вызывает преклонение перед его необыкновенными способностями, жаждой знаний, широтой охвата и глубиной анализа научных проблем. Он был первым европейским (в смысле образования) ученым, побывавшим в практически неизвестных в науке землях – Киргизии, Восточным Туркестане, где собрал ценный и чрезвычайно важный в научном отношении материал. Востоковеды России единодушно признали в лице Чокана Валиханова феномальное явление” (Валиханов,1986:9-10). Кыргыз элинин бир тараптан Тан империясы менен, экинчи тараптан башка тилдерде сүйлөгөн элдер менен болгон байланышы тарыхтын алгачкы мезгилдеринде эле башталган. Анткени Тан империясы менен болгон дипломатиялык байланыштарды тастыктаган Кытай падышасынын кыргыздарга жазган каты азыркы күнгө чейин белгилүү. Мисалы, **Гүлчө, Кара-Мык, Кара-Тейит, Кара-Булун, Жоон-Арык** топонимдери тарыхый аталыштар катары белгилүү болгон. Ош шаарынан табылган алтын, күмүш буюмдар Санкт-Петербургдагы Эрмитажда сакталууда. Алар кемер курга, ат жабдыктарга чөгөрүлгөн күмүш кооздуктар, алтын сөйкөлөр, күмүш идиштер, жыгач ээр, темир үзөңгү, ооздуктар. Орто жана Борбордук Азия элдеринин маданиятынын ареалдык, тарыхый байланыштарын искусствосун үйрөнүүдө бул буюмдардын чоң мааниси бар.

Кыргыздын чыгаан окумуштуу уулу Б.М.Юнусалиев кыргыздардын тили жана топонимиясы биздин доордун алгачкы кылымдарынан тартып көптөгөн башка түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тилдеринде жолукпаган, же болбосо эчак жок болуп кеткен тилдик формаларды, форманттарды сактап келгендигин илимий жактан ишенимдүү тастыктайт. Алсак, **Айгыр-Жал, Ак-Учук, Ак-Таш, Кара-Дөбө, Кызыл-Дөбө, Баба-Ата, Кыр-Коо, Карагатты** ж. б.

Алсак окумуштуу: “Байыркы кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катарында Енисейлик эстеликтерди көрсөтүүгө болот. Азыркы кыргыз тили менен Енисей боюндагы ташка жазылып калган жазуулардын ортосунда бир жарым миң жылга жакын убакыт өткөн. Мынчалык узак мезгилдин өткөндүгүнө карабастан, енисейлик доордогу кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда окшоштук аз эмес. Мисалы, эстеликте учураган уңгу этиштердин, ат атоочтордун, зат атоочтордун, сын атоочтордун, сан атоочтордун ж. б. уңгу сөздөрдүн баары тең дээрлик азыркы кыргыз тилинде сакталуу менен катар күндөлүк речтин активдүү сөздүгүн түзүп, сөз жасоонун өнүмдүү элементтеринен болуп саналат. Фонемалык система да, эгерде үнсүздөр жана жөнөкөй үндүүлөр системасын ала турган болсок, негизинен ушул күнгө өзгөрүшсүз сакталып келаткандыгын көрөбүз” [Юнусалиев,1971:57].

Ошондой эле кыргыздардын согду тилинде сүйлөгөн элдер менен тилдик катнашын, тохарлар менен болгон өтө тыгыз социалдык жана экономикалык жана тилдик карым-катнашын кыргыздын белгилүү тилчиси Б.М.Юнусалиев өз мезгилинде өтө так жана лингвистикалык фактыларды келтирүү менен белгилеген. Муну улуу окумуштуу төмөндөгүчө белгилейт: “Монголдордун да, кыргыздардын да негизги кесиби сөз оошкон доорлордо мал өстүрүү болуп, көчмөн жашап, соода-сатык өнүкпөгөн натуралдык чарба менен оокат кылган. Монголдор экономика жана маданият жагынан кыргыздарга күчтүү таасир келтире албагандыктан, көп сөз оошкон эмес. Экинчиден, монголдор менен кыргыздардын карым- катышы өтө эрте, мындан бир нече кылым (балким, беш кылым) мурун болгон. Мындай тарыхый алаканын жыйынтыгы катарында **Кара-Кокту, Үч-Дөбө, Кара-Коо, Чатыр-Көл, Кара-Кужур, Чоң-**

Булак, Кара-Мойнок, Шабыр-Көл, Көк-Бука, Көк-Булак сыяктуу топонимдер жаралган” [Юнусалиев,1971:50-57].

Ал мезгилде Борбордук Азия элдеринин турмушу бирдей өнүкпөгөн абалда болгон. Ал эми кыргыз урууларынын бир ареалда сүйлөгөн элдер менен болгон карым-катышы узак мезгилди өз ичине алат жана кийинчерээк, Кыргыздар Орто Азияга келгенден кийин ого бетер күчөп, ушул күнгө чейин созулууда” (Юнусалиев,1971:50-56). Б.М.Юнусалиевдин кыргыз элинин жана анын тилинин, маданиятынын өнүгүүсүнө ареалдык катыштагы элдердин салымы бар экендигин, жана аталган элдердин ортосундагы байланыштын бекемдиги азыркы күнгө чейин өз күчүн жоготпогондугу менен маанилүү экендигине басым жасап жаткандыгы тарыхый себептерге негизделет.

Б.М.Юнусалиевдин оюн улап И.А.Батманов кыргыз урууларынын жалпы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин негизин түзгөндүгүн белгилейт. Ошондой эле кыргыз тили кылымдар бою түрк элдеринин саясый, социалдык-экономикалык жана маданий турмушунда болуп өткөн орчундуу окуяларды өз боюна синирип, ареалдык чөлкөмдө азырка чейин келгиндигине басым жасайт, башкача айтканда, окумуштуу муну төмөнкүчө көрсөтөт: “Древние тюркоязычные племена начали двигаться с Енисея и Алтая на Поволжье (гурские племена – предки чувашей, V в.), на север (куруканы, вошедшие в тесное соприкосновение с другими племенами и образовавшие впоследствии якутскую народность), в Среднюю Азию (через Иртыш в VI и последующие века, потом – через Восточный Туркестан). К языку памятников орхон-енисейской письменности был очень близок язык Ареалдыкских памятников. Древние фонетические черты языка енисейской (и ареалдыкской) группы памятников наиболее четко сохранились в тувинском, хакасском и шорском языках. В якутском языке, как и в чувашском, они подверглись сильным изменениям и растворились в ряде признаков, связанных с особенностями развития каждого из языков» [Батманов,1966:5-22]. Окмуштуу өз пикиринде бир ареалдык чөлкөмдө жашап келген кыргыздардын тили түрк тилдеринин

көп кылымдарды кучагына алган маданиятынын жана тилинин өнүгүү доорунун жыйынтыгы болгон.

Алгачкы жолу жалпы эле Түндүк Кыргызстанды, анын ичинде, ареалдык аймактын картографиялык өзгөчөлүгүн жана ошол мезгилде чөлкөмдө түзүлгөн тарыхый-лингвистикалык абалды Махмуд Кашгари өз эмгегинде терең мүнөздөй алган. Окумуштуу негизги топонимдерге токтолгон жана алардын фонетикалык өзгөчөлүгү кыргыз тилинин мыйзам ченемдеринин негизинде гана өнүккөн деген пикирин топонимдер мисалында так келтирген [Кашгари,1967:404]

Улуу Жибек жолунун негизги багытынын аныкталышы жана ишке кирүүсү менен ареалдык аймакта тилдердин карым-катышы күчөй баштаган. Ошондой бүтүндөй адамзаттын тарыхында илимий жактан мааниге болгон экономикалык трассанын кыргыз жергеси аркылуу өтүшүнүн өзү ар түрдүү тилдердин, анын ичинде түрк тилдери менен башка тилде сүйлөгөн элдердин карым-катнашын жана тилдердин ортосундагы мамилени бир кыйла күчөткөн. В.В.Бартольддун билдирүүсүнө караганда ареалдык топонимия чыгыш менен батышты соода-сатык гана эмес маданий жактан да байланыштыра алган Улуу Жибек жолунун аталган чөлкөм аркылуу өтүшү менен шартталган. Мисалы, **Дара, Дароот-Коргон, Кызыл-Дөбө, Сандык, Сары-Таш, Кара-Шыбак** ж. б. топонимдер составдык курамы боюнча тарыхый доорду чагылдырган жер-суу аталыштары экендигинде шек жок. Мындай жагымдуу шарт бир кыргыз элинин жана анын тилинин өнүгүүсү үчүн жагымдуу жагдайды түзгөн, элдердин өз ара карым- катнашын кылымдар бою жандандырган [Бартольд,1996:9-28].

Тилдердин карым-катышы тарыхый-экономикалык шарттын түзүлүшү жана бир ареалды жердеген калктын сандык жана сапаттык өсүүсү менен да коштолгон. Анткени шаарлардын пайда болуусу жана андагы инфраструктуранын издери азыркы күнгө чейин белгилүү. Ошондой эле географиялык жактан коммуникациялык ынгайлуу абалды ээлеген ареалдык катыш ар дайым кызуу тарыхый окуялардын чордонунда болуп,

илимпоздордун жана саякатчылардын кызыгууларын да арттырган [Андрианов,1978:7].

Тан империясы менен Батыштын жана Орто Азияны (Чоң-Алай регионун) жердеген элдердин социалдык-экономикалык карым-катнашынын күчөшү менен ареалдык топонимиянын стратиграфиясы жана негизги ареалдык өзгөчөлүгү аныкталган. Башкача айтканда башка элдер менен кыргыз урууларынын тилдик алакасы жалпы региондун гүлдөп өнүгүүсүнө алып келген. Кыргыз тили жалаң гана башка тилдүү элдер менен эмес бир чөлкөмдү жердеген уйгур, өзбек жана дунган сыяктуу чыгыш элдери менен карым-катышта болуп алардын тилдерине олуттуу таасирин көрсөтө алган [Батманов,1959:90-103].

А.Н.Бернштам ареалдык топонимия кыргыз элинин калыптануусундагы негизги борбордук чөлкөмдү түзгөндүгүнө токтолуп, Алай тоолорунун кыргыз уруулары жердеген мезгилинде табылган археологиялык буюмдардын калдыктарында (Сулайман тоо), табылган эпитафиялык (Р.Каллаур) эстеликтердин текстине үндөш түрк тилдүү элдердин тили чагылдырылгандыгын жана түрктөрдүн (кыргыз урууларынын) согдулардын тилине жана алардын социалдык абалына тийгизген таасири күчтүү экендигин белгилеген. Ошондой эле окумуштуу лингвистикалык ареалдын тарыхый жактан калыптануусуна да көңүл бурган. Биринчи кезекте белгилеп кете турган илимий табылга жана жагдай А.Н.Бернштамдын эмгектери лингвистикалык жактан изилденүүгө толук татыктуу. Анткени аталган окумуштуунун эмгектеринде ареалдык топонимиянын өтө бай системасы тыбыштык жана семантикалык жактан алгылыктуу чагылдырылган [Бернштам,1997:100-208].

В.В.Бартольд ареалдык топонимиянын тарыхый жана лингвистикалык жактан мүнөздөлүшүнө зор салым кошкон десек жаңылышпайбыз. Өз эмгегинде окумуштуу бир канча топонимдердин тилдик табиятына кеңири токтолгон [Бартольд,1996:360-429].

1.1. Орто кылымдын чегинде Алай жана Памир тоо кыркаларындагы тилдик ареалдардын карым- катышы

Алай-Памир ареалдык чөлкөмүндө орто кылымдардын аралыгында түзүлгөн тилдик реалдуу шарттардын жана ареалдык тилдик катмардын субстраттык катмар катарында калыптанышы, биринчи кезекте, кыргыз элинин тарыхындагы олуттуу тарыхый жагдай менен тыгыз байланыштуу. Албетте, кыргыз урууларынын ареалдык (согду) тилинде сүйлөгөн элдер менен карым-катнашта болгондугу жана кыргыз мамлекетинин курамында аталган элдердин жашагандыгы азыркы күндө айкын болгон тарыхый чындык.

Кыргыз элинин географиялык шартына, элинин жашоо турмушуна алгачкылардан болуп орустун окумуштуулары, саякатчылары П.П.Семенов Тянь-Шанский, Н.И.Пржевальский, В.В.Радловдор кайрылышкан [Умурзаков,1978:53-57]. Бирок булар жер-суунун аталышына атайылап көңүл бурушкан эмес. Жалпы кыргыз топонимикасынын изилденилиши 1940-жылы Э.Мурзаевдин Бүткүл Союздук география коомунун кабарларында жарык көргөн (72-том, 3-чыгарылышы) “Тянь-Шань кыргыздарынын географиялык терминологиясына жана номенклатурасына карата” [Конкобаев,1980:3-12] деген макаласынын жарыкка чыгышы менен башталган. Ал кийин да кыргыздардын географиялык аттарына бир нече ирет кайрылган [Мурзаев,1984].

Ареалдык катмардын кыргыз топонимиясынын составында пайда болушу, негизинен, кыргыз элинин турмушундагы тарыхый шарттар менен түшүндүрүлөт. Кыргыз эли өтө чоң географиялык мейкиндиктин аралыгында көчүп жүргөн жана өзүнүн маданияты гүлдөгөн мамлекетин түзгөн этностон болуп саналары алда качан эле союздук тарыхчылар жана тилчилер тарабынан акыйкаттуу түрдө далилденген. Бирок айрым бир тарыхчылар кыргыз элин Түштүк Сибирден көчүп келген келгиндер катары карашат. Мындай көз карашка биз өзүбүз тараптан көп кошула бербейбиз. Анткени кыргыз эли Түштүк Сибирдин кең талааларынан тартып Памир тоолоруна чейин бийлик кылган Улуу державаны түзгөндүгү өз мезгилинин белгилүү тарыхчы-

окумуштуулары А.Н. Бернштам, А.А. Бартольд жана А.Абрамзон [Бернштам,1997;Бартольд,1996;Абрамзон,1990] тарабынан айтылган. Кыргыз элинин байыркы согдулар менен болгон социалдык жана тилдик жактан байланышы жөнүндө кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу Б.М.Юнусалиев өз убагында ишенимдүү түрдө айткан. Ала турган болсок, **Кызылбакыр, Чор-Таш, Даркан, Дара, Опкон, Кара-Дарья** сыяктуу аталыштар кыргыз уруулары менен согдулардын көп кылымдык алакасын чагылдырган тилдик фактылар [Юнусалиев,1956:19-47].

Белгилүү тарыхчылар С.М.Абрамзон, В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам түрк тилдүү элдер менен согдулардын социалдык-экономикалык карым-катнашы менен бирге алардын ортосунда болгон тилдик алаканы баса белгилешкен жана жүйөлүү далилдерди келтиришкен.

С.М.Абрамзон жалпы эле Борбордук Азияда кыргыз эли негизги этникалык компонент болуп саналарын белгилөө менен бирге, кыргыз тилинин башка тилдер менен болгон байланышын, айрыкча, Кыргызстандын чегинде тилдик ареалдын пайда болуу негиздерин биздин доордун алгачкы кылымдарына алып барат. Муну окумуштуу төмөнкүчө белгилейт: “Не ослабевающий интерес к этнической истории киргизов вызван также той своеобразной ролью, которую играли предки современных киргизов в исторических судьбах целого ряда народов и племен древности и средневековья. Наконец, эта проблема привлекала и привлекает к себе внимание исследователей не в последнюю очередь и тем, что до недавнего времени наука не располагала достоверными источниками, которые позволили бы поставить решение многих вопросов на твердую почву фактов” [Баскаков,1979]. Албетте, окумуштуу атаган кыртыш топонимдер экендигин эсибизден чыгарбообуз керек.

Алсак, А.Н.Бернштам өз пикирин мындайча билдирет: “В Чуйской долине существует тюркское и согдийское население. Их совместное здесь обитание еще для конца IX в. отметил Махмуд Кашгарский, который указывал, что тюрки ассимилируют согдийцев. Прекрасной иллюстрацией такого синтеза

являются находки (Красная речка) хумов с надписями, написанными согдийской вязью с явными тюрскими словами» [Бернштам,1997:250].

Окумуштуу лингвистикалык синтез жөнүндө айтып жаткандыгын түшүнүү көп кыйынчылыкка турбайт. Ошондой эле Н.Жапаров өз изилдөөлөрүндө А.Н.Бернштам айтып жаткан түрктөр кыргыз уруулары болушкан деген пикирин айтат. Түрк уруулары менен согдулардын бир ареалдагы карым-катнашы, ошондой эле тилдик байланышы көп кылымдар бою болгондугуна И.А.Батманов өз эмгектеринде эч кандай шек саноосуз эле, чындык катарында таянат. Ошондой эле окумуштуу эки элдин, түрктөр менен согдулардын тилдик байланышы кыргыз элинин орхон-енисей доорунан бере коштоп жүргөндүгүн далилдеген. Ал өз сөзүндө төмөнкүдөй тарыхый-лингвистикалык материалга токтолот: «В 1957 году археологический отряд под руководством профессора А.П.Окладникова, обследовав долину реки Унги (левый приток Ангары, выше Иркутска), при раскопках нашел два чирага (светильника), изготовленных по среднеазиатским образцам. Были найдены миниатюрные отпечатки из халцедона с изображением крылатого существа с туловищем быка и головой человека. «Мифическое существо» на этой отпечатке явно представляло собой изображение древнеаралдыкского божества, покровителя стад и пастухов Гопат-Шаха, образ которого пользовался широкой популярностью в Аралдыке и у аралдыко-язычного населения Средней Азии весьма раннего времени. Как утверждает А.П.Окладников, эти находки совмещались с исконно тюркским вещевым материалом (преимущественно курыканского типа). Ср.: следы букв енисейского типа на альчиках и др. В могилах на городище по соседству с ними похоронены не монголоиды, т.е. тюрки, а европейцы таджикско-согдийского расового типа, проникшие из Средней Азии. Центрально-азиатские племена во время существования тюркского каганата тоже имели культурные и экономические связи с согдийцами. Во-первых, этноним «сагдак» упоминается в памятниках Культегина и Бильгекагана. Во-вторых, археологические данные говорят об этих связях» [Батманов,1966:5-22]. Албетте, окумуштуунун

А.Н.Бернштам тарабынан көрсөтүлгөн тархый материалга таянып жаткандыгын байкоо кыйынчылыкка турбайт.

И.А.Батмановдун мындай илимий-лингвистикалык тыянагын колдоо менен Сибирдеги тилдер боюнча белгилүү адис А.П.Дульзон согдулар менен түрк урууларынын ортосундагы социалдык жана тилдик байланышты чагылдырган топонимдер Түштүк Сибирдин аймагында арбын экендигине токтолгон. Ал: «На юге Сибири, главным образом в полосе лесостепи, сохранилась группа топонимов, представляющих интерес для исследования языкового субстрата. Мы имеем в виду те топонимы, в состав которых входят компоненты: об, ман и тари» [Дульзон,1964:3]. Тари форманты Тараз топониминин байыркы архетиби экендигинде талаш жок.

Жогоруда айтылган окумуштуулардын жүйөлүү пикирлери кыргыздын чыгаан тилчиси Б.М.Юнусалиев тарабынан да колдоого алынган. Окумуштуу ареалдык зонага кирген элементтер бардык түрк тилдеринде, анын ичинде, кыргыз тилинде көлөмү жагынан монгол тилинен кирген лексикалык бирдиктерден бир кыйла көп экендигин белгилейт [Юнусалиев,1959:219]. Ошондой эле Б.М.Юнусалиев кыргыз урууларынын согду тилинде сүйлөгөн калк менен болгон тилдик карым-катнашынын чегин айгинелейт. Башкача айтканда илимпоз мындайча белгилейт: «И у кыргызских племен были контакты с ареалдыко-язычным населением – тохарами (до IX в. н. э.), согдийцами (до XII в. н. э.)» [Юнусалиев,1959:219-22].

Азыркы күнгө чейинки Кыргызстандын топонимиясы боюнча изилдөөлөрдө, ошондой эле кыргыз лексикасы боюнча эмгектерде ареалдык катмар алгачкы тарыхый катмар катарында белгиленет. Ошондой эле кыргыз тилинин лексикасындагы ареалдык карым-катышка академик Б.Ө. Орузбаева да токтолуп, ири көлөмдөгү лексикалык бирдиктер кылымдар бою болгон социалдык-экономикалык жана тилдик карым-катнаштан негизинде өздөштүрүлгөндүгүн айтат [Орузбаева,2000:206].

Бирок айтып кете турган жагдай, бул окумуштуу жалпы эле кыргыз тилинде, ошондой эле Кыргызстандын топонимиясында байыркы түрк

катмары, анын ичинде байыркы кыргыз катмары негизги жана алгачкы тарыхый катмар экендигин өз изилдөөлөрүндө расмий түрдө далилдөөгө жетишкен [Орузбаева,2000].

Кыргызстандын чөлкөмүндө орто кылымдардагы тилдик ареалдын түзүлүшү жана тилдердин, анын ичинде түрк жана согду тилинде сүйлөгөн элдердин маданий социалдык алакасы Улуу Жибек жолунун географиялык багыты жана анын түзүлүшү менен да тыгыз байланышта болгон. Анткени Чыгыш менен Батышты, б. а. эки цивилизацияны бириктирген экономикалык магистрал ар түрдүү системада сүйлөгөн элдердин ортосунда, биринчи кезекте, тилдик байланыштын гүлдөп өсүшүнө өбөлгө болгон [Жумагулов,1983:30-90].

Кыргыз тилинин өнүгүүсүнө жана анын ар тараптан изилденишине өз салымын кошкон белгилүү түрколог Б.М.Юнусалиев кыргыз тилиндеги топонимдер системасына илимий жактан олуттуу маани берип, кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген түрк уруулары менен генетикалык жана тарыхый байланышы айрым кыргыз жеринде сакталган топонимдер аркылуу чагылдырылат деген оюн айткан. Ошол эле мезгилде Б.М.Юнусалиев кыргыз элинин көп кылымдык тарыхын өзүнүн тыбыштык бычымына камтыган топонимдерди атап көрсөткөн. Улуу окумуштуу төмөндөгү топонимдерди жөн гана санап өтпөстөн, аталган жер-суу аталыштары кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхынан так маалымат бере турган эстелик катарында көрсөтөт. Мисалы, муну Б.М.Юнусалиев мындайча белгилейт: «Любопытно сопоставить некоторые топонимы современной Киргизии и Алтая. Многие названия основных рек и местностей Киргизстана оказываются перенесенными с Алтая. Ср. Чуй на Алтае и здесь, то же Кара-Кужур, Боом, Күркүрөө, Корумду, долина Кулунду и другие» [Юнусалиев,1956:38].

Жогоруда айтылгандай эле ареалдык топонимия советтик окумуштуулардын көңүлүн буруп, көптөгөн илимий жыйындардын предмети болгон. Анткени Советтик Кыргызстандын социалистик доордогу өнүгүшү тарыхый жактан ареалдык топонимиянын жаңы доордо өнүгүшү менен тикеден-тике байланышкан болчу. Бул тарыхый жагдай белгилүү тарыхчы

П.Н.Кожемяко тарабынан мындайча баяндалат: «Части некоторых городищ были вскрыты во время строительства городов. С 1953 года начаты большие раскопочные работы на одном из самых больших городищ, отождествляемом с древним городом Кенколом» [Кожемяко,1955:96].

Албетте, белгилеп кете турган жагдай, кыргыз тилинин советтик өнүгүү доорунда ареалдык топонимияга тикеден-тике арналган фундаменталдуу илимий изилдөөлөр жокко эсе. Бирок фрагментардык абалда болсо деле ареалдык топонимия ар дайым тилчилердин, географтардын жана тарыхчылардын көңүл борборунда болуп келген.

Кыргызстан ареалдык чөлкөмүнүн Орто Азиянын жалпы географиялык системасындагы тарыхый топографиясынын калыптанышына, ошондой эле ареалдык топонимиянын алгачкы тутумунун түзүлүшүнө жалаң гана кыргыз уруулары эмес жалпы эле Орто Азияда жашаган уруулардын жана элдердин, алардын тилинин салымы бараандуу болгондугун В.В.Бартольд көп ирет белгилеген. Окумуштуу пикирин мындайча билдирет: «В долине Тараз, около города Баласагуна вплоть до монгольского завоевания находилась резиденция большинства кочевых владетелей Туркестана, как мусульманских илекханов (или одной из ветвей этой династии), так и с VI/XII в. языческих завоевателей из народа кара-китаев. Почти все завоеватели восточноазиатского происхождения, опустошавшие западную часть Средней Азии (Алай), через эту область» [Бартольд,1996:17]. Албетте, окумуштуу ареалдык топонимдер жөнүндө сөз кылып жаткандыгынын тарыхый негизи бар жана лингвистикалык жактан да маанилүү. Анткени В.В.Бартольд топонимдердин грамматикалык курамына жана семантикалык формасына өз изилдөөлөрүндө жөн гана факты катарында токтолуу менен гана чектелбестен, алардын этимологиялык байланышын аныктоого көп көңүл бурган. Ошондой эле өз мезгилинин алдынкы катардагы илимпозу, өзү тарыхчы болгондугуна карабастан, айрым топонимдерди, алардын ичинен ареалдык топонимдерди илимий деңгээлде талдай билгендиги илимий чөйрөдө маалым жана эч кимди тан калтырбайт деген ишенимдебиз.

В.В.Бартольддун жер-суу аттарынын чыныгы тутумдук системасын изилдөөдө, ошону менен бир катарда окуп үйрөнүүдө эмгеги ченемсиз экендигин белгилөө максатка ылайыктуу. Анткени ареалдык топонимиянын жана аталган чөлкөмдө түзүлгөн тилдик ареалдын тарыхый негизин алгачкылардан болуп В.В.Бартольддун аныктагандыгын белгилеп кетүүнү милдетибиз катарында түшүнөбүз.

В.В.Бартольд топонимияда жүргүзүлгөн алгачкы изилдөөлөр жөнүндө жана ошондой эле аталган аймактын Кыргызстандын жалпы территориясынын калыптанышына пайдубал катарында кызмат кылгандыгын төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Вплоть до XII в. в долине Тараз сменяли друг друга различные кочевые племена; в течение некоторого времени область находилась под властью язычников-калмыков; да и их приемники, тюрки кара-киргизы, перед русским завоеванием были лишь поверхностно затронуты исламом» [Бартольд,1996:17-260]. Окумуштуу ареалдык топонимиядагы тарыхый катмарлардын калыптанышын тарыхый фактылардын негизинде так аныктаган десек жаңылышпайбыз.

Албетте, өз доорунун белгилүү тарыхчылары, географтары жана тилчилери тикеден-тике ареалдык топонимияны изилдөөнү расмий түрдө көрсөтүшпөсө деле, дүйнөлүк маанидеги С.Б.Маргулан, А.Д.Малов, И.Петров, В.В.Радлов, А.Д.Кононов, К.Тыныстанов, Б.М.Юнусалиев менен бир катарда азыркы күнгө дейре илимий жактан актуалдыгын жана салмагын жоготпогон эмгектер жаралды. Н.Жапаров өз изилдөөлөрүндө баса белгилегендей дүйнөлүк масштабда алып караганда деле орду толгус эмгектерди жараткан белгилүү тарыхчы А.Н.Бернштам «ошол мезгилдеги темирдей бекем жана коркунучтуу НКВДнын кызматкерлеринин сая түшкөн көзөмөлүнөн түшпөсө да чындыкты айта алган» [Жапаров,2006:25] А.Н.Бернштам кыргыз топонимдеринин тарыхый-лингвистикалык жактан да маанилүү экендигин туюп гана чектелбестен, илимий өңүттөн талдоого аракеттенген. Окумуштуу айрыкча археологиялык табылгалардагы топонимдерге көңүл бурган жана аларды азыркы мезгилдеги ареалдык топонимияга салыштырып караган. Окумуштуу

төмөндөгү тарыхый маалыматтарга токтолгон: «История Киргизии лучше всего была известна по материалам, собранным в районе Тараской долины и отчасти Исык-Куля. Вся остальная Киргизия – Тянь-Шань, **Памирская и Ферганская** ее части были и остаются почти совершенно неизвестными в археологическом отношении. Относительно высокую изученность археологии Северной Киргизии нельзя, однако, понимать в том смысле, что в дооктябрьский период у археологов и историков было уже цельное представление о ходе исторического процесса в этом районе. Отдельные, порой весьма ценные находки не дали еще основания для воссоздания полной картины истории Тараза» [Бернштам,1997:389]. Ошондой эле А.Н.Бернштам Кыргызстанда табылган материалдар өзүнүн уникалдуулугу жана алардын окумуштуулар тарабынан күтүлбөгөндөй баалуугу менен айырмаланган. Табылган материалдар бронза дооруна берки аймактын тарыхынан гана кабар бербестен, өз сөзүндө тилдик ареал жана анын калыптанышы боюнча да баалуу фактыларга жол ачкан [Бернштам,1997:9-12].

Белгилүү топонимист Э.М.Мурзаевдин советтик доордогу кыргыз ареалдык топонимиясы боюнча жараткан эмгектери азыркы күнгө чейин өз маанисини жоготпой келет. Анын жалпы эле кыргыз топонимиясына, анын ичинде кыргыз ареалдык топонимиясынын өнүгүшүнө жана жогорку деңгээлде изилденишине кошкон салым жөнүндө К.К. Конкобаев төмөндөгүчө пикирин билдирет: «Изучение киргизской топонимии началось с выходом в свет в 1940 г. статьи Э.М.Мурзаева «К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня», не потерявший актуальности и сегодня. Еще тогда Э.М.Мурзаев писал, что «эта задача не может быть разрешена только географами, для ее выполнения совершенно необходимо участие лингвистов, которые, к сожалению, вопросами происхождения географических названий и терминов занимаются, на наш взгляд, мало и несистематически, хотя подобная работа может дать большой сравнительный лингвистический, исторический и этнографический материал» [Конкобаев,1980:3]. Э.М.Мурзаев жалпы кыргыз ареалдык топонимиясы жана андагы байыркы катмарды ээлеген топонимдер

жөнүндө алгылыктуу изилдөөлөрдү жүргүзгөндүгүн Н.Жапаров баса белгилейт [Жапаров,206:9]. Ошондой эле Э.М.Мурзаев жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый катмарларын кеңири изилдеген окумуштуулардан болуп саналат. Айрыкча аталган окумуштуунун кыргыз тилиндеги анын ичинде ареалдык топонимиясына мүнөздүү болгон топонимдерге токтолгон. Кыргызстанда арбын жолугуучу *кол* топоформантынын ареалдык жана семантикалык маанилерине кеңири токтолгон. Ошондой эле Э.М.Мурзаев ареалдык топонимиянын басымдуу жана негизги орунду ээлеген кыргыз катмарынын башка тилдерге тийгизген таасирин так чагылдырган топонимдерге токтолуп, орус тилинен кирген топонимдер кыргыз катмарына тиешелүү болгон топонимдердин котормосу болушат деген оюн билдирген [Мурзаев,1984:9-15].

Биз жогоруда айтып өткөндөй эле академик Б.Ө.Орузбаева ареалдык топонимияга кайрылып, айрым бир топонимдердин морфологиялык түзүлүшүн илимий жактан негиздүү талдаган. Окумуштуу өз пикирин мындайча тариздейт: «мааниси жагынан -лык жана -луу мүчөлөрүндөгү кандайдыр бир өзгөчөлүктүн, белгинин, айырмачылыктын мүнөздүүлүгүн (бардыгын) билдирүүчү морфемалар менен аткарган милдети жагынан окшоп, бирок көбүнчө топоним (жер-суу) аттарында гана кездешүүчү куранды: Арчалы (<арча+-лы), Шилбили (<шилби+-лы), Бүргөндү (<бүргөн+-ды), Майлы-Сай (<май+-лы), Кайынды (<кайын+-ды) жана Ача-Кайынды, Жылгынды (<жылгын+-ды); Талды-Суу (<талды), -ты мүчөсү менен: Шаты (<ша+-ты), Тегирменти (<тегирмен+-ты), Сүлүктү (<сүлүк+-ты), Кегети (<кеге+-ты), Чырпыкты (<чырпык+-ты), Күрмөнтү (<күрмөн+-ты), Алматы (<алма+-ты), Сөгөттү (<сөгөт+-ты)» [Орузбаева,2000:168-229]. Жогоруда академик Б.Ө.Орузбаева талдаган жер-суу аттарынын басымдуу бөлүгү кыргыз ареалдык топонимиясына тиешелүү жана азыркы күнгө чейин өз маанисин жоготпой келет.

Д.Исаевдин Түндүк Кыргызстандын топонимиясы боюнча эмгектерин жана изилдөөлөрүн чагылдырган илимий макалалары азыркы күнгө чейин өзүнүн илимий маанисин жоготпостон, кийинки изилдөөчүлөр үчүн да негизги

багыттарды аныктоочу жобо катарында кызмат кылат. Аталган окумуштуу биринчилерден болуп Түндүк Кыргызстандын топонимиясы, анын ичинде жер-суу аталыштарын системалуу түрдө изилдеген. Ошондой эле Д.Исаев ареалдык топонимиядагы тарыхый катмарларды хронологиялык жактан да, лингвистикалык жактан да так аныктоого жетишкен. Түрк тилдүү элдердин топонимиясында, ошондой эле Кыргызстандын жер-суу аттарынын система катарында калыптанышында өзгөчө орунду ээлеп келген сар компоненти негиз болгон топонимдерди терең талдоого алган. Ареалдык топонимияда өтө арбын жолугуучу *сар* топоформантынын семантикалык жана грамматикалык маанисин конкреттүү мисалдардын негизинде чечмелеген. Ошондой эле сар компонентин иран тилинен оошкон формант экендигинен шек санабайт. Белгилеп кете турган дагы бири маанилүү илимий жагдай Д.Исаев эл оозунан жыйналган факты-материалдарды илимий жоболорду тактоодо ийгиликтүү пайдаланган [Исаев,1977]. Н.Жапаровдун пикиринде санскрит тилинин айрым белгилерин өз составында сактап калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бирден-бир согди тили Памир-Алай тоо кыркалары менен курчалган Ягноб дарыясы агып өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдин тилинде гана сакталып калган. Иран тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхын жана Жогорку Заревшанда жайланышкан Ягноб дарыясы аны өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдердин тилин изилдеген белгилүү окумуштуу Л.Н.Хромов Ягноб дарыясы агып өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдердин тилин иран тилиндеги сүйлөгөн элдердин ичинен согди тилине эң жакын тил деп эсептейт. Ошондой эле Л.Н.Хромов иран тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхын жана тилин изилдеген окумуштуулар Ягноб өрөөнүндө жашаган элдин тилин жаңы согду тили деп аташкандыгын айрыкча баса белгилейт [Хромов,1970:3].

Ошондой эле Чоң-Алай чөлкөмүнүн топонимиясынын составындагы айрым иран тилинин негизинде жасалган топонимдерди реконструкциялоодо жана алардын архетибин мүмкүн болушунча калыбына келтирүүдө И.С.Андреев жана В.Пещерова тарабынан түзүлгөн сөздүктө келтирилген согди

тилиндеги текстерге жана Муг тоосунан табылган согди тилиндеги документтерге таяндык [Караев,1980:141-148].

К.К.Конкобаев Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер тутумуна комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүп, ареалдык топонимияга тиешелүү болгон бир катар топонимдердин тарыхый жактан өнүгүүсүн жана структуралык өзгөчөлүгүн бир кыйла алгылыктуу аныктаган [Конкобаев,1983:57-66].

Негизги жыйынтыктар:

- 1) Кыргыз ареалдык топонимиясындагы тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзөт.
- 2) Чоң-Алай ареалдык топонимиясы жалпы эле Кыргызстандын топонимиясынын ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат.
- 3) Ареалдык топонимияны ар тараптан изилдөө жалпы Кыргызстандын топонимиясын ар тараптан изилдөө үчүн негиз болмокчу.
- 4) Чоң-Алай ареалдык топонимиясын изилдөө кыргыз тил илиминде мурда белгисиз болгон топонимдерди аныктайт.
- 5) Чоң-Алай ареалдык топонимдер системасы кыргыз этносунун гана эмес, Орто Азияда да жергиликтүү эл экендигинин күбөсү болуп саналат.

1.2. Топонимдер лингвоконцептуалдык бирдик катарында жалпы тил илиминде изилдениши

Албетте, илимий доктринанын схолостикалык ой жорумдан айырмасы, эң алгач, айныксыз чындык аргументине жана объективдүү тарыхый фактыга таянгандыгында турат. Ошондуктан жазуу жүзүндө жалпы эле согдиана маданий очогу катарында бактрия маданияты менен тең жашаган чөлкөмдүн аталышы катарында Ашот барельефинде (таш бетине чегилген) жазууларда азыркы *Чоң-Алай-Памир* тоо кыркаларына перс падышасы Кирдин жүрүш жасагандыгы жана жергиликтүү уруулар менен болгон кагылышууда курман болгондугу айтылган [Марко Поло,1940:9-10].

Ошондуктан жалпы эле лингвистикадагы концептуалдык негиздин калыптануусу адам баласынын когнитивдик ой-туюму жана дүйнө кабылдоосу менен эриш-аркак өнүгүүдө болгон деп бүтүм чыгарууга болот. Анткени жер шарын пленатардык формасын илимий доктрина жана мейкиндикти төрт компоненттүү концепт катарында (*чыгыш* → *батыш* = *түштүк* ↔ *түндүк*) кабылдоо кыргыз оронимиясынын “*тескей* ↔ *күнгөй*” атрибутивдик компоненттик түзүлүшүнүн концептуалдык негизи экендигин айта кетүү ашыктык кылбайт.

Ал эми кыргыз географиялык лингвистикасындагы байыркы лингвоконцептуалдык бирдик катарында араб окумуштууларынын атласынан белгилүү болгон *Алай* тоо кыркаларынын ороним катарында *Йулдуз* деп аталышы белгилүү тарыхчылар В.Бартольд жана А.Н.Бернштам тарабынан да белгиленген [Бартольд,1996:40]. Анткени кыргыз лингвоконцептуалдык алкагында мейкиндиктеги ориент катарында туруктуу константанын космикалык алкагынын лингвистикалык концепт катарында жылдыз (йулдуз) космоними берилиши кыргыз оронимиясындагы Чоң-Алай тоо кыркаларынын ядролук ордун көрсөтөт.

Байыркы Грецияда биздин доорго чейинки 427-347 жылдары жашап өткөн ойчул Платон өзүнүн тилдин онтологиясына багытталган «Кратиль» аттуу эмгегинде аталыштын келип чыгышын, дегеле сөздөрдүн коомдун

практикалык турмушундагы ордун алардын чындык дүйнөнү, айлана-чөйрөнү чагылдыруусун номинатив жана чындык сегменттеринин ортосундагы табигый байланыш бар же жок экендигин аныктоо менен байланыштырышкан. Аталган окумуштуунун эмгегинде примитивдүү түрдө болсо да объективдүү дүйнөнүн, денотативдик негиздин тилге тийгизген таасири аныкталуу менен бирге, Л.Блумфильд тарабынан белгиленгендей, бир тарабынан аналогиктер, ал эми экинчи тарабынан анималистердин ортосундагы лингвистикалык диалог азыркы күндө деле өз жашоосун токтотпой келе жаткансыйт. Демек, адам баласынын күнүмдүк турмушундагы интеллектуалдык өнүгүүнүн жана экстралингвистикалык фактордун (тоолуу ландшафт) лингвистикалык менталитеттин пайда болуусуна болгон олуттуу таасири лингвистикалык ойтуюмдун топонимикалык формасынын пайда болуусуна кыртыш катары кызмат кылган деген жыйынтыкка келүүгө болор эле [Воробьев,1997:12-18].

Анткени *улуз//олог* → *алай* адъективтинин денотативдик негизи болгон Памир-Алай тоо кыркаларынын этностун лингвистикалык менталдуулугунун калыптануусуна тийгизген таасири алай орониминин семантикалык структурасында кошумча “мекен → улуттук локалдуулук → чөлкөм” семалары менен толукталуусуна алып келген. Арийне, гректердин традициялык окуусу азыркы күнгө чейин өзгөрүүсүз сакталган планетардык онимдер системасы, б. а. космонимиянын негизи болгондугун тана албайбыз. Анткени Аполлон, Плутон жана Юпитер, ошондой эле Олимп ороними, Рим, Вавилон, Дари сыяктуу урбонимдер адам баласынын лингвистикалык концептинин жана материалдык дүйнөнүн ортосундагы лингвокогнитивдик көпүрөнүн кызматын аткаргандыгын азыркы күндөгү концептуалдык лингвистиканын жетишкендиктери менен илимий түрдө далилденди. Ал эми грек окумуштуулары географиялык лингвистиканы гана чыныгы тилдик материал катарында талдоого алуу менен, топонимдерди тилдик өнүгүүнүн табигый пунктары катары түшүндүрүшкөн [Геродот,1972:9-17]. Албетте, биздин илимий изилдөөбүзгө үндөш болгон айрым байыркы катмарга тиешелүү болгон топоформанттардын этимону жана прототиптери Птолемейдин картасында

жолугат. Анткени, Н.Джапаров өзүнүн изилдөөлөрүндө жалпы Алай тоо кыркаларынын системасынын жана семантикалык ядронун составына кирүүчү гидронимдер санскрит тилинин архетиптеринен келип чыккандыгын далилдеген (**курт, руд**). Арийне, мына ошол себептен да америкалык лингвист Л.Блумфилд өзүнүн эмгектеринде тилдик аң-сезимдин өнүгүүсү географиялык лингвистиканын өнүгүүсү менен карым-катышта боло тургандыгына олуттуу маани бергендигине күбө болубуз [217,3:225,9]. Аталган окумуштуу тилдин тарыхында **прототип** (протоязык) катарында кабылдануучу **бабатилдик** формасы (праязыковая форма) чөлкөмдүк мүнөзгө ээ экендигин жана географиялык лингвистиканын алкагында тынымсыз динамикалык процесс катарында болуп туруучу өзгөрүүлөр тилдик түзүлүштүн мыйзам ченемдүү эволюциясын чагылдыра тургандыгын баса белгилеген [Чейф,1983:217]. Ал эми младограмматикалык агымдын негиздөөчүсү катарында тил таануу илиминин илимий-теориялык багытын түп тамырынан бери жаңы перспективалык нукка салган Г.Пауль гидронимдердин салыштырмалуу туруктуулугун жана семантикалык варианттуулугун фонологиянын өнүгүүсүндөгү бирден-бир кыртыш катарында талдаган деп айтууга толук акылуубуз [Пауль,1960:184]. Ошондой В.Гумбольдттун пессимисттик идея катарында таанылган жоболорун четке кагууда младограмматиктердин ана башы болуп саналган Г.Пауль тарыхый-географиялык лингвистикага кадам таштаган. Анткени аталган окумуштуу ар бир тилдик бирдиктин системага кирүүсү тарыхый контсанталар аркылуу гана иш жүзүнө ашат деген терең ишенимде болгондугу бизге белгилүү. Эң эле негизгиси азыркы Чоң-Алай топонимиясында жолуккан архетиптик форма (*roum*) аталган окумуштуу тарабынан негизги аргумент катарында талданганын Н.Джапаров белгилейт [Жапаров,2006].

Тарыхый географиялык лингвистиканыны элементардык системасы боюнча жана онтологиялык негизге ээ болгон илимий туруктуу тармак катарында, илимий лингвистиканын негизи катарында Фердинанд де Соссюр тарабынан негиздүү жоболор иштелип чыккан. Ошондой эле биз жогоруда

келтирген географиялык лингвистиканыны негизи болгон тополексемаларга болгон алгачкы илимий талдоолор азыркы Чоң-Алай топонимиясынын катмарындагы байыркы катмарга тикеден-тике тиешеси бар экендигинде талаш жок деп билебиз. Ошондой эле 19-кылымдын экинчи жарымында дүйнөлүк лингвистикада тилдердин географиялык мейкиндигин изилдөө жакшы жолго коюлгандыгын белгилөөгө болор эле. Бир эле учурда Ф. де Соссюр, Г. Пауль жана Н. Якобсон сыяктуу алдыңкы окумуштуулар автохтондордун тили жөнүндө үстүртөн болсо деле алгачкы салыштырууларды илимий коомчулуктун назарына тартуулай башташкан эле. Ошондой эле белгилүү бир чөлкөмдө отурукташкан жана тарыхый жактан өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон элдердин эне тилдик кыртышына басып алуучулардын (язык завоевателей) [Соссюр, 1977:180] тийгизген олуттуу таасирин жана тарыхый лингвистика географиялык мейкиндиктин тилдик фактыларына негизделе тургандыгын белгилешкен. Дал мына ушундай объективдүү шарттар байыркы илимпоздордун алдына географиялык лингвистиканы тарыхый мерчемден кароо зарылдыгын койгон. Тарыхый лингвистиканын негизги базасы катарында, биринчи кезекте, географиялык тил таануунун реалдуу өлчөмү жана **бирдиги катарында** күн тартибине жалпы эле ономастиканын маселеси катарында топонимдер коюлган. Демек, тарыхый лингвистиканыны бирден-бир табигый негизи болуп саналган тополингвистиканын жалпы тил таануу илиминин күн тартибинде актуалдуу системалык багыт катарында окулуусу алда канча байыркы илимий багыт экендигин азыркы учурда деле тана албайбыз. Ошондуктан тарыхый лингвистиканын реалдуу мейкиндик жана мезгил мерчемин аныктоочу константасы жана таянычы болуп саналган топонимдердин изилдөөгө алынышы байыркы коомдук баскычтагы мыйзам ченемдүү көрүнүш жана туруктуу концепт болуп саналат [Чечейбаева, 1978:39-49, 65, 217, 50].

Тарыхый-географиялык лингвистиканын тилдин чордону катарында изилденүүсү өз алдынча система катарында В. Гумбольдт тарабынан илимий өндүрүшкө киргизилип, дүйнө таануунун ыкмасы катарында илимий тармакка

кошулган. Анткени инсандын ички психологиялык жана руханий формасы катарында тилди тааныган илимпоз биринчи ирет айлана-чөйрөнүн адам баласынын аң-сезиминин өнүгүүсүндө реалдуу тил бирдиктери аркылуу ишке ашырыла тургандыгына терең ишенгендигин билдирген. Ошондуктан аталган илимпоз тарабынан санскрит тилинин архетиптери тилдердин чөлкөмдүк негизде өнүгүүсүнүн табигый фактору катарында топонимдик системанын илимий деңгээлде изилденишин актуалдаштырды. Тарыхый географиялык лингвистиканын илимий деңгээлде жолго салынышын камсыз кылган окумуштуулардын бири катары таанылган Ф.Бопштун изилдөөсүн Ф.де Соссюр «эгерде санскрит эстеликтери ошол мезгилде ачылбаган болсо, Ф.Бопштун грамматикасынын өзүнүн пайда болуусу да азыркы күнгө дейре күмөндүү маселе боюнча калмак» [Гумбольдт,1851:40] деген пикирин мындан эки кылым мурда ачыктагандыгы бизге белгилүү.

Арийне, азыркы Чоң-Алай топонимиясынын субстраттык катмарын согду тилинен келип кирген топонимдер, гидронимдер, көбүн эсе оронимдер түзөт. Ошондуктан лингвистиканы илимий-онтологиялык жана фундаменталдуу багытын окумуштуулар туура белгилеген: «Так, например лингвистику следует строго отграничивать от этнографии и от истории древних эпох, где язык учитывается лишь в качестве документа» [Минский,1979:44]. Ошондуктан ар түрдүү системадагы, башкача айтканда, түзүлүштөгү тилдерден турган конгломерат катары таанылган Чоң-Алай топонимиясы мезгил агымында эч бир бузулууга учурабаган, көөнөрбөс лингволабораториянын кызматын кылымдар бою аткарып келүүдө жана дагы деле аткара бермекчи.

Ф.Бопштун эмгектеринде Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый топонимдердин катары тикеден-тике каралбаган болсо деле, айрым тилдик бирдиктердин номинативдик семантикасы ар бир этникалык группанын өзүнө гана тиешелүү болгон аталыштар жөнүндө айтылган. Ошондой эле социалдык жана лингвистикалык жактан кристалдашууну белгилеп кетмекчибиз, анткени биздин изилдөөбүздө «**оро-оло-ала-тоо**» фоносемантикалык өзгөрүү, компоненттик курамындагы тарыхый лингвистикалык эволюция географиялык

(чөлкөмдүк) туруктуулуктун негизи гана болуп саналбастан, төмөндөгүдөй лингвистикалык комплекстин тутумун камсыздаган:

1. Улуттук тилдин оронимиялык номинациясынын туруктуулугу объект катарында келген денотаттын туруктуулугу менен аныкталат;

2. Топонимдер этнолингвистикалык локалдуулуктун тарыхый-географиялык негизин түзөт;

3. Топонимдердин элементардык составындагы форманттык өнүгүү тилдик коомдун өркүндөөсүнүн лингвистикалык формасы (*оро*→*оло*→*алай*) болуп саналат.

Бизге белгилүү болгондой эле тилдик факт топонимдик курамда гана реалдашуу менен бирге эле, **социалдык жактан борбордоштуруу функциясын** да аткарат. Бирок биз жогоруда сөз кылган фреймдик кристалдашуунун динамикалык өзөгүн айрыкча кыргыз тилиндеги «**тоо – мекен**» семантикалык экилтигин чагылдыруучу форманттар түзөт десек жаңылыштык болбос эле. Арийне, лингвистиканы, айрыкча тарыхый (диахрониялык) тил таанууну илимий нукка салган белгилүү окумуштуу Ф. де Соссюрдун төмөндөгү принципалдуу пикирин цитата катарында келтирүүнү орундуу деп эсептейбиз. Ала турган болсок, чыгаан окумуштуу өз пикирин мындайча ачыктаган: «Кто хочет обнаружить *истинную природу языка*, должен прежде всего обратить внимание на то, что в нем общего с иными системами того же порядка» [Соссюр,1977:9-14; Донидзе,1964:9-14]. Албетте, аталган окумуштуунун пикирин акыркы учурда когнитивдик лингвистика багытындагы изилдөөлөр толук түрдө далилдеди десек жаңылышпайбыз. Себеби, кыргыз топонимиясы чөлкөм «*территориялык*↔*мейкиндик*» жагынан гана эмес, лингвоконцептуалдык өңүттөн да терең илимий талдоого муктаж экендигин акыркы мезгилде геоллингвистикалык кыртышта өнүккөн Фергана өрөөнүндөгү саясий абал тастыктады. Анткени азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составындагы компоненттер кыргыз урууларынын территориялык локалдуулугунун негизи жана тарыхый географиянын объективдүү мерчемдери экендигинде талаш жок.

Илимий булактарга обзор берүүгө арналган бөлүмдө топонимика кыргыз тилинин тарыхый калыптануу доорун көрсөтүү менен чектелбестен, табигый тилдин (естественный язык) перспективалык багытын так аныктай турган вектордук система экендигине токтолуу зарылдыгына ишенимбиз артты. Анткени, илимий лингвистикалык топонимикада жалпы тилдик мыйзам ченемдери, айрыкча айкын жана так манифестацияланат. Ошондуктан топонимиканы жалпы тилдик тутумдан, ал эми Чоң-Алай топонимиясын кыргыз тилинин көп кылымдык **табигый эволюциясынан ажыратып кароо** илимий теориялык принциптерден алыстоо менен бир катарда эле, кургак фактыларды тизмелөөчү схоластикалык багытка бет алуу менен барабар экендигин баса белгилегибиз келет. Мына ошол себептен XIX кылымдын экинчи жарымындагы лингвистика илиминин өнүгүү процессин географиялык лингвистиканын мыйзам ченемдүү динамикасын тыгыз байланыштыруу менен Ф. де Соссюр төмөндөгүдөй жобону сунуштайт: «Для нас же проблемы лингвистики – это прежде всего проблемы семиологические, и весь ход наших рассуждений получает свой смысл лишь в свете этого основного положения» [Соссюр,1977:58-180;Данияров,1968:201]. Аталган окумуштуунун илимий теориялык жыйынтыгы, бир тарабынан алып караганда, Ф.Бопп, Г. Пауль, Н.Уитни жан Ф.Блумфилддин илимий гипотезаларын аксиомага айландыруу менен бир борборго бириктирген концепция болуп саналат, ал эми экинчи тараптан **тилдик түзүлүштүн элементтери объективдүү чындыктын когнитивдик негизи экендигин** дагы бир жолу айкындайт. Бирок, тилеке каршы, көп учурда тополексемаларды өзүнчө бөлүп кароо адатка айланган. Ал гана эмес географиялык лингвистиканын негизги таяныч пайдубалы болуп саналган **топонимдерди** тилдик түзүлүштүн сыртында жайгашкан **архивдик катмардын катарына кошуу** кыргыз элинин жана тилинин тарыхына болгон ачык эле кыянатчылык экендигин унутпоого милдеттүүбүз. Муну айтуубуздун себеби алгачкы элдер аралык байланыштын белгиси топонимдик алака экендиги жана цивилизацияны жаратуучу, алып жүрүүчү лингвистикалык бирдиктер антропонимдер менен бир катарда топонимдер тураарын тилчилер,

ошондой эле географтар, тарыхчылар бир добуштан белгилешкен. Топонимиканыны географиялык лингвистиканын таяныч булактарынын бири катарында каралуусу жана илимий теориялык платформанын калыптануусу дүйнөнүн лингвистикалык атласында пайда болгон өкүмдарлыктардын (державалардын) реалдуу кубаттуулугунун күчөшү менен да байланыштуу болгон. Ошондуктан тарыхый лингвистиканын чордону болуп саналган топонимиканын кулач жайышын жана алдыңкы көз караштагы тилчилер тарабынан изилденишин төмөнкүдөй факторлор менен мүнөздөөгө болот:

- Рим империясынын геолингвистикалык жана саясий таасиринин басаңдашы;
- Түрк каганатынын, Түркиянын (Стамбулдун) саясий жана аскердик армадасынын күчөшү;
- Улуу Жибек жолунун маданий экономикалык магистрал катарында толук күчүнө кирүүсү менен кыргыз топоформанттарынын Евразияга кеңири таралуусу.

Жогоруда аталган объективдүү факторлор коммунисттик түзүлүштүн төбөлдөрү тарабынан жокко чыгарылып, СССРдин курамындагы башка элдердей эле кыргыз элинин тилдик аң-сезимине эбегейсиз чоң жана ономастикалык жоготууларды жараткан. Мындай саясий жана геолингвистикалык аракеттер Улуу Жибек жолунун тарыхый маанисин биротоло кыргыз элинин улуттук аң-сезиминен жоготуу жана Евразиянын лингвистикалык атласынан чийип салуу максатында жүргүзүлгөн. Бир эле мезгилде алгачкы цивилизациянын жана агартуу структурасынын өкүлдөрү болуп саналган араб изилдөөчүлөрүнүн эмгектери советтик илимий форматтын чегинен бүтүндөй чыгарылган десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан кыргыз элинин тарыхтагы ордун тастыктоого аракеттенишкен С.Е.Абрамзон, А.Н.Бернштам, А.Аристов жана А.Заднепровский тарабынан сакталган изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү Чоң-Алай оронимиялык каскадына арналып, илимий жактан терең изилдөөгө муктаж. Мына ошол себептен да В.Гумболдт элдин этникалык формасын тилдик түзүлүш менен тыгыз байланыштырса, Ф.

де Соссюр ар бир тыбыштын өзгөрүүсү тилдик түзүлүштүн тарыхый баскычын чагылдыраарын төмөндөгүчө мүнөздөйт: «В каждый данный момент времени его форма представляет определенный этап эволюции, следовать которой оно вынуждено и которая регулируется точными законами. Каждый этап может быть предыдущим. Единственно, что подлежит рассмотрению, как раз то, о чем чаще всего забывают, — это происхождение слова, *его этимология*» [Гумбольдт,1851:69]. Цитатаны орус тилинде берүүбүздүн себеби аталган маанилүү жобону которуу зарылдыгы талап кылынбайт деген ойдобуз. Демек, тилдеги өзгөрүүнү бир гана мезгилдик константа жана вектордук тегиздик менен түшүндүрүүгө болбойт. Анткени географиялык жактан кайсыл бир элдин чөлкөмдүк жылышууларын чагылдырган топонимдер тынымсыз процесстин катышуучусу катарында каралуусу максатка ылайыктуу. Анткени Ф. де Соссюр Франциядагы Ош (auch) урбониминин фонетикалык өзгөрүүсүн (лат. Auscii) географиялык жана тарыхый лингвистиканын алкагында түшүндүргөн [Гумбольдт,1851:69].

Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын жалпы тил илиминдеги лингвоконцептуалдык негизин, онтологиялык мазмунун аныктоонун дагы бир булагы катарында жалпы адамзаттын тарыхында прогрессивдүү ролду ойногон Улуу Жибек жолу деп аталуучу маданий-экономикалык магистралдын Чоң-Алай топонимдик ареалын негизги трасса катарында пайдалангандыгы болуп эсептелинет. Анткени биринчи (кытай династиясы алгачкы мезгилде сандык система менен белгиленген) Хань (Западный) династиясы бийликте турган мезгилден тарта теңир астындагы (поднебесье) өлкөнүн төбөлдөрүн Улуу-Тоонун (Тянь-Шань) стратегиялык орундуу жана маданий-экономикалык жактан урунттуу, ылайыктуу болуп саналган Алай-Томур (Памир) тоо кыркалары кызыктыргандыгы тарых барактарынан белгилүү [Магидович,1969:11]. Ошондуктан маданий-экономикалык жактан ылайыктуу жана жогорку деңгээлде өнүккөн кыргыздардын мамлекетине даярдалган чалгындоонун баштапкы топонимдик башаты катарында Сиань (азыркы аталышы Шаньси) шаары алынган. Памир-Алай географиялык зонасын жана

лингвистикалык ареалын кагаз бетине алгачкылардан болуп түшүргөн изилдөөчүлөрдүн бири катарында Хань династиясынын кыргыздар өлкөсүнө даярдалган чалгындоо миссиясынын жетекчиси Чжан-Цянды атоого болот. Анткени аталган изилдөөчү алгач эки багыттагы топонимикалык-когнитивдик системаны кагаз бетине түшүргөн. Анткени аталган картографиялык түзүлүштүн концептуалдык негизин топонимдик тутум ээлеген деп айтууга болот. Анткени аты аталган изилдөөчүнүн алгачкы картографиялык эмгегинин негинде жалпы түрк элдеринин, анын ичинде байыркы кыргыз урууларынын, жер аталыштары аркылуу чагылдырылган тилдик менталдуулугу жана топонимдик дүйнө кабылдоосу белгиленген.

Азыркы географиялык лингвистиканын фактыларына таянуу менен өзүнө тааныш эмес жана башка тилдик ареалдын *чыгыш*→ *батыш* багытын эки жол менен аныктаган.

- Биринчи багыт бей-лу деп аталып, *Корум, Тар, Ала, Жумур, Куз, Гунду* топонимдик катары аркылуу берилген;
- Экинчи багыт азыркы Чоң-Алай өрөөнү аркылуу Фергана трассасын жакалай *Каишгар-Дарыя, Кара-Дарыя, Тар, Мыкан, Сары-Таш жана Дароот-Коргон* аркылуу кеткен [Магидович, 1969:11-12].

Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын евразиянын картографиясындагы ордун, кала берсе жер шарындагы кургак жер тилкесинин географиялык сегменти катарында белгиленишинде белгилүү картограф Марко Полонун жазып калтырылган эмгеги маанилүү орунду ээлейт. Мындан бир канча кылымдар мурда жазылган Марко Полонун эмгеги орус окумуштуусу В.Минаев тарабынан 1902-жылы орус географиялык коомунун этнографиялык бөлүмүнүн тапшырмасы менен орус тилине которулуп, 1940-жылы “Саякат” деген ат менен басмадан чыккан (Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940). Аталган эмгектеги улуу саякатчынын жазып калтырган эскерүүсү которууну талап кылбайт деген ойдобуз жана кыргыздардын мамлекетинин ордосу болгон Алай өрөөнүн XIII кылымда Марко Поло мындайча мүнөздөгөн: «... Едешь на северо-восток все по горам и поднимаешься в самое высокое, говорят, место в

свете. На том высоком месте, между двух гор, находится равнина, по которой течет славная речка. Лучшие в свете пастбища тут; самая худая скотина разжиреет здесь в десять дней. Диких зверей тут многое множество. Много тут больших диких баранов, рога у них в шесть ладоней и поменьше – по черыре или по три” (50-бап). Эскерте кетүүчү жагдай, азыркы күнгө дейре Чоң-Алай тоо кыркаларын мекендеген аркарлардын аталышы зооним катарында окумуштуунун аты менен байланышкан.

Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын байыркы курамын түзүп турган топонимдер жер тилкесин аныктоочу ориентир гана эмес, белгилүү этностун таралуу чөлкөмү катарында алгач ирет грек окумуштуусу Геродоттун эмгегинде Капа-Тоо (Копет-даг), Сары-Камыш (Сарапамиз), Өгүз (Оксус) сыяктуу топонимдер жазылып калтырылган [18. И.П.Маг., 1969]. Ошондой эле азыркы мезгилде согду, семит жана пенжаби (санскрит) тилине кеңири тараган топоформанттар тарыхта алгачкы кубаттуу мамлекеттер катарында белгилүү болгон Египет жана Вавилониянын ортосунан орун алган Финикия өлкөсүнүн изилдөөчүлөрү тарабынан да азыркы мезгилде Чоң-Алай топонимиясынын составынан жолугуучу топоформанттар (Годур, Курут жана Дашт) кагаз бетине түшүрүлгөн [23-24. И.П.Маг., 1969].

Бирок Чоң-Алай топонимиясындагы кыргыз элинин байыркы тарыхын чагылдырган жана кыргыз мамлекеттүүлүгү менен камыр-жумур өнүгүп келген байыркы катмар араб изилдөөчүлөрү тарабынан гана географиялык лингвистиканын фактылары катарында илимий изилдөөгө алынган деп айтууга болот. Азыркы археологиялык тарыхый лингвистиканын чордонун түзгөн географиялык лингвистикада кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизи катарында каралуучу Чоң-Алай топонимиясы жайланышкан кеңири аймак араб тилчилери тарабынан жазылган *Мавера ан-нахр* гипертониминин латын тилиндеги адаптацияланган эквиваленти катарында батыш окумуштуулары тарабынан Трансоксиана же болбосо тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган Трансоксания термини менен XIX кылымдан тарта атала баштагандыгы белгилүү. Ал эми

иран окумуштуулары тарабынан жалпы Памир-Алай географиялык кеңири аймагы *Коросон* мамлекети катарында таанылган.

Жазуу жүзүндөгү эстеликтер белгилүү араб изилдөөчүсү Абу Исхак Ибрахим ибн Мухуммад ал-Истахринин эмгектеринде жалаң гана жердин аттары эмес, жалпы эле кыргыз урууларынын менталдык өзгөчөлүгүнүн, дүйнө таануудагы айрым концептуалдык мыйзамдуу принциптеринин жер-суу аттары аркылуу чагылдуусу азыркы күнгө дейре өз маанисин жоготпогон доктрина катарында жашап келет. Аталган илимпоздун жазып калтырган изилдөөлөрүндө байыркы кыргыз тилиндеги топонимдик курам бир кыйла так берилген жана семантикалык жактан болгон айырмачылыктарына да талдоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле аталган окумуштуу планетардык формадагы (лунный календарь) жыл нааманы чөлкөмдүк константа катарында да пайдаланып, топонимдердин ареалдык таралуусун биринчилерден болуп негиздеген. Истахри төмөнкүлөргө токтолот: «Эгерде Син (Чин) өкүмдарлыгына салыштыра турган болсок анын узундугу үч, төрт айлык жолду талап кылат. Ал эми Мавераннахрдын куймасынан ислам жергесине дейре үч айлык чамасындагы сапар болсо, Туббет жергесинин чыгыш чектерин түз кесип өтүү менен кимактардын турагынан деңизге чейин созулган тогузгуздардын жана **хырхыздар** отурукташкан аймак аркылуу жолду уланта турган болсок, төрт айлык чамасындагы сапар болмокчу» [Абрамзон,1990:15-16]. Араб изилдөөчүсүнүн эмгектеринде талдоого алынган топонимдик курам азыркы мезгилге дейре Чоң-Алай топонимиялык системасында активдүүлүгүн жогото элек жана коммуникативдик планда актуалдуу бойдон калгандыгы аталган окумуштуунун эмгектериндеги илимий жоболордун чындыкка жакын экендигинен кабар берет. Арийне, Истахринин эмгегинде байыркы топонимдик кордун негизин түзгөн жана Чоң-Алай топонимиясында борбордук позицияны ээлеген *Кенд//Канд, Задерем, Сук//Сак, Ап, Паркана* сыяктуу байыркы катмарга тиешелүү топонимдер анализденген. Абу Исхак Ибрахим ибн Мухуммад ал-Истахринин изилдөөлөрүндө эки негизги концепсияны белгилөөгө болот:

- Кыргыз элинин локалдык жана социалдык биримдиги;
- Территориялык жактан топонимдердин мамлекеттүүлүктүн көрсөткүчү катарында негизги орунду ээлөөсү.

Китаб худуд ал - ' алам мин ал-Маширик ила-л-Магриб («Книга о пределах мира от востока к западу») деп аталуучу белгисиз автор тарабынан жазып калтырылган эмгекте кыргыз топонимдеринин оронимиялык валенттүүлүгүнө басым жасалуу менен бирге эле, азыркы Чоң-Алай топонимиясында кеңири жолугуучу топонимдер урбонимдик негиз катарында берилет. Аталган изилдөө белгилүү чыгыш таануучу А.Писаревский тарабынан “орто кылымдагы чыгышты географиялык жана тарыхый жактан так аныктаган баалуу эстелик” катарында мүнөздөлөт [Никонов,1980:35]. Бир эле мезгилде Изз ад-Дин Абу-л-Хусайн Али ибн Мухаммад ибн ал-Асирадинин *Китаб ал-камил фи-т-та'рих*, Му'ин ад-Дин Натанзинин *Искандар аноними* деген ат менен белгилүү эмгеги, Камал ад-Дин Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандинин *Матла'ас-са дайн*, Сайф ад-Дин Ахсикендинин *Маджму ат-таварих ж.б.* эмгектердеги топонимдик курам азыркы Чоң-Алай топонимиясында кеңири жолугат. Ал эми белгилүү чыгыш таануучу А.Г.Туманский жогоруда аталган кол жазманынын жалпы лингвистикалык жана тарыхый маанисин жогору баалаган. Ошондой эле Кыргызстандын оронимиялык системасынын негизин түзүп турган Алай тоо кыркалары боюнча мындайча токтолгон: «Кыргызстандын тарыхый географиясы боюнча алгылыктуу тарыхый булак катарында Жахан наме белгилүү тарыхчы В.В.Бартольд тарабынан 1898-жылы жарык көргөн «Туркестан монголдук басып алуу доорунда» деп аталган эмгегинин биринчи бөлүгүндө бир жак учу менен кыргыздарга чейин, ал эми экинчи тарабынан Фергана өрөөнү менен кошо кучагына алган Улуу тоолор жөнүндө айтылган» [Бартольд,1996:47]. Ал эми кийинки мезгилдердеги картографиялык өлчөмдө илимпоз тарабынанан сөз болгон Улуу тоолор азыркы Чоң-Алай тектоникалык зонасы экендиги шек туудурбай турган маселе.

Худуд аль-алам В.В.Бартольддун сөзү менен айтканда: «как один из ранних интересных источников по истории киргизского народа»

[Бартольд,1996:36]. Фарс тилинен орус тилине аталган эмгектин кол жазмасын которгон З.Н.Ворожекина төмөндөгү тактоолорду киргизген: «Перевод выполнен по изданию В.В.Бартольда и сверен с рукописью, хранящейся в ЛОИВАН под шифром С612. При переводе отрывков учитывался перевод на английский язык В.Ф.Минорского и его научный комментарий, проследующий двойную цель – определить встречающихся в тексте названия *географических пунктов и установить источники сведений*. Отдельные замечания В.Ф.Минорского, прямо относящиеся к *киргизам*, перенесены в настоящую работу: кроме того, были сделаны некоторые пояснения на основании имеющейся научной литературы» [Бартольд,1996:36]. Аталган эмгектин («Худуд аль-алам») алтынчы бөлүмүндө Кыргызстандын жана Чоң-Алай топонимиясына тикеден-тике тиешелүү болгон лингвистикалык жана географиялык фактылар кеңири анализге алынуу менен бирдикте, азыркы күнгө чейин өз активдүүлүгүн жоготпой келе жаткан жер-суу аттарынын системасы берилген [Бартольд,1996:35]. Ошондой эле объектилердин жайгашуусу *чыгыштан батышка* карай жайгашкан тартипте орун алып, айрым топонимдердин географиялык чөлкөмгө болгон катышы, аталган тилкенин чектери айкындалып, топонимдик системанын мейкиндикте болгон катышы да айтылган десек жаңылышпайбыз. Бул эмгектин кыргыз географиялык лингвистикасына кошкон салымын белгилүү тарыхчы В.Бартольд төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Главное значение ее (географической лингвистики - В.Б.) заключается в том, что в ней гораздо подробнее, чем в дошедших до нас арабских географических сочинениях, говорится о владениях тюрков (кыргыз - С.А.) и вообще о немусульманской части Средней Азии» (В.В.Бартольд. Түркестан.258). Бир эле мезгилде аталган тарыхый булактарда азыркы Чоң-Алай тоо кыркалары Йулдуз ороними аркылуу берилип, Чач тарыхый географиялык топоними көп ирет пайдаланылгандыгы байкалат [Бартольд,1996:32-48].

Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын «Джахан-Наме (Книга о мире или же описание мира)» деп аталган Чоң-Алай топонимиясына тикеден-тике тиешелүү

болгон изилдөөсү кол жазма түрүндө Париж Улуттук китепканасында №384 ноемклатура жана СССР Илимдер Академиясындагы Чыгыш таануучу А.Г.Туманский тарабынан табылган №384 ноемклатурадагы С612 шифри менен белгиленүүчү эки гана кол жазманын түп нускасы сакталгандыгы бизге илимий булактардан белгилүү [Бартольд,1996:46].

СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Ленинград бөлүмүндөгү кол жазма 28-рамазан мезгили жана Чыгыш жылнаамасы боюнча 663-жылдын 15-июлу менен, ал эми жаңы жылнаама боюнча 1265-жылды көрсөткөн Париж Улуттук китепканасындагы кол жазмасына салыштырмалуу эскирээк деп эсептелинген Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын лингвистикалык жактан баа жеткис эмгеги 1960-жылы факсимилдик формада Ю.Е.Борщевский тарабынан басмага даярдалган [Бартольд,1996:46]. Ошондой эле Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын аталган эмгегине изилдөөлөрүндө В.В.Бартольд, А.А.Рамаскевич жана Н.Д.Миклухо-Маклай ишенимдүү илимий булак катарында таянышкан [Бартольд,1996:46]. Ю.Е.Борщевскийдин божомолдоосунда Мухаммад ибн Наджиб Бекран Коросондо (Хоросон), т.а. Туз шаарында жашагандыгын белгилейт [Бартольд,1996:46].

Чоң-Алай тоо кыркасын Мухаммад ибн Наджиб Бекран төмөндөгүдөй мүнөздөйт: «Большая гора (**Чоң-Алай**) выступает из пределов Гарчистана и Гура, тянется внешней стороной Тибета и там разделена большой отрог ее вдается в Туркестан вплоть до границы хыркызов и продолжается до пределов Чина. А другой [отрог] поварачивает в направлении Хатлана (**Катаган**) и достигает предлов Ферганы затем доходит до Джабал и Буттем (**Баткен**), что {вблизи}города Усрушаны» [Бартольд,1996:48]. Жогоруда келтирилген топонимдер Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарында көп учурайт.

1.3. Топонимдик системанын түркологияда изилдениши

Биз жогоруда токтолуп өткөндөй эле, орус окумуштууларынын изилдөөлөрүндө да азыркы Чоң-Алай топонимиясынын архитектуралык катмарын түзгөн топонимдик курам талдоого алынгандыгына күбө болобуз. Алгачкы системалуу түрдө ишке ашырылган илимий саамалыктын бири катарында А.Аристовдун изилдөөлөрүн көрсөтүүгө болор эле. Анткени аталган окумуштуунун эмгегинде *алай, көк, кем, булак* (← *йулаг*) сыяктуу ядролук курамдагы топонимдик негиз терең жана ар тараптуу талдоого алынган. Ал эми В.В.Радлов изилдөөлөрүндө азыркы географиялык атлас боюнча Алтай тоолорун жердеген кыргыздардын топонимдик лексикасы иликтенип, айрыкча, алардын фонетикалык курамы боюнча бир топ алгылыктуу учурлар белгиленген. Аталган илимпоз кыргыз топонимиясынын байыркы катмарын мүнөздөөчү топонимдердеги этнологиялык принциптин кыргыз ууруларында сакталгандыгын алардын түрк тилдеринин өнүгүүсүндө өзгөчө орду менен байланыштырышат. Айрыкча мал чарбасына тиешелүү болгон лексемалык катардын топонимдерде кеңири чагылдуусу кыргыз ууруларын евразия чөлкөмүндөгү байыркылыгын билдирет деген жыйынтыкка келген [Radloff,1994]. Жалпы эле түрк топонимиясы, анын ичинде Чоң-Алай топонимиялык массивинин курамындагы активдүү топонимдик негиздердин жана айрым семантикалык варианттарынын тарыхый өнүгүүсүн орус географиялык лингвистикасынын негиздөөчүлөрүнөн болуп саналган Я.Маррдын эмгектеринде да кеңири жолуктурууга болот. Бир эле учурда аталган илимпоздун айрым бир аталыштар боюнча фонетикалык талдоолорунун мааниси биздин илимий изилдөөлөрүбүзгө үндөш экендигин белгилегибиз келет. Анткени аталган илимпоз өз изилдөөлөрүндө азыркы күнгө дейре Чоң-Алай топонимикалдык курамындагы семантикалык ядрону аныктап турган топонегиздердин катарында жолугуучу **хотон, хоросон, курт, журт** жана **йур-шур** тополексемалык катардын тарыхый калыптануусундагы эң бир маанилүү онологиялык этапты так көрсөтүп бере алган [Филлмор,1986:225]. Ал эми белгилүү тилчи Н.А.Реформатский тарабынан жалпы эле географиялык

аталыштар чөлкөмдүк, этникалык жана биринчи кезекте тарыхый фундаменталдуу лингвистикалык фактылар катарында ар тараптуу анализделип, жалпы эле энчилүү аттардын орчундуу маселелери илимий коомчулукка сунушталгандыгын көрөбүз. Ошондой эле жогоруда аты аталган илимпоз тилдик структуранын динамикалык эволюциясын так көрсөтүүчү барометр катарында «*Топонимика как географический факт – ономастика как исторический факт*» тибиндеги жалпы тил таануу жаатындагы диалектикалык моделди иштеп чыгуу менен бирге мурдагы СССРдеги топонимдердин илимий багытта изилденүү процессинин теориялык пайдубалынын аныкталуусуна омоктуу салымын кошкон (А.А.Реформатский. Топономастика и транскрипция.М.,1964.200с.9-35). Аталган окумуштуунун илимий платформасын төмөндөгү пикири тастыктайт: «Исходным положением теоретического рассуждения об именах собственных, или личных именах, и о географических названиях является тезис о том, что **ономастика** и **топонимика** входят как две родные сестры в один общий раздел лексики, образуя сектор топономастики» [Реформатский,1964:9]. Белгилеп кетүүчү жагдай мурдагы советтер өлкөсүндөгү (СССР) топонимикалык бурмалоого өзүнүн кескин нараазылыгын билдирүү менен биргеликте дүйнөлүк масштабдагы прогрессивдүү маанайдагы тилчи-окумуштуу А.А.Реформатский топонимиканын илимий көрөңгөсүн жана зарылдыгын төмөндөгүчө баяндайт: «Главное — это действительно объект науки, это совокупность известных фактов, которые должна изучать наука, т. е. это есть сектор словарного состава языка, это лексика» [Реформатский,1962:184].

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин составында жана жалпы түрк тилдериндеги топонимдик кордун эң байыркы катмарын терең талдаган эмгектердин катарына А.Н.Кононовдун изилдөөсүн да кошууга болор эле. Анткени аталган окумуштуунун эмгектеринде жалпы эле түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсү евразия чөлкөмүндө отурукташкан элдердин географиялык алкагында каралып, алгачкы дипломатиялык терминдердин катарында тарыхый топонимдер да терең анализге алынган. Ал эми советтик лингвистика өзүнчө

архипелаг катарында саясий режимдин кысымында болсо деле жалпы тилдик өнүгүү динамикасында кала берген жана дүйнөлүк тил таануу илимине географиялык лингвистиканын фактыларын тил мыйзамдарынын тарыхый эволюциясы менен айкалыштыра изилдеген: Л.В.Щерба, Я.Март, Д.Поливанов, А.Ушаков, А.Жирмунский жана Б.М.Юнусалиев сыяктуу өлбөс-өчпөс илимдин каармандарын жаратты деп айтсак болот. Анткени Л.В.Щерба илимий платформасын географиялык лингвистиканын фактылары менен байланыштырып, орус диалектологиясынын атласын түзүүгө бүтүндөй илимий потенциалын жумшаган деп айтууга болор эле. Албетте, өз учурунун гениалдуу тилчилери Я.Март бир тараптан, Л.В.Щерба экинчи тараптан советтик лингвистикадагы географиялык лингвистиканын ордун аныктоого аракеттенишкендигин байкоого болот. Анткени жогоруда аталган илимпоздор тилдик фактылар илимий лингвистиканы өнүктүрүүдөгү таяныч пункт экендигин ачык эле баамдашкан. Ошондуктан Я.Март полеонтологиялык лингвистиканын принциптерин топонимдерге негизделүү менен (жур-шур-йур) талдоого ала турган болсо, Л.В.Щерба орус тилиндеги атоолордун архивдик формасы жалпы орус адабий тилинин тарыхый өнүгүүсүн мүнөздөйт деген тарыхый этимологиялык принципти өмүрүнүн акырына чейин карманган. Аталган илимпоз диалектологиялык атластын жана тил илиминин онтологиялык негизин активдүү колдонууда болуп келишкен аталыштар түзө тургандыгын айтуу менен, орус географиялык лингвистикасынын өнүгүүсүнө эбегейсиз зор салымын кошо алган.

Ал эми географиялык лингвистиканын примитивдүү картографиялык тутумдан бөлүнүп чыгуусу жана илимдин кайра жангыс бутагына айлануусу **Улуу Жибек жолу** деп аталган, биринчи кезекте тарыхый лингвистикалык жана Батыш менен Чыгыш цивилизациясын байланыштырган маданий лингвистикалык илимий чынжыр катарында мүнөздөлүүчү маданий-экономикалык магистрал, азыркы Чоң-Алай оронимдик багыты аркылуу өткөндүгү азыркы кыргыз тилин концептуалдык тармакта изилдөөгө алышкан

тилчи-окумуштуулардын алдына кечиктирилгис милдеттерди коюп отургандыгы мезгил чындыгы жана талабы экендигин айта кетүүгө болор эле.

Аталган окумуштуулардан кыйла мурдараак белгилүү чыгыш таануучу Махмуд Кашгари кыргыз тилининдеги топонимдердин территориялык ландшафттын так аныктап, айрым бир топонимдик катар боюнча талдоо жүргүзгөн. Улуу Жибек жолу кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый баскан жолунда эбегейсиз маанилүү саясий-экономикалык байланыш гана эмес, **кылымдар бою кыргыз тилинин байыркы абалындагы тил бирдиктеринин сакталуусуна бирден бир өбөлгө болуучу тилдик фактор.** Азыркы мезгилде суверендүү мамлекет катарында тарыхый аренага чыккан Кыргызстандын тарыхында Улуу Жибек жолу тарыхый маанилүү учур болуп кала берет.

Чоң-Алай оронимиялык массивинин тектоникалык жана географиялык, экологиялык жагымдуу ландшафтын белгилүү чыгыш таануучу Марко Поло өз учурунда картага түшүрүү менен, **суу, тоо** жана **алай** тополексемаларын белгилеген. Аталган лексемалардын топонимдик негиз экендиги концептологиялык лингвистикада талашсыз маселе [Марко Поло,1940]. Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясындагы ядролук тополексемалык фонддун негизделүүсүндөгү жалпы элдик топонимикалык номенклатуранын калыптануусу жана өзгөчө тилдик ареалда өнүгүүсү боюнча да баалуу илимий факторлорду аныктоого жетишкен изилдөөчүлөрдүн катарына В.Коллаур, Е.Малов, С.Пржевальский, Ч.Валиханов, В.Терентьев ж. б. кошууга болот. Ал эми белгилүү окумуштуу жана тарыхый география жана топонимикалык лингвистика боюнча белгилүү адис А.Аристовдун изилдөөлөрүндө улуттук аң-сезимдин калыптануусу менен бир багытта **элдин территориялык концепсиясы** өнүгө тургандыгын жер-суу аталыштарынын негизинде ынанымдуу далилдеген [Бернштам,1997:3-97].

Албетте, кыргыз элинин этникалык калыптануусунда топонимдердин, азыркы мезгилдеги илимий деңгээлге жараша айта турган болсок, менталдык жана когнитивдик деңгээлдеги таасирин ачык көрсөтө алган

изилдөөчүлөрдүн ана башы болуп саналган Улуу чыгыш таануучу М.Кашгаринин эмгектеринде жалпы эле кыргыз топонимикасына тиешелүү болгон өзөктүү элементтер кылдат талдоого алынгандыгын белгилеп кетүү максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Анткени аталган илимпоздун эмгегин **топонимдердин энциклопедиясы** катарында кароого болот. Алгачкы географиялык көндүмдөр жана топонимдер жалаң гана прикладдык жактан талдоого алынбастан, кыргыз элинин тилдик менталитетине болгон географиялык аттардын таасири өтө жогорку деңгээлде изилдегендигин белгилөөгө болот. Ала турган болсок **ааламды жана жер түзүлүшүн** физикалык жактан таануу гана эмес, чөлкөмдүк менталитеттин калыптануусу, топонимдерди ориентир катарында пайдалануу М.Кашгаринин изилдөөлөрүндө таасын көрсөтүлгөндүгү менен айырмаланат. Анткени *суу объектилеринин оронимиялык системага болгон катышы физикалык константалар менен белгиленип, объектилердин салыштырмалуу аралыгы горизонталдык жана вертикалдык багытта так* көрсөтүлөт. Албетте, Махмуд Кашгари тарабынан келтирилген тарыхый жана лингвистикалык фактылар орус окумуштуулары тарабынан жетекчиликке алынгандыгын байкоого болот. Ошондой эле кыргыз топонимикасынын курамындагы маанилүү компонент болуп саналган Чоң-Алай топонимикалык массиви дагы бир белгилүү чыгыш таануучу Жусуп Баласагындын эмгектеринде терең изилденген (Закирбек Эралиев. Жусуп Баласагын Б.2000. 129 с, Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.,496 с., Жусуп Баласагын М., «НИК».,1993, 520 с.). Аталган окумуштуу Караханиддер доорунда кыргыз элинин (чөлкөмдүк) территориялык жактан өзүнүн мамлекеттик бүтүндүгүнө ээ болуусун этникалык топтордун дифференциясында эмес, *геолингвистикалык жактан локалдуулугу* менен түшүндүрүүгө аракеттенген. Жусуп Баласагын башка Европалык изилдөөчүлөрдөн айырмаланып «ягмалар кыргыз элинин туруктуу» компоненти катарында сүрөттөлүп, Чоң-Алай массивиндеги тынымсыз өнүгүүдөгү этникалык топ катарында белгиленет. Башкача айтканда, ягмаларды обочолонгон топ же

болбосо башка этникалык топторго басымдуулук кылган компонент катарында гана эмес, Чоң-Алай массивиндеги автохтондуу социум деңгээлинде мүнөздөгөн. Мына ошол себептен да аты аталган чыгыш окумуштуусу этнотопонимдик негизде болгон кыргыз элинин чөлкөмдүк жана лингвистикалык катышын туура аныктай алган деп айтууга болор эле [Юсуф Баласагунский,12-15]. Арийне, орусиялык тил таануучулар үчүн аталган окумуштуунун лингвистикалык табылгалары айныксыз аргумент катарында пайдаланылган.

Чоң- Алай топонимиясын мүнөздөөчү ареалды географиялык жактан гана эмес, лингвистикалык жактан да терең изилдеген окумуштуулардын катарында белгилүү чыгыш таануучу Лев Семенович Берг татыктуу орунду ээлейт. Анткени аталган окумуштуунун изилдөөлөрү өзүнүн көп аспектуулүгү менен биринчи кезекте мүнөздөлүп, азыркы Чоң-Алай ареалдык топонимиясына түздөн-түз тиешелүү болгон геолингвистикалык системанын өз учурунда терең ачылуусуна өбөлгө түздү. Аталган окумуштуунун, жалпысынан алганда, Орто Азиянын негиздүү сферасы болуп саналган Чоң-Алай топонимиясына болгон таасирин Л.В.Корженевский мындайча тастыктаган: «Туркестан с его бесконечным разнообразием научной тематики всегда привлекал особое внимание Л.С.Берга. На первой же порах его научной деятельности Туркестан стал положительно «научной» родиной Льва Семеновича, страной, где особым блеском развернулись его исключительные дарования и первые годы его научной деятельности на территории Средней Азии принесли Льву Семеновичу общее признание не только у нас, и далеко за пределами нашей страны» (Корженевский Н.Л. Открытие Исфаринских ледников и наблюдения над ними Л.С.Берга // Вопросы географии том 24., 56-57,М., 1951).

Л.С.Берг Чоң-Алай топонимиялык системасындагы түбөлүк муз чокуларынын жалпы эле регионалдык маанисин, белгилүү деңгээлде элдин тополингвистикалык дүйнө таанымы менен байланыштырууга аракеттенгендиги байкалат. Чоң-Алай муз тилкелерин изилдөөнү өзүнүн

окумуштуулук жолундагы ыйык милдети деп эсептеген Л.С.Берг ички сезимдерин жашырбайт. Алсак өз мезгилинде Чоң-Алай муз чокулар системасы Советтик географиялык лингвистикасында «исфаринский» деген өзүнчө атрибутивдик бөлүкчө менен бергендигин которууга мүмкүн эмес: «Я счастлив, если смог внести своего скромную лепту в дело исследования этой чудесной незабываемой страны Туркестана, который я считаю своей второй родиной. Даже лёссовая пыль Туркестана мне сладка и приятна» [Берг,1956:57]. Жогоруда Л.С.Берг белгилеп өткөндөй Туркестандын табигый формасы катарында Чоң-Алай тоо кыркалары кызмат кылган. Ошондой эле топонимдер аталган зонанын ландшафты менен камыр-жумур жуурулушуп, элдин тагдырын чагылдыра турган материалдык системадан тургандыгын төмөндөгүчө түшүндүргөн: «географический ландшафт есть такая совокупность или группировка предметов и явления которые будучи око природными границами представляют нечто взаимно обусловленное, где части влияют **на целое, а на части**» (Берг Л.С. Достижения Советской географии. М.1956.276). Аталган окумуштуу алгачкылардан болуп топонимиканын *элдин дүйнө кабылдоосуна тийгизген оң таасири* жөнүндө илимий деңгээлдеги аныктамаларды берген. Жогоруда аталган окумуштуунун илимий мурастарынын көп кырдуулугун белгилүү топонимист Э.М.Мурзаев төмөндөгүчө мунөздөгөн: «Его научное наследие обозреть не просто: с выше 700публикаций не считая заметок и рецензий, которых насчитывается более 200. Тематика их свидетельствует о поразительной широте научных интересов автора: страноведение, теория и методология географии, топонимика, история географических открытий» (Э.М.Мурзаев. Лев Семенович Берг. М.,1983, 176с.6). Ошондой эле 1911-жылы жарык көргөн «Формы русских пустынь» жана куйрук улаш илимий чөйрөгө сунушталган «Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области» (1913) деп аталган эмгектеринде элдин маданий жана тилдин (лингвистикалык) өнүгүүсү, **морфемалык бирдиктердин мейкиндикте таралуусу** Л.С.Бергдин өзүнө гана тиешелүү болгон оригиналдуу биримдикте

каралган. Ала турган болсок Л.С.Берг топонимикалык терминдердин молдова жана гагауз тилдерине таралуусуна Чоң-Алай топонимикалык системасында тарыхый активдүүлүгү жогору болгон **ап** (об) гидронимин латын тилиндеги адла термини менен байланыштырууга аракеттенгендигин байкоого болот. Албетте, Л.С.Бергдин географиялык лингвистиканын коомдун маданий жана лингвистикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири боюнча берген аныктамасы азыркы күнгө дейре өз маанисин жоготпой келет. Мисалы: «Будучи результатом многовековых наблюдений постоянного местного населения продуктом творчества такого гениального коллектива, каким является народ, народные термины заслуживают самого внимательного отношения, как филологов, так и в особенности географов. Распространение народных терминов и те видоизменения смысла, которые они претерпевают в различных местностях, дают немало указаний на ход колонизаций, перемещения народных масс и взаимное влияние соседних народностей» [Мурзаев,1983:176]. Жогоруда айтылган окумуштуунун мазмундуу пикири орус окумуштууларынын географиялык изилдөөлөрүнө негиз болуп келген.

Чоң-Алай орографиялык системасынын жалпы Борбордук Азиянын тарыхында орчундуу экендигине жана жалпы кыргыз топонимикалык фондунун башка элдердин топонимикалык өзгөчөлүгүнө тийгизген таасири боюнча бараандуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын бири, белгилүү чыгыш таануучу Ч. Валиханов Чоң-Алай топонимикасына тиешелүү болгон топонимдердин фонетикалык түзүмүн так берүү менен бирге, түрк тилдеринин тарыхы боюнча даанышман катарында азыркы Чоң-Алай топонимикалык системасында кеңири жолугуучу жер-суу аттарын терең талдаган десек жаңылышпайбыз [Валиханов,1986:4-56]. Ч.Валихановдун изилдөөлөрү боюнча жалпы кыргыз топонимикасы бир тутумду түзүп, Орто Азияны жердеген башка түрк элдеринин тополексемалык фондуна олуттуу таасир тийгизген. Мына ушундай бирдиктүү аргументтердин негизинде жана Ч.Валихановдун

изилдөөлөрүндөгү топонимдердин лексика-семантикалык таралуусуна карай Чоң-Алай топонимикасындагы негизги өнүгүү этаптарын аныктоого болот.

- Чоң-Алай аймагынын тарыхый географиялык мааниси жана Тан империясынын батыш цивилизациясы менен болгон социалдык, экономикалык байланыштын негизи катарында;
- Улуу Жибек жолунун топографиялык жана лингвистикалык компоненти катарында Чоң-Алай массивинин орду;
- Чоң-Алай чөлкөмүндө тилдердин карым-катнашы үчүн тарыхый географиялык ареалдын түзүлүшү.

Кыргыз элинин бир тараптан Тан империясы менен, экинчи тараптан иран тилинде сүйлөгөн элдер менен болгон байланышы тарыхтын алгачкы мезгилдеринде эле башталган. Анткени Тан империясы менен болгон дипломатиялык байланыштарды тастыктаган Кытай падышасынын кыргыздарга жазган каттары азыркы күнгө чейин сакталуу.

Жалпы түрк топонимиясында, ошондой эле Чоң-Алай топонимиясынын курамында байыркы катмарды түзүүчү фундаменталдуу тектоникалык курамдагы жер-суу аттары белгилүү чыгыш таануучу Ч.Валихановдун эмгектеринде ар тараптуу изилденген деп айта алабыз. Ошондой эле Памир-Алай тоо кыркаларын лингво-географиялык жана учкай карографиялык өнүктөн изилдөөгө алышкан А.Н.Пржевальский, М.Поло, А.Гумбольд сыяктуу изилдөөчүлөрдөн айырмаланып Ч.Валиханов түрк тилдерин, айрыкча кыргыз тилин жакшы өздөштүргөн окумуштуулардын катарына кирет. Ошондуктан да В.В.Радлов «Кечки асманда өзүнүн жаркыраган изин калтырып закымдарга сиңип кеткен метеор сыяктуу» түрк ареалдык лингвистикасына өлбөс-өчбөс изин калтырды» – деп белгилеген [Жирмунский,1968:6-23]. Чындыгында эле Чоң-Алай *топонимдеринин жазуу жүзүндө (крилистикалык графика) формасын системалуу кагаз бетине түшүргөн ири окумуштуулардын катарын жана кыргыз тарыхый лингвистикасынын башатында турган барандуу түркологдордун катарын татыктуу түрдө Ч.Валиханов толуктайт деп айтмакчыбыз.*

Улуу Жибек жолунун топонимдик курамы жана тарыхый экономикалык географиясы Ч.Валиханов тарабынан реалдуу таризделип, адамзаттын тарыхында алмашыргыс орунду ээлеген Улуу Жибек жолу деп аталуучу цивилизациянын алгачкы багыты Чоң- Алай зонасы аркылуу өтүү менен, жөн гана маданий-экономикалык өзгөрүүлөргө түрткү болбостон, **лингвистикалык субстраттын** бай катмарынын материалдашуусуна, **лингвистикалык фактыга айлануусуна** жагымдуу кыртыш жараткан. Анткени алгачкы жолу Чоң-Алай тоолорунан өндүрүлгөн минералдар жана Памир Алай тоо кыркаларынан сызылып чыккан дарыялардын куймаларынан чайкалып алынган алтын жана түстүү металлдар аталган артериялык магистрал (Улуу Жибек жолу) аркылуу Кытай (Тан) империясынын өндүрүштүк рыногун толуктап тургандыгы топонимдик катарда (закон топонимического ряда-А.В.Никонов) так манифестацияланган жана Ч.Валиханов тарабынан фонетикалык формасы берилген. Аталган окумуштуу **Гиндикуш** (кун-ду-гуз/ш), **Памир-Алай, Алайку, Зор Алай** сыяктуу тарыхый-географиялык фактыны өз боюна сиңирген топонимдерди кагаз бетине түшүрүү менен бир катарда Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык варианттуулугун жана ареалдык жактан айырмалоочу амплитудасын так аныктаган. Маселен, Гундуз ↔ Кундуз ↔ Йулдуз ↔ Гундукуш катарында топонимикалык системанын азыркы күндө да жашоосун улантуусу жана фоносемантикалык багыттагы айырмачылыктары типологиялык айырманын дифференциалдык көрсөткүчү болмокчу. Ч.Валиханов азыркы күнгө дейре Орто Азиянын лингвистикалык картасында өз маанисин жоготпой келе жаткан “**Кара-Кулжа ↔ Кулжа ↔ Алайку ↔ Чоң-Алай**” топонимдик катардын семантикалык парадигмасын өтө ийгиликтүү талдоого алган. Аталган илимпоз тарабынан «**топоним - объект**» тибиндеги моделдин «**объект - топонимдик**» менталдык негиздеги жылышуусу жана **ареалдык амплитудасы так көрсөтүлгөн**. Ч.Валиханов тарыхый өзгөрүүлөрдү реконструкциялоодо болуп өткөн геоллингвистикалык багыттагы жана саясий жагдайдын таасирин өтө ишенимдүү чагылдырган топонимдерди жазып калтырган. Ала турган болсок, аталган илимпоз Тан империясы менен

Чоң-Алай тарыхый зонасын жердеген кыргыз урууларынын катышын төмөндөгүчө баяндайт: «өткөн кышта кулжада тоолук кыргыздар көтөрүлүш уюштурушкан (производили бунты, называемые здесь по-азиатски жаңжал (Ч.Валиханов, М.1986). Мындай тополоңдун болушун алдын ала билип калышкан манжулар (манджур-Ч.Валиханов) аларды куугунтуктап, бир канча миңин жок кылышкан. Жарымын асып өлтүрүшкөн болсо, бир бөлүгүн дайрага чөктүрүшкөн, ал эми калган бөлүгү түштүк тарапка, **Калкан** тоосуна кыргыздардын жерине качып кутулушкан» [Валиханов,1986:83]. Ошондой эле негизинен Чоң-Алай өрөөнүн жердеген кыргыз урууларынын өкүлдөрү чайкама алтындарын жана өндүрүлгөн түстүү металдарын “*Кара-Кулжа* → *Алайку* → *Сары-Таш*” маршруту боюнча алып өтүшкөндүгүн жана Кулжаны жердеген кыргыздардын тилин *татаал лингвистикалык конгломерат катарында* сүрөттөп, Клапрот тарабынан аталган тил боюнча сөздүк түзүлгөндүгүн белгилейт. Аны Ч.Валиханов мындайча баяндайт: «Чындыгында, аталган тил түрк тилдик уңгудан турса деле бизге белгилүү тилдерден өзгөчө айырмаланат. Бул тил өз курамына тибет тилине таандык сөздөрдү камтыйт. Грамматикалык жактан болгон өзгөрүүлөрдө жана сөздөрдү айтууда көп айырмачылыктар байкалат. Кыргыздардын тили анын бир бутагы болуп саналат (язык дикокаменных киргиз - Ч.Валиханов)» [Валиханов,1986:83].

Ч.Валихановдун лингвистикалык илимий мурастарынын тарыхый мазмуну жана аргументтүүлүгү, биз жогоруда айтып кеткендей:

- а) ареалдык таралуу амплитудасы;
- б) семантикалык варианттуулуктун менталдык негизи;
- в) тарыхый лингвистиканын элементтеринин фонетикалык оболочкасын так көрсөткөндүгү менен бааланат.

Демек, биринчи кезекте, аты аталган илимпоз Чоң-Алай топонимиясындагы оронимиялык массивдин архитектуралык салмагын жана Чоң-Алай оронимдик катмардын тарыхый атын жазып калтырган [Конкобаев,1980]. Ч.Валиханов өз доорундагы Улуу Жибек жолунда сакталган топонимдик тутумдун тарыхый атын төмөндөгүчө кагаз бетине түшүргөн:

«**Болор**, ал эми андижандыктардын тилинде **Алай**, батыш тарабынан өтө эле бийик, жалама аскалуу, чыгууга мүмкүн эмес, ал эми чыгыш тарабынан **Памир** деп аталуучу суук жана бийик жай мезгилинде гана кыргыздар чыга алган тоо болуп саналат. **Болор** багытында бир гана **Бадахшан** аркылуу өтүүчү кербен жол бар жана ал жолду ат менен гана өтүүгө боло турган кыйын жол деп айтышат. **Яркенден** өр таянган жол Бадахшан аркылуу **Хулумга** багыт алып, андан ары **Бухарага** жана **Кабулга** карай сапар тартат. Кербен Бухарага дейре 65 күн жол жүрөт. Аталган аймак Памирдик кыргыздардын мезгилге жараша көчкөн кыйма-чийме жолдору менен тордолгондой көрүнөт» [Валиханов,1986:114]. Ошондой эле Ч.Валиханов Улуу Жибек жолундагы коммуникациялык борбор катарында азыркы Чоң-Алай өрөөнүн белгилеп, андагы негизги урбонимдерди Улуу Жибек жолундагы семантикалык ядро экендигине да токтолгон. Алсак, аталган илимпоз өз сөзүндө кыргыздар локалдуу жайгашкан Чоң-Алай чөлкөмүндөгү жолдор кыргыз урууларынын жүргөн жолдору экендигин жана кыргыз элинин Кокон хандыгына болгон таасирин айрыкча баса белгилейт: «Бардык жолдор Кокон хандыгына же болбосо Каратегин (Каратиген - Ч.В.) менен Дарвазга алып барат» [Валиханов,1986:116]. Ч.Валихановдун эскерүүсүнө таяна турган болсок, Кокон хандыгынын негизги таяныч пункттары жана аскердик маанидеги объектилери Каратегин жана Дарвазда жайланышкан. Ал эми аталган тарыхый топонимдер (Каратегин, Дарваз) аталган чөлкөм кыргыздардын тарыхый жери болуу менен бирге, кыргыз мамлекетинин түштүк тарабындагы маанилүү маданий-экономикалык алаканын эшиги жана согуштук маанилүү коргонуу багыты экендиги да айтылат [Валиханов,1986:110-127]. Ошондой эле Е.Малов, А.Аристов, Е.М.Абрамзон тарабынан да Чоң-Алай чөлкөмү кыргыз урууларынын чөлөмдүк бүтүндүгүн жана көчмөндөрдүн локалдуу отурукташкан орду катарында Дарваз, Дароот, Сары-Таш, Жаркент (Яркенд), Дарим, Корчу, Гүнзөт (Гундзе), Кулунду сыяктуу топонимдер өтө жыш көрсөтүлгөндүгүн байкоого болот. Албетте, жогоруда саналып өткөн тарыхый урбонимдерге тарыхый географиянын жана лингвистикалык локалдашуунун,

консолидациянын фактылары катарында Ч.Валиханов да кайрылгандыгына күбө болобуз. Мисалы, ала турган болсок илимпоз мындай фактыларга атайын токтолот: «На этом пространстве есть много конных дорог и два караванных пути из Ферганской долины в Кашгар: один - из Анджана через Узгенд, Чадыркуль и по реке Тоинбашы (Тон - А.С.), в Кашгар, а другой – через проход Теректи-Даван, известный под названием Кашгарской теснины. По первому пути происходили торговые сношения Азии с Китаем и в самые отдаленные времена (Птоломеева дорога в Серы). По ней проходили орды, вторгавшиеся из Монголии на Туран. Дорога эта оставлена современни основания и усиления города Коканда (в конце XVIII В.), и теперь по ней ходят из редка небольшие партии анджанских торгашей, выменивающих у киргиз баранов. Значение ее перешло теперь на Теректинский путь, идущий из Оша в Кашгарии» [Бегматов,1970:116]. Ошондой эле Ч.Валиханов аталган маршруттун жалпы эле Орто Азиянын өнүгүүсүндөгү тарыхый мааниси менен бир катарда аталган кербен жолу маданий-лингвистикалык коммуникациянын маанилүү бутагы экендигин көрсөтөт. Эгерде Ч.Валихановдун аргументүү көз карашына кайрыла турган болсок, илимпоз төмөндөгүдөй фактыларга токтолот: «По последний дороге идут круглый год почти каждый день вереницы высочных лошадей. Теректинский путь обилен топливом и кормами. От Коканда до Кашгара поэтому пути 18 дней караванного ходу» [Валиханов,1986:116]. Аталган окумуштуунун келтирген фактыларынан айкын болгондой тарыхта Туран деген аталыш менен болгон күчтүү көчмөндөрдүн империясы Чоң-Алай топонимиясы менен тыгыз байланышта болгондугуна дагы бир жолу ишенүүгө туура келет.

Орус ономастикасынын патриархы катарында таанымал болгон белгилүү топонимист-ономаст А.В.Никоновдун изилдөөсүндө да Чоң-Алай топонимиясынын составында байыркы катмарды жана борбордук позицияда топонимдер тутумун түзүүчү тарыхый маанидеги жер-суу аталыштары кеңири талдоого алынган. Ошондой эле аталган окумуштуу тарабынан жалпы лингвистикалык маанидеги энчилүү аттар (СИ - собственное имя) боюнча

жалпы теориялык базанын пайдубалы иштелип чыккан. Ошол эле учурда В.А.Никонов тарабынан мурдагы СССРдин алкагында ономастика өз алдынча илимий-лингвистикалык тармак катарында жолго коюлган. Аталган окумуштуу жалпы союздук маанидеги геоллингвистиканын жана социалдык лингвистиканын биримдигинен турган багытты аныктай алган. В.А.Никонов өз сөзүндө лингвистиканын маанилүү бутагын төмөндөгүчө мүнөздөгөн: «Развивалась изучающая ее специальная отрасль знания – антропонимика, которая вместе с топонимикой (изучающей топонимию, т. е. географические названия), этнонимикой, космонимикой, зоонимикой образует ономастику – отрасль языкознания, изучающую все имена собственные» [Никонов,1962:3].

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый жана негизги курамын түзгөн топонимдер Э.М.Мурзаевдин эмгектеринде ар тараптан терең изилденген жана чагылдырылган. Ошондой эле баса белгилеп кетүүчү факторлордун бири катарында Э.М.Мурзаев лингвистикалык географиянын аргументтик базасы катарында келүүчү топонимдер Улуу Жибек жолунун туруктуу константалары катарында кыргыз элинин Улуу Жибек жолу деген ат менен белгилүү болгон чыгыш жана батыш цивилизациясын байланыштыруу менен бир катарда тилдер аралык карым- катыштын табигый аренасына айланган магистралдын жаралуусуна кыргыз этносунун тикеден-тике тиешеси бар экендигин далилдөөчү илимий платформаны ар дайым жетектөөчү перспективалык планшет катарында кармаган. Жалпы евразиянын алкагындагы түрк лингвистикасынын өзөгүн түзгөн кыргыз топонимдеринин тарыхый эволюциясын жана чөлкөмдүк уютку катарында келүүчү уруулардын тилин аталган окумуштуу төмөнкүчө мүнөздөгөн: «Тюркская топонимика развивалась и крепла в течение многих столетий в борьбе с древними нетюркскими элементами. Этому процессу способствовало позже появление других тюркоязычных народов – киргизов и казахов. Современный уйгурский язык формировался в непосредственной близости с иранскими и воспринял много слов из последних. Смена иранских языков тюркскими охватила обширную территорию и многие народы как Средней, так и Центральной Азии прошли

через нее. **Правильное понимание** этого процесса позволяет решить вопросы этногенеза и уяснить многие этимологии топонимических образований и их системы» [Мурзаев,1962:15-22]. Ошол эле мезгилде Э.М.Мурзаев азыркы Чоң-Алай топонимикалык зонасында айрыкча Тоолуу Бадахшан тарабында арбын жолугуучу Лангар [Мурзаев,1962:21] тарыхый урбонимин, үстүртөн болсо да талдоого алгандыгына күбө болобуз. Албетте, жогоруда аталган окумуштуу Лангар топониминин диахронологиялык маанисине басым жасагандыгы байкалат. Ала турган болсок Э.М.Мурзаев өз сөзүндө: «Лянгар – старейший термин, весьма распространенный в топонимике юга Средней Азии, особенно в Таджикистане, а также в Афганистане и Ираке. Имеет древнее индоевропейское происхождение, в разные эпохи и у разных народов имел и разное, но близкое по смыслу значение» [Мурзаев,1962:21]. Бирок аталган окумуштуунун лангар гибридик топониминин этимологиялык уңгусун жана аталган тарыхый географиялык аталыштын семантикалык уюткусун «якор, маятник» маанисине схемалык түрдө алып баруусу этимологиялык жактан кошумча негиздүү аргументтерге муктаж экендиги ачык эле байкалат [Мурзаев,1962:21]. Жалпы эле кыргыз тарыхый топонимиясынын теориялык базасын негиздөөчүлөрдүн ири өкүлү катарында белгилүү түрколог жана дүйнөлүк масштабдагы лингвист А.Н.Кононовду көрсөтүүгө болот жана мындай көз карашты адилетүү деп ойлойбуз. Анткени кыргыз тилиндеги тарыхый топонимдеринин семантикалык моделин А.Н.Кононов өтө ишенимдүү далилдеген. Бизге белгилүү болгон Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин составында жолугуучу топонимдик катар аталган окумуштуу тарабынан ар тараптуу талдоого алынып, алардын компоненттик составы жогорку деңгээлде анализденген деп айтсак жаңылыштык болбос эле. Ала турган болсок А.Н.Кононов азыркы күнгө дейре жалпы географиялык лингвистикада, анын ичинде тарыхый топонимика жаатында өз актуалдыгын жоготпогон жоболорду аныктаган: «Объект - имя существительное - составной топоним, с которым связано совершение действия: ertis uguzug keca keetimiz altun jisiyala covaj gu zingazagumiy oluzu zertimiz» [Кононов,1980:152]. Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясынын

составында азыркы күнгө чейин өз активдүүлүгүн жоготпогон жана Чоң-Алай топонимиялык тутумунун семантикалык яросун, байыркы тополексемалык корун тузгон жер-суу аталыштары Чоң-Алай чөлкөмүнүн этнотопонимикалык белгиси катарында А.Л.Хромов тарабынана изилденген (Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана//Автореферат диссертации д.ф.н., Душанбе,1970.64с.). Ала турган болсок тарыхый географиялык лингвистика жаатындагы дүйнөгө белгилүү болгон ири адис А.Л.Хромов өзүнүн илимий багытын жана топонимиялык платформасын төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Установление этимологий топонимов составляет последний и самый трудный этап исследований топонимического исследования. Поскольку топонимы – это всего лишь особый разряд слов языка, их анализ должен подчиняться обычным правилам этимологических исследований. Особое значение при этом придается физико-географическим данным» [Хромов,1970:45-220]. Ошондой эле жогоруда аты аталган илимпоз ар бир географиялык чөлкөмдү атоодо көчмөндөр өздөрүнүн практикалык турмушуна аталган объекттин болгон карым-катышына басым жасай тургандыгын да белгилейт [Хромов,1970:47-49]. Албетте, жалпы Каратегин (Тоолуу Бадахшан) топонимиясы Чоң-Алай топонимиясы менен канатташ өнүгүп келгендигин жана түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз урууларына тиешелүү болгон тополексемалар басымдуулук кылгандыгын А.А.Хромов өз изилдөөсүндө баса белгилейт. Алсак аталган илимпоз төмөнкүлөргө токтолгон: «Процесс формирования топонимии на территории бывшего Мавераннахра после XIII века связан с усилением тюркского слоя. Особенно интенсивное разрушение и адаптация восточноиранской топонимии имели место на территории, где происходило вторичная смена языка, т. е. там, где таджикская речь сменялась тюркской» [Хромов,1970:50]. Аталган окумуштуунун негиздүү пикири Чоң-Алай топонимиясындагы иран катмарына кыргыз тилинин тийгизген таасири менен да далилденет.

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый курамындагы активдүү катмарды түзгөн жер-суу аталыштарына тикеден-тике тиешеси бар форманттардын жана

топонегиздердин (топоснова) фоносемантикалык жактан калыптануу маселеси белгилуу түрколог Э.Тенишевдин изилдөөсүндө алгылыктуу талдоого алынгандыгын белгилеп кетсек болот [Тенишев,1997:54]. Аталган окумуштуу тарабынан байыркы кыргыз тилиндеги реконструктивиттер: «Ызык Ата (совр. Ыйык-Ата) «Святой отец», Жазык Бел «просторный перевал» [Тенишев,1997:26] түрүндө семантикалык өңүттөн талдоого алынуу менен, Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы топонимдик составдын фоносемантикалык жана структуралык эволюциясын так көрсөтүүчү теориялык маселелер фуюй кыргыздарынын тилдик базасында жир «земля» [Тенишев,1997:7], сарыг йогур тилиндеги (сарыг-югурском-Э.Т.) таг «гора», шор тилинде таг «гора», улуг «большой» түрүндө талдоого алынгандыгына күбө боло алабыз [Тенишев,1997:8]. Ал эми белгилүү түрколог, ошондой түрк элдеринин топонимиясы, анын ичинде башкыр топонимдери боюнча барандуу адистердин бири Д.Г. Киекбаев өз изилдөөлөрүндө топонимиканын элдин тарыхындагы олуттуу өзгөчөлүгүнө терең маани берүү менен, тилдин өзөктүү проблемалары топонимдердин негизинде гана талдоого алына тургандыгын айткан. Ала турган болсок, аталган окумуштуу төмөндөгү урунттуу учурларды белгилейт: «Топонимика как наука является одним из разделов лингвистики, вернее, лексикологии. Она изучает образование и происхождение топонимов, т. е. собственно географических названий. Топонимика определенной территории может быть исследована с разных точек зрения; с целью установления правописания топонимов, которое имеет весьма важное значение для литературного языка, с целью выяснения некоторых вопросов истории языка, из которого берутся топонимы, с целью выяснения некоторых вопросов истории народа, населяющего данную территорию. В сущности, вопросы истории языка и истории народа между собой неразрывно связаны и при исследовании одного вопроса невозможно незатрагивать другого» [Киекбаев,1957:230]. Ошондой эле Д.Г.Киекбаев тарабынан Бузулук, Ашкадар, Сакмара, Ай-Уршак, Кырмускал, Ябалаклы (Жапалак-А.С.), Янгискаин, Ташасты, Ташкичу (из жаш. жаш кичу, башк, таш киссу - «каменный брод») ж.б.у.с. топонимдер ар тараптуу талдоого

алынган [Киекбаев,1957:232-33]. Бирок жалпы эле түрк тилдүү элдердин топонимиясында, кала берсе башкыр жана кыргыз тарыхый топонимикалык корунун курамында ядролук позицияны ээлеген **алай** жана ошондой эле **кур/кыр** топонегиздеринин лингвистикалык жактан иликтегенде Д.Г.Киекбаев үстүртөн, б. а схемалуулукка жол берген түрдө жыйынтык чыгаргандай туюлат. Мисалы, ала турган болсок, аталган окумуштуу тарыхый маанидеги топоформанттарды төмөндөгүдөй таризде талдаганына күбө болобуз: «Тузлукушево (из. Башк. Тузлыкыуыш - «берестянный кош, шалаш»), Яктыкулево (из башк. Якты кул - «светлое озеро»), Аккуль (из башк. Ак кул «пестрый жеребец») ж. б. [Киекбаев,1957:232].

Орто Азиянын топонимикалык курамындагы байыркы катмарды түзүүчү топонимдердин катарында Чоң-Алай топонимиясында арбын жолугуучу активдүү составдагы Чирчик (чыйырчык-А.С), Коргон [Караев,1980:4], Таштум, Корашакшак, Газа, Бараз (параз-А.С), Хорог, Акба, Кашка [Караев,1980:6], Темир-Кан [Караев,1980:9], Гурук, Кулун, Сайран [Караев,1980:9-11] ж.б.у. сыяктуу тарыхый географиянын фактылары катарында келүүчү жер-суу аталыштары Орто Азиянын тарыхый топонимиясын терең изилдеген окумуштуу С.Караевдин эмгегинде алгылыктуу изилденгендигин белгилеп кетүүгө болор эле (С.Караев. Опыт изучения топонимии Узбекистана //Автореферат диссертации к.ф.н., Ташкент,1969, 26с). Ошондой эле аталган илимпоз Орто Азиянын тарыхын топонимдерге таянуу менен изилдөөнүн зарылчылыгын айтуу менен, түрк жана иран тилдеринин өз ара карым-катышын чагылдырган жер-суу аталыштары тарыхый семантикасын азыркы күнгө дейре сактап келгендигин баса белгилейт. Ала турган болсок С.Караев төмөнкүлөргө токтолгон: «Многие из этих топонимов оказались очень ценными, сохранившими древнеиранскими (базар, газа, чем), с арабскими (акба, супа), монгольскими (дабан, ишбер) элементами» [Караев,1980:5]. Түрк элдеринин географиялык лингвистикасындагы белгилүү адис С.Атаньязов топонимдик тил таанууга төмөндөгүчө баа берген: “Бир топоним оны дареден халкың тебигата болаң сынчылыгың, дурмуша гөзъетилимиң, дарежедегилик

талантының, ылмы дүшүнжесиниң, фантазиясының өнүмдүр. Эңчеме атлар барада дүрми роваятлар дөредилип, гызыклы фольклор хөкмүмдө агыздан агызга гечип гелйер» [Атаниязов,1980]. Ошондой эле аталган илимпоз тарабынан азыркы Чоң-Алай географиялык аймагына мүнөздүү болгон: Керки, Фарат, Дархан, Жылга, Күкүрт, Агар [Атаниязов,1980:16], Ак-Булак, Аксеңир, Ала, Ала Кол, Аладаг [Атаниязов,1970:25] ж.б.у.с. жер-суу аттары терең талданган. Аталган илимпоз тилдик менталдуулуктун топонимдерге айкын чагыла тургандыгын айтуу менен, жер-суу аталыштары тилдин концептуалдык негизи экендигин төмөндөгүчө токтолгон: «Географик атлар халк дөредилигиниң өз болушалы нусгасы болуп, хер йердин ады болор» [Атаниязов,1970:12].

Ал эми белгилүү түрколог Н.А.Баскаковдун изилдөөсүндө Чоң-Алай топонимиясындагы жана жалпы түрк тилдеринин географиялык лингвистикасындагы байыркы катмар бир кыйла негиздүү иликтенген [Баскаков,1985:207]. Аталган түркологдун эмгегинде Баланак, Баланжар [Бажина,1972], Чагыр [Бернштам,1997], Буйук, Батан [57], Кулжа [Дыйканова,1983], Арым сыяктуу топонимдердин лексика-семантикалык жана да фонетикалык өзгөчөлүктөрү каралган [Баскаков,1985].

1.4. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый-фонетикалык эволюциясы

Топонимикалык катар же болбосо жер-суу аталыштарындагы катыш мыйзамынын негизги лингвистикалык принциби катарында ар бир топоним этникалык топтун, б.а. элдин ареалдык мейкиндигиндеги семантикалык эволюциянын негизи катарында муундан-муунга мурасталат. Бир эле мезгилде аталган мыйзамдын негиздөөчүсү, орус ономастикасынын “патриархы” В.А.Никоновдун сөзү менен айтканда “ар бир топонимди кокустук катарында кабылдоо текебердик болуп саналат, тескерисинче топоним эч качан жалгыздап жаралбайт, ал жөн гана туруктуу топонимдик катардын бир звеносу болмокчу” [Никонов,1964,4]. Мындай принципалдуу жобо ар бир топонимдик катардын грамматикалык (морфемикалык) туруктуулугун гана эмес жалпы эле системанын этностун калыптануу процесси менен тыгыз байланышта экендигинин көрсөткүчү катарында кызмат кылат.

Чоң-Алай топоними азыркы Чоң-Алай топонимикалык системасынын ядролук компоненти катарында аталган тутумдун лингвоконцептуалдык борбору экендиги шек туудурбай турган аргумент. Бирок Чоң-Алай топоними атрубитивдик моделдеги “**атрубитив+топэтимон**” контрукциялык лингвоконцептин фонетикалык оболочкасы жана кыргыз географиялык лингвистикасынын кылымдарды карыткан тарыхый диахрониясынын жыйынтыгы болуп саналат. Албетте, топонимикалык катардын тарыхый мерчеминдеги акыркы топонимдик конструкция эмес экендигин да белгилөөгө аргасыз болобуз. Себеби азыркы мезгилде Памирлик кыргыздарынын тилиндеги **Зор-Алай** топонимдик варианты “**Чоң-Алай ← Алай → Зор Алай**” тибиндеги денотативдик биримдиктин лингвистикалык модели болуу менен, актуалдуулугун жоготкон деп айтууга али эрте деген пикирдин жаралышына себеп боло алат.

Демек, атрибутивдик катыштагы **чоң** жана **зор** компоненттери алай топонегизинин диахрониялык жактан тарыхыйлыгын тастыктоо менен бирге эле, аталган топонимикалык этимондун семантикалык валенттүүлүгүнөн кабар бере алат. Бир эле учурда **чоң** жана **зор** компоненттери адъективиттик

багыттагы препозитивдик элемент катарында **алай** топониминин синхрондук актуалдуулугунун белгиси катарында кызмат кылмакчы. Анткени тилдик изоляциянын шартында (башка кыргыз тилдик ареалдарга салыштырмалуу) азыркы Тажик мамлекеттүүлүгүнүн анклав катарында өзүнүн тилдик өз алдынчалыгын сактап келген Жерге-Тал, Мургаб топонимикалык ареалында, памирлик (Тоолуу Бадахшан) жана Афганистандык кыргыздардын тилиндеги **Зор-Алай** топоними кыргыз тилинин концептуалдык базасын түзүп турган жөн гана паттерндик системанын деңгээлинен бир кыйла өйдө турган «мекен» концептине негизделген туруктуу топонимдик конструктун кызматын азыркы күнгө дейре аткарып келгендигине күбө боло алабыз. Памирлик кыргыздар өздөрүнүн этникалык топ катарында камсыздай турган лингвистикалык код катарында **Зор-Алай** топонимин пайдаланышат. Башкача айтканда Памирдик кыргыздардын тилиндеги **Зор-Алай** топоними концептуалдык негиздеги топоним экендигинде талаш жок. Анткени Памир ТОО кыркаларын жердеген элдин негизги курамы **Зор-Алай** топоними аркылуу «мекен» концептин реалдаштырышкандыгын байкоого болот [Филлмор,1986:225].

Синхрондук көз багымдан алып карай турган болсок, **алай** этимону семантикалык жактан күнүрт (семантическая непрозрачность) абалында сакталган. Анткени азыркы тилдик менталдуулукта жана жалпы тилдик түзүлүштүн активдүү деп таанылган лексикалык катмарында **ала** адъективиттик жана **ала** антрополоксемалык (анатомиялык концептосфера) тибиндеги сөздөр активдүүлүгүн жоготкон эмес. Аталган лексикалык бирдиктердин этимологиялык байланышын аныктоого караганда, алардын өз ара парадигмасындагы фоносемантикалык катышын аныктоо оңойго турмакчы. Анткени жогоруда келтирилген азыркы кыргыз тилинде актуалдуу болуп саналган **ала** = **ала** фоносемантикалык бирдиктери өз ара омоформалык катышта. Анткени жандуу тилде аталган омоформалар тыбыштык жана суперсегменттик составы боюнча аналогиялык парадигманы түзөт деген жыйынтык чыгара алабыз

Ала лексемасынын антропологиялык (анатомиялык) концептосферага бириктирилүүсү бекеринен эмес, б. а. өзүнүн лингвоконцептуалдык базасын түзөт. Мындай лингвистикалык өзгөчөлүктү кыргыз топонимикалык лингвистикасын терең изилдеген илимпоздор С.Омурзаков, Д.Исаев жана К.Конкобаевдер баса белгилешкен. Жаш окумуштуулардын эмгектеринде айрыкча М.Шамшиеванын жана Д.Абдуллаевдин изилдөөлөрүндө бул маселе колго алынган десек жаңылыштык болбойт.

В.В.Радлов **алтай** орониминин азыркы кыргыздар менен тыгыз байланышта экендигин тастыктоо менен төмөнкүдөй антропологиялык-этникалык белгини жазып калтырган: «Кара-кыргыздардын бет келбети, турмуш тиричилиги Алтайлыктарды, калмактарды жана телеуттарды элестетти» [Radloff,1994,331]. Бирок аталган илимпоз кыргыз тилинин гана эмес, кыргыз калкынын эл катары калыптануусундагы оронимиялык негизди туура аныктап, бир канча оронимдик катарды концептуалдык база катарында белгилейт: «Кара кыргыздардын чөлкөмдүк өз алдынчалыгы жана эл катарында калыптануусу Тескей жана Күнгөй Алатоосунун, Туукал (Тузкол, азыркы Ысык-Көл – А.С.) көлүнүн айланасында жүргөн» [Radloff,1994:318]. Ал эми В.Радлов **ала** терминин редукцияга учураган вариантын Алман, Алман-Бет антропонимдеринде көрсөткөн [Radloff,1994,319]. Ал эми белгилүү тилчи-топонимист Д.Исаев **ала** концептуалдык негиздеги этимонунун семантикалык багытта кеңири кулач жайышын жана этникалык сапаттагы актуалдуулугун бир кыйла алгылыктуу чечмелеген деп айтууга болот. Анткени азыркы когнитивдик лингвистиканыны жоболору аталган окумуштуунун мезгилинде илимий жактан негизделген болсо, Д.Исаевдин пикири концептуалдык деңгээлдеги жобо катарында кабыл алынышына шек саноого болбос эле. Алсак, аталган илимпоз азыркы когнитивдик лингвистикадагы менталдуулуктун лингвистикалык көрөнгөсүн жөнөкөй тил менен төмөндөгүчө баяндайт: «Кыргыздар тоолорду алардын тоо системалары, массивдери боюнча аташкан эмес. Көбүнчө ошол өрөөндүн, жайлоонунун, белгилүү бир жердин аты боюнча атай беришкен. Бир тоолордун, ТОО системаларынын аттары Совет бийлигинин жылдарында гана

картага түшүп, ат берүү зарылдыгынан улам пайда болгон. Мисалы, Кыргызстанда Ала-Тоо деген аты бар конкреттүү бир тоону көрсөтүп берүү кыйын. Кыргызстандын каалаган жерине барып, жергиликтүү калктын кимисине болбосун, Ала-Тоо деген кайсы? деп суроо койсон, бир да бирөө токтолбой туруп, «тетиги» деп көз учунда асман мелжип ак кар басып жаткан улуу тоолорду көрсөтө беришет. Энчилүү ат катарында айтылып жүргөн Ала-Тоо менен жалпы эле ак карлуу бийик тоолорго карата колдонулган улуу ТОО деген сөз бир мазмундагы түшүнүктү, бирдей даражадагы маанини билдирген синоним сөздөр катарында келип чыгат. Элдин түшүнүгү ошондой. Бул сөздөр мааниси жана мазмуну жагынан бири -бирине барабар» [Исаев,1977]. Аталган илимпоздун мындай жыйынтыгы бир тараптан айныксыз кыргыз элинин концептуалдык лингвистикасына алып келе турган болсо, экинчи жагынан палеонтологиялык илимий принциптин тилдин жана элдин тарыхый жактан калыптануусунда олуттуу орунду ээлеп келгендигинен кабар берет.

Бирок тилчилердин басымдуу бөлүгүнүн пикиринде анатомиялык концептосферанын байыркылыгы айныксыз жана кыргыз тилиндеги типологиялык өзгөчөлүгү «**мүчө**» концептинин өнүгүүсүнүн башаты катарында адам денесинин мүчө бөлүктөрүнүн мал чарбачылыгына көчүрүлүүсүнө алып келген. Мындай концептологиялык форманын пайда болуусу этникалык культурологияда «мүчө» концепти сый-урмат көрсөтүүнүн «*он = терс*» коннотациялык белгилерине да ээ болгон. Бирок **алаа** концепти адам тулкусунун ылдыйкы бөлүгү катарында **ара** → **ала** ↔ **ача** тибиндеги омоформаны жаратуу менен «*ала* ↔ *улу*г → *алай*» тибиндеги **фоносемантикалык эволюциясынын натыйжасында** топонимдик лексикага жайылгандыгын байкоого болот. Ошондуктан Чоң-Алай ядролук топонегиздин семантикалык доминант экендигине байкоо жүргүзүүдө жана анын ички формасынын эволюциясына сарасеп сала турган болсок байыркы адъективиттик форманын субстантивдешкендигине күбө боло алабыз. Бирок денотативдик деңгээлдеги объекттин (анатомиялык термин) ассоциативдик пландагы жайылтылуусу айрым бир топонимдердин жаралуусуна негиз болгон

деп айтууга болор эле. Маселен, *Ача-Тал, Ачамай, Эки-Ача, Айры-Сай, Ара-Көл* ж. б. Бирок Чоң-Алай топонимин жогорудагы анатомиялык сферага кирүүчү лексеманынын негизинде пайда болгон деген пикирге таянуу кыйынчылыкты туудурат. Анткени негизги географиялык объекттин атын атап көрсөтүү менен, семантикалык жактан доминант катарында келип жаткан *алай* топонегизин Алтай топоними менен тикеден байланыштуу экендигинде шек жок. Арийне, мындай семантикалык жагдай **алай** топонимикалык негизинин (топоснова) этимону боюнча да, топонимдик катар мыйзамынын принциптери боюнча туура жыйынтык бере албайт демекчибиз. Себеби жогоруда келтирилген мисалдарда **ала** компоненти атрибутивдик катышта жана дагы препозитивдик абалда келишти. Ал эми Чоң-Алай топониминдеги **алай** топэтимону ядролук орунду ээлеп «**чоң** → **алай** ← **зор**», постпозитивдик абалда валенттүүлүктүн аргументтик негизи катарында келгендигин көрөбүз. Мындай шайкеш келбөөчүлүк **алай** топонегизинин прототибинин бабатилдик (праязыковая форма) формасын тастыктоо менен, анын диахрониялык пландагы татаал номинатив экендигинин белгиси катарында да кызмат кылат деп айта алабыз. Дагы бир маанилүү фактор катарында Памир-Алай тектоникалык зонасында географиялык лингвистиканын объективдүү аргументи катарында төмөнкүдөй парадигматикалык катардын шартталгандыгын байкоого болот.

Ала-Тоо ороними «мекен, ата журт» сыяктуу лингвоконцептологиялык катар менен бекемделип, этнолингвистикалык оронимдин семантикалык борборун мүнөздөгөн топоним болуп санала тургандыгында шек жок. Ошондуктан да *этнолингвистикалык семантиканы* алып жүрүүчү топонимдерге конкреттүү географиялык объекттин зарылдыгы туулбайт деген пикирди билдирмекчибиз.

Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизги лингвистикалык себеби болуп алай топонегизинин кылымдар бою активдүү абалда болуусу жана семантикалык жылышуулардын болгондугунда жатат. Ал эми биз жогорку иллюстрацияда көрсөткөндөй, ядролук позицияны ээлеген алай этимонунун синхрондук абалы

бир канча баскычтарды башынан өткөрүп, жалаң гана кыргыз тилинин эмес, жалпы түрк тилдеринин фонологиялык эволюциясын манифестациялайт. Мындай ички формадагы өзгөрүү когнитивдик багытта да болгондугу азыркы Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарында этимологиялык байланышта болгон *ала* – *алай* топонегиздеринин валенттүүлүгү дагы бир ирет ачыктайт. Анткени биринчи кезекте семантикалык актуалддуулуктун көрсөткүчү катарында келүүчү жыштык коэффициентинин бир кыйла жогорку деңгээли жана *ала* жана *алай* ядролук компонентинин валенттүүлүгү бир гана семантика-лексикалык жактан эмес, морфонологиялык синтаксистик таасирдүүлүгүнөн ачык байкалат. Евразиянынын топонимиясы боюнча белгилүү адис жана дүйнөлүк илимий коомчулук тарабынан таанылган лингвист В.Н.Топоров Алдынкы Азиядагы (Передней Азии – В.Н.) байыркы катмарда Памир тоолорун жердеген түрк урууларынын тили сакталгандыгынан кабар берген ороним катарында алай прототибин көрсөтөт [Топоров,1962:212]. Бир эле учурда топонимдердин элдин тилдик аң- сезими менен болгон байланышын так ачып берүүчү принципалдуу жагдайды мындай баяндайт: «ар бир өз алдынча алынган топонимде: алардын ар биринде терс мүнөздөөчү «А эмес В» контексиндеги маалымат; топонимдик салыштырмалуулук (топонимическая относительность); топоним жана анын денотатынын ортосунда болгон катыштын өзгөчө табияты жөнүндө лингвистикалык интерпретацияны ачууга болот» [Топоров,1962:61]. Албетте, аталган окумуштуунун келтирилген теориялык аныктамасына Чоң-Алай топонимиясынын жалпы семантикалык мейкиндигинен орун алган **Чоң-Алай ↔ Кичи-Алай** концептологиялык монопарадигмасы үндөшөт деп айтмакчыбыз. Анткени мындай географиялык пландагы омоформанынын оппозициялык катышы информациялык маалыматтан мурда да когнитивдик негиздеги тил бирдиктеринин биримдиги экендигинде талаш жок. Тоо экстенционалы тикеден-тике геофизикалык объектинин көрсөткүчү катарында эмес, ТОО тополексемасы аркылуу презентациялануучу Мекен концептинин толук улуттук формасын чагылдыруу үчүн препозитивдик абалдагы **чоң**

атрибуту синтаксистик байыркы бабатилдик (празыковая форма) «атрибутив+денотат» тибиндеги байланышта сактоо менен бир калыпта өнүгүүдө болгон жана элдик менталитеттин терең катмарында сакталган (глубинная семантика) *алаг/улуз* лингвоконцептинин катмарлашкан түрү экендигин эсибизден чыгарбообуз абзел.

Бир эле мезгилде ретроспективдик багыттан карай турган болсок «*денотат–географиялык объект→ТОО (алай→Чоң-Алай)*» лингвистикалык моделинин типогиялык оппоненти катарында «*ТОО (алай → Чоң-Алай) – географиялык объект → денотат*» моделинин концепти катарында *Болор, Томур* жана *Кундуз* оронимдерин көрсөтүүгө болот. Бирок мезгилдик компоненттин жана тилди алып жүрүүчүнүн дүйнө кабылдоо комплекстик тутумунан карай турган болсок, географиялык объект мезгил мерчеминде өз параметрлерин өзгөртпөгөн учурда деле оронимдик катардын алмашууга дуушар болгондугуна күбө болор элек. Бир эле учурда топонимдик катардын алмашуусу менен негизги системада да фонетикалык адаптациянын күчөөсү орун алган. Анткени ядролук негизги топонимдин фонетикалык жактан өзгөрүүсү көп мезгилди талап кыла турган болсо, негизги орунду ээлеген ядролук оронимдин номинант катарында түп тамырынан бери алмашуусу концептуалдык негиздеги муундар аралык алмашуунун жана концептосферадагы фреймдин изоляцияга учуроосу менен шартталмакчы. Анткени концепт катарында калыптанган топонимдик негиздин (*Томур, Болор* жана *Кундуз*) туруктуу тутумдан (этностук эсте сактоо – этническая память) өчүүсү жалпы эле топонимдик тутумдун алсыздануусунан кабар берет жана субстраттык катмардын калыптануу деңгээлине алып келмекчи. Ошондуктан А.Аристов, С.Е.Малов жана В.Бартольддун изилдөөлөрүндө жолугуучу байыркы топонимдик катмарга кирген *Болор, Томур, Кундуз* ядролук топонимдери семантикалык жылышууларга учуроо менен бир катарда концептосферанын башка лингвистикалык факты менен реалдашуусуна шарт түзүштү десек жаңылыштык болбойт. Ал эми так хронологиялык константасын аныктоо кыйынчылыкка турат. Себеби араб изидөөчүлөрүнүн эмгектеринде

Томур=Кундуз топонимикалык катарынын параллелдүүлүгү байкалат. Ошондуктан биздин карамагыбызда этимологиялык принцип гана бирден бир ыкма катарында кала бермекчи.

1.5. Чоң-Алай өрөөнүндөгү жер-суу аттарынын лексика-семантикалык жактан бөлүнүшү

Топонимдерди лексико-семантикалык жагынан классификациялоодо изилденип жаткан фактыларды географиялык, тарыхый жана лингвистикалык аспектиде кароо максатка ылайык келет. Лексика-семантикалык жагынан топонимдерди географиялык аспектиде кароо дегенде **адыр, тоо, төр, көл, жайык, саз** деген сыяктуу түздөн-түз жер-сууга тиешелүү атоолордун ошол территориядагы энчилүү аттарга канчалык даражада жана кандай маанилерде катыша тургандыгы көңүлгө алынат. Мындагы негизги максат топонимдерди түзүүдө кандай географиялык атоолор активдүүрөөк, кайсылары сейрек колдонуларын аныктоо. Бул бизге изилденип жаткан территориядагы жер шартынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, Кыргызстан сыяктуу тоолуу өлкөлөрдө тоого, тоо жеринин өзгөчөлүктөрүнө байланышкан атоолор топонимдерди лексика-семантикалык жагынан лингвистикалык аспектиде кароодо алардын кандай тилдик каражаттардын негизинде пайда болуу жагы эске алынат. Жер-суунун аттары узак убактардан бери айтылып келе жаткандыктан калькалоо, тавтология жолдору болушу мүмкүн, синонимдер, омонимдер кездешпей койбойт. Эки же андан ашык компоненттерден турган топонимдердин бири (**Сары-Таш, Кызыл-Суу**) аныктоочтук аныкталгыч болуп турат. Ал эми аз да болсо, кээ бир учурларда **Кемпир-Өлгөн** деген сыяктуу толук сүйлөм түрүндөгү синтаксистик түзүлүштөр кездешет.

Топонимдердин фонетикалык жагынан бузулуп айтылышы, элдик этимологиянын жаңылыштыктары, топонимге чыныгы маанисинен башкача жаңы маани берүү эмне себептен болуп калгандыгы да ушул лексика-семантикалык аспектиде каралат.

1.5.1. Диний түшүнүктөргө байланыштуу пайда болгон топонимдер

Б.М.Юнусалиев кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө көрүнүш катарында жана түрк урууларынын эл катары калыптанышындагы тилдик фактыларга токтолуп, араб тилинин таасирине өзгөчө көңүл бурат. Башкача айтканда окумуштуу төмөнкүлөргө токтолот: «Диндин таралышы менен ал динге өткөн элдердин турмушка болгон көз караштары, укуктук абалдары, моралдык салт-санаалары ислам динин эрежелерине ылайыкташтырылат же ага толук багындырылат. Ислам динине өткөн элдердин тилдерине диний китептердеги моралдык, укуктук, административдик, диний ж. б. түшүнүктү билдирген сөздөр агылып кире берген» [Юнусалиев, 1985:70].

Топоним тарыхый чындык жана орду толгус байыркынын эстелиги катарында өзүнүн маанилик түзүлүшүндө жергиликтүү элдин өткөндөгү турмушун жана болуп жаткан жаңы өзгөрүүлөрдү да так чагылдырат.

Топонимдерди хронологиялык өңүттөн алып караганда эки топко ажыратууга болот.

1) Ретроспективалык багыттагы, б.а. элдин өткөн турмушун чагылдырган топонимдер;

2) Перспективалык багыттагы, б.а. элдин турмушундагы өзгөрүүлөрдү чагылдырган топонимдер;

Биздин доордун VII кылымдарынан Араб халифатынын бийлиги кыргыз жерине тараган. Чоң-Алай өрөөнүндө жайгашкан кыргыз уруулары да өздөрүнүн күндөлүк турмушунда араб тилинен кирген сөздөрдү жана диний терминдерди колдоно башташкан. Н.Дульзон топонимдердин таралышы социалдык мааниге ээ боло тургандыгын, ошону менен бирге түрк тилдериндеги топонимдердин мааниси элдин турмушу менен тыгыз байланышта боло тургандыгын көрсөткөн [Дульзон, 1964:14-17] Ал топонимдер тилдин грамматикалык жактан өнүгүүсүнүн булагы деген пикирин билдирет. Ыйык жерлер бүткүл дүйнөлүк алкакта диний-руханий изденүүлөрдүн натыйжасында пайда болуп ата-бабалар өз ишенимине ылайык шыпаа, дабаа, колдоо, коргоо издеп табынып, сыйынып жана өтө зор ынтаа менен кастарлай кармап келген

тарыхый жайлар. Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында бир канча диний ишенимди, өтө татаал географиялык жана табигый катаал шарттарды башынан өткөргөндүктөн, мал чарбачылыгына, жердеген географиялык чөлкөмдүн табигый түзүлүшүнө байланышкан диний, тотемдик жана сакралдык топонимдерге бай. Отко сыйынуучулук, теңирге сыйынуу жана кийинчерээк мусулман динин кабыл алышы кыргыз элинин топонимиясында кеңири чагылдырылган. Табияттын катаал шарттарынын, географиялык катаклизмдердин жана геофизикалык кубулуштардын алдында тилдик коллективдин өзүн алсыз сезүүсү алардын географиялык объектилерден көз карандылыгын ого бетер күчөткөн десек жаңылышпайбыз. Мындай кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн социалдык, чөлкөмдүк окуялардын таасири менен кыргыз топонимиясынын составында семантикалык алкактын, б.а. маанилик мейкиндиктин пайда болушуна түрткү болгон.

Алтын Мазар – Чоң-Алайда ыйык мазардын аталышы катарында жолугат жана топонимдин маанисине семантикалык жүк жүктөлөт. Бул татаал топонимдин жалпы семантикалык структурасында анын атрибутивдик компоненти болуп саналган алтын атоочу өң -түстү билдирүү максатында гана колдонулбастан, элдин географиялык, өзгөчө, диний мааниге ээ болгон объектиге болгон мамилесин да түшүндүрөт. Жергиликтүү жашоочулардын айтымында ал жерде алтын табылган, кийин ислам дининин кабыл алынуусу менен мазар термини бул объектинин аталышы катарында жаралган. Алтын Мазардын качан эл отурукташкан пункт боло баштагандыгы боюнча так маалымат жок, бирок бир катар чет элдик тарыхчылар он үчүнчү кылымда Кучлук хандын келиши менен байланыштырат, себеби найман уруусу жашап келген. Алтын-Дара суусунун жогору жагы менен, ашуу аркылуу ашып, Суук-Сай дарыясына жакын жерде жайгашкан. Абдан кооз, таза суулуу, тулаң черлүү, сыйынып барууга кызык жер. Ушул мазарга ыктоодон бир кезде Алтын-Мазар кыштагы пайда болгон экен. Мурунку замандан калган айыл калдыгы деп да аталат. Семантикалык жактан эл ыйык туткан сыйынган

жердин аталышы. Структуралык жагынан карай турган болсок түзүлүшү боюнча татаал, формасы боюнча гибридик топоним.

Бала-Бейит (Бакмыр мазары) тоонун жана жайлоонун аталышы катарында аталган региондо жайгашкан. Географиялык чөлкөмдүн мындай аталышынын негизги себеби ислам динин кыргыз урууларынын арасындагы жайылтуучулардын иш аракети менен байланышат. Топонимдин өзүнө кайрылсак жергиликтүү элдик этимология боюнча мазардын аталышы биринчи мазар болгондо жаш баланын сөөгү коюлган. Бейит араб тилинде көрүстөн, көр деген түшүнүк, кыргыз тилинин түштүк жана түндүк диалектилеринде кеңири колдонулат. Ал эми Баткен аймагында бейит термининин ордуна мазар термини кеңири колдонулганын байкоого болот.

Кыз-Мазары эки компоненттүү топонимдердин катарына кирет. Элдердин айтымында кырк кыз болгон экен. Алар эс алып жүргөндө душмандар кол салып, баарын өлтүрөт. Анткени, аталган жерден алыс эмес жерде алардын мүрзөлөрүнүн бардыгы менен мүнөздөлөт.

Чоң-Алай өрөөнүнүн так ортосунда Сары-Таш Дароот-Коргон чоң жолунун боюнда 43- километринин оң жак жээгинде **Кожо Түштү** деген чоң мазар бар. Араптардан келген мусулман динин таратуучу Кожолордун иш-аракети менен байланышкан. Кожолор андан ары жолун улап, бир бөлүгү Сары-Могол айылынын үстүндөгү Жиптиш ашуусу менен Папанга ашкан. Ошондуктан Папандын үстүндө Кожо келен же Кожо келген деген жер бар. Андан ары Ноокаттын Кожо Арыгы менен Андижандагы Кожо-Абадга жетишкендиги айтылат.

Чоң-Алай өрөөнүнүн батышында жайгашкан дагы бир мазар – **Терек-Мазар**. Терек-Мазар этимологиясына кайрылсак Кавказ тоолорунда түрк тилдүү эл жашаган аймакта белгилүү Терек дарыясы, биринчиден, айрым окумуштуулардын пикирине караганда тал сөзү түрк тилиндеги дирек, түз, туура атоосу менен байланышат. Терек-Мазар топониминин географиялык мүнөздөмөсү аталган түшүнүк менен анчалык коошпойт. Экинчиден, элдик этимологиясы терек кыргыз элинде сокралдык мааниге ээ жана ыйыктыкты

билдирет. Мисалы: Жалгыз-Терек, Кош-Терек, “Манас”эпосунда ж.б. чыгармаларда көп жолугат. Мазар деген термин араб тилинен кабыл алынган, табыштар коюлган ыйык жерди билдирет. Ошондуктан терек жана мазар кыргыз тилинде ыйык объектилерди белгилөө үчүн колдонулат. Биздин оюбузча бул аныктоо чындыкка туура келет, аталган географиялык объектинин ландшафтына жооп берет. Жергиликтүү элдердин айтымында терек өскөн чакан колотко адамдар коюлуп, мазарга айланган.

Алай өрөөнүнүн тескей тарабындагы Така жайлоосунун кире беришинде мындан эки жүз жыл мурда пайда болгон **Тамчы-Ата** зыярат жайы бар. Тамчы-Ата замандан адилеттик, калыстык издеген, максатына жетүүгө жолунун ачылышын, дене боюна алы-кубат издеген адамдардын зыярат мазары болуп кетет.

Кудайберген бийдин таш мечити – Ачы-Суу аймагынын Сыңар-Жар жайлоосунда жайгашкан. Элдердин айтуусу боюнча илгери, таштан курулган үч жүз адам баткан мечит болуп, жай айлары Алай өрөөнүнүн тескей, ал эмес күнгөй тарабында жайлоологон адамдар жума намазына келип турушкан.

Ырымдуу-Мазар-элдердин айтымында жалпы кыргыз тилинде ырым-жырым формасында, эки компоненттүү топонимдердин катарына кирет. Кыргыз тилинде ырым-жырым формасында кош сөз катары колдонулат. Ырым сөзү Алтай тилинде, кыргыз тилинде азыркыга чейин жашоосун улантууда. Бул сөздүн концептуалдык негизги булагы катарында кыргыз урууларынын отко сыйынган мезгилине туура келет. Ал эми экинчи компененти ырым термининин араб тиленин кирген сөз менен коштолгондугун түшүндүрөт. Бул эки термин мааниси боюнча бири-бирине жакын. Бул жердин чөлкөмү өрөөндүн тескей тарабында. Диний түшүнүктөргө байланыштуу жолуккан, микротопонимдер ыйык, сыйлуу жана таза жерлердин катарына кирет. Мындай мамилени улуу муундар менен катар жаштардын жүрүм-турумунан да байкайбыз.

1.5.2. Социалдык окуяларга байланыштуу топонимдер:

Кыргыз элинин тарыхында Советтик доордун башталышы менен көптөгөн социалдык, маданий жана ирригациялык объектилер курулду. Советтик доор бир гана топонимикага эмес, жалпы эле ономастикага көптөгөн жаңы аталыштарды алып келди. Алар семантикалык жактан алып караганда кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн окуяны чагылдырат.

Дароот-Коргон - Чоң-Алай өрөөнүнүн борбору, Кызыл-Суу суусунун боюнда, деңиз деңгээлинен 2480 метр бийиктикте жайгашкан калктуу конуш. Аталган топонимдин биринчи компоненти болгон *дароот* сөзүнүн мааниси кыргызча-орусча сөздүктө *дара* – түштүк диалектиде (*дарә*) даранын ичинде *в ущелье* деп берилет [Юдахин,1985:185]. Ошондой эле *дара* сөзү иран тилинен кыргыз тилине “*өрөөн*” деп которулат [Хромов,1980:191-197]. М.Кашгаринин эмгегинде *өз* – дара, *тоолордогу өрөөн* деп берилсе [Кашгарий,1960:80], К.Конкобаевдин эмгегинде иран тилинен *дара* – “ущелье, небольшая долина” жана согд тилинен *оут* – “селение”, *селение в ущелье* деп берилген [Конкобаев,1980:12]. Ал эми *коргон* сөзүнүн маанисин тууралуу окумуштуу К.Конкобаев төмөнкүдөй билдирет: “*коргон* относятся к более поздним вкраплениям, сделанным *киргизами* (можно даже утверждать, что это произошло в XIX в., когда на территории Киргизии, в том числе нынешнего Алайского района, было построено множество *крепостей-курганов: Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон*” [Конкобаев,1980:12]. Бул топонимдин аталышы боюнча окумуштуу К. Коңкобаевдин пикири бир канча алгылыктуу деп эсептейбиз жана топонимдин аталышы “*Дароот-Коргон – калктуу өрөөндөгү коргон*” деген маанини берет деп айтууга болот.

Кароол-Дөбө-Кара-Мык айылынын түштүк тарабында жайгашкан дөбө. Бабур хандын мезгилинде кароолчулар бийик дөбөгө чыгып душмандардын жок экендигин көзөмөлдөп тургандыгы эл тарабынан айтылат. Аталган тополексеманын катышуусу менен төмөнкүдөй аталыштар жолугат. **Дөбө, Кош-Дөбө, Көк-Дөбө.** **Дөбө** деген географиялык жалпы ат, *мене* эски чагатай,

уйгур, карайым тилдеринде учураса, XI кылымдагы Махмуд Кашкаринин эмгегинде *төбө* түрүндө жолугат [Кашгари,1967:336].

Кызыл-Коргон-Кара-Мык айылынын түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан тарыхый коргон. Аны Мык падыша салдыргандыгы тууралуу уламыш айтылат. Дарбаза күн чыгыш жакка карап, алты жакта алты кароол болгон. Чоподон жамгырга, карга ж.б.туруштук берет коргон турак жай салган, өң-түсүнө физикалык жактан бай. Кызыл термини коргондун башка ушул сыяктуу объектерден айырмалануу учун колдонулат. Мисалы: Кара-Коргон, Ак-Коргон. Сын атооч менен зат атоочтун айкалышынан жасалган топоним. Ошондой эле **Таш-Коро** таштан салынган биринчи компоненти зат атооч, экинчиси да зат атооч “зат атооч+зат атооч” бирок биринчи компоненти, экинчи компонентин аныктоо үчүн колдонулуп, ыкташуу байланышында турат. Коргонду кызыл топурактан салдырып, айланасын 3 метр тереңдикте арык каздырган. Андан суу агып турган. Коргонду мындай салдырышынын себеби кол салганы келген душмандардан коргонуу болгон. Бул коргон бүгүнкү күндө да бар. Эл аны деп да аташат (кызыл түстөгү топурактан салынгандыктан айыл аксакалдарынын айтуусу боюнча кийин коргондун айланасынан адамдын сөөктөрү аябай көп чыккан.

1.5.3. Антропонимдик негиздеги топонимдер

Антропонимдик негиздеги топонимдер кыргыз тилдик чөйрөдө тыбыштык адаптацияны гана башынан өткөрүп тим болбостон, фонетикалык жактан калыптануусун улунтат. Топонимдердин тыбыштык структурасындагы мыйзамдуу өзгөрүүлөр кыргыз тилинин фонетикалык ички мыйзамдарына карай ишке ашырылып, грамматикалык жактан калыптануусун улантат. Мисалы үчүн араб тилининен кирген активдүү Мухаммед//Мукамбет, бейт//бейит, харам//арам ж. б. топонимдери тилдик чөйрөгө жана ареалдык өзгөчөлүккө жараша колдонулуп, түрдүү варианттарында жолугат. Мисалы, Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө молло, думана, бэлэ. б. с. жолукса, түндүк тарабында молдо, дубана, балээ түрүндө арбын жолугат. Ал эми бул

келтирилген топонимдерге архетиб, б. а. этимону болуп саналган араб тилиндеги пайгамбарлардын аттары жана сапаттык маанидеги лексемалар азыркы күнгө чейин ички маанисин жоготпогон менен тыбыштык жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учураган. Мындай фонетикалык өзгөрүүлөр же болбосо алмашуулар кыргыз тилчилеринин, айрыкча кыргыз антропономиясын негиздөөчүсү Ш. Жапаровдун айткан пикирлерине таянуу менен иликтенет. Ошондой эле артчыл х тыбыш боюнча профессор Т. Ахматовдун пикирин да жетекчиликке алууга милдеттүүбүз. Мындай тыбыштык жактан болгон алгачкы же болбосо сырткы өзгөрүүнү кийинчерээк Н.Жапаров өз изилдөөлөрүндө кыргыз тили тарабынан арткы тандайчыл каткалаң х тыбышынын кабыл алынбагандыгы менен түшүндүрөт. Ошондой эле изилдөөчүнүн ою боюнча араб тилине мүнөздүү болгон х артчыл каткалаңы кыргыз тили үчүн жат фонетикалык көрүнүш болуп саналгандыктан, кала берсе сөз курамынын бардык позицияларында же синкопага учурайт, же болбосо башка тыбышка өткөрүлүп айтылат деп белгилеген. Бирок изилдөөчү топонимдерге гана кайрылган. Мисалы үчүн шаар < шахар, мээр < мехр, каар < кахр, баар < бахор ж.б. Мындай маанини билдирген сөздөрдүн социалдык себептери (жер, суу, өзөн, зоо, аска, көл, булак) кийинчерээк унутулуп калып, окуяны билдирген сөздөрдүн тобу гана топонимге айланат. **Мисалы: Кемпир өлгөн жер, Сыйыр учкан зоо, Аскар ыйлаган колот** деген сыяктуу сөз тизмегиндеги жер, зоо, колот деген географиялык жалпы аталыштар кийин түшүп калып, **Кемпир-Өлгөн, Аскар-Ыйлаган, Сыйыр-Учкан** болуп топонимикалык ат катары колдонулуп калган. Ырас, кээ бир аталуулардын жасалышында географиялык жалпы аталыштар түшпөй кала берүүсү да жолугат. **Мисалы: Бөрү кутурган жылга, Гыдырша өлгөн зоо.** Мындай учурда бул сыяктуу географиялык жалпы аталуулары түшпөй айтылган сөздөрдү атама сүйлөм деп кароого болбойт. Бул сөз тизмектерин, түрмөктүү аныктооч деп карайбыз. Анткени үч сөздөн туруп, бир гана кандай?- деген суроого жооп берип турат. Өз изилдөөбүздө адам аттарын төмөнкүдөй формада талдоого алдык.

Аскар-Ыйлаган нукура кыргыз компонентинен түзүлгөн татаал топоним. Бир караганда бул сүйлөм болуп турат, ээси Аскар, баяндоочу ыйлаган, бирок биз сүйлөм катары эмес, номинативдик катарында карайбыз. Семантикалык жактан алып караганда, адам бир мезгилдеги Аскар деген инсан менен байланыштуу окуяны чагылдырат. Структуралык жагынан карай турган болсок, түзүлүшү боюнча татаал, формасы боюнча этиштик топоним.

Эшен-Ата жайы - Дароот–Коргон, Ачык-Суу жана Жар-Башы айылдарынын орто ченинде жайгашкан. Эл зыярат кылган жер. Дөбөнүн чокусуна курулган күмбөзгө 19-20 к.башында жашап өткөн Мадали калпа аттуу эшен, олуя инсан коюлган. Бул жерге балалуу болбогондор, оорукчан адамдар келип, зыярат кылып турушат.

ЧАК - Кызыл-Суунун оң куймасы Көк-Суунун боюнда деңиз. деңг. 2440м бийиктикте жайгашкан калктуу конуштун аталышы. Айылдын аталышы Тейит уруусунун бир бөлүгү болгон Жаманаң уруусунан чыккан Чак аттуу баатырдын атына коюлган. Айрым маалыматтарда Чак баатырдын өз ысымы эмес деп айтылып жүрөт. Бул ысым аталган баатыр кичине бойлуу, арык болгондуктан эл тарабынан берилген ылакап ат дейилет. Антропотопонимдин аталышы илгерки басып алуучулук мезгилдерде айылдан чыккан баатыр жигит өз элин, жерин бөтөндөргө тийгизбей коргоп турганы үчүн эл ошол баатырдын аты менен атап коюшкан.

1.5.4. Этнонимдик топонимдер

Этнонимдерге байланышкан топонимдер тилдик коллективдин коомдук жана экономикалык өнүгүүнүн жаңы формациясына өткөндүгү менен түшүндүрүлөт. Анткени коомдо феодализмдин калыптануусу кыргыз урууларынын арасындагы этникалык ажырымды гана күчөтүү менен тим болбостон, мамлекеттик биримдиктин жана жеке менчиктин географиялык мүнөзгө ээ боло баштагандыгынан кабар берет. Анткени ар бир уруунун сан жагынан артыкчылыгы алардын белгилүү бир чөлкөмдөгү үстөмдүгүнө алып келген. Ошондой эле мындай сандык жана сапаттык өзгөрүүлөр ар бир уруунун же болбосо тилдик коллективдин ареалдык жактан таралышы алардын

топонимиясында так чагылдырылган. Мындай этникалык жана географиялык негиздеги өнүгүү белгилүү өлчөмдө тилге өз таасирин тийгизүү менен бирге, этникалык аталыштардын топонимдерди түзүүдөгү ролун күчөтө алган. Ошол эле мезгилде жер-суу аталыштары географиялык объектинин кайсыл социумга таандык экендигин гана чагылдырып калбастан, ал географиялык чөлкөмдүн дифференциалдуу жана интегралдуу өлчөмүн, чек арасын аныктаган.

КАРА-ТЕЙИТ - Жекенди айыл аймагына караштуу Ак-Суунун боюнда жайгашкан айыл. Этнотопонимдин аталышына токтоло турган болсок, Тейит уруусунун курамындагы урук [Маанаев, 1969:25]. Этникалык аталыштын экинчи компоненти “*тейит*” - “Манас” эпосунда кыргыздын белгилүү урууларынын бири, айрым каармандардын уруусу катары чагылдырылат [“Манас”.Энциклопедия.Т.1, 273-6].

Топонимдин биринчи компоненти катары келген *кара* сөзүн окумуштуу К. Конкобаев “не покрытое снегом место в горах” б.а. тоонун кар баспаган жери деп берет [Конкобаев,1980:25]. Талдоого алынган топонимдин мааниси жогоруда келтирилген сөздүн маанисине жакындашпайт. Ал эми окумуштуу Кононов *кара* сөзүнүн бир нече варианттарына токтолуп, маанилерин да кеңири ачып бере алган. Алсак: ... “*кара*- в тюркских языках известно преимущественно в следующих значениях: 1. “чёрный”, “тёмный”, “мрачный”, “суровый”, “печальный”, “несчастный”; 2. “скот”, “толпа”, “народ”, “войско”; 3. “суца”, “земля” ж.б. “... *кара* часто используются как первый элемент словосочетаний, обозначающих: этнонимы (*Кара тургеш*, *Кара кыргыз*), топоноимы (*Кара-Богаз-гол*, *Кара-Бурин*, *Кара-Кала*), личную ономастику (*Кара хан*, *Кара Мустафа*)” өндүү маанилерине токтолгон [Тюркологический сборник 1975, 1978:161]. Ошондой эле “*кара* - множество, масса, народные массы, множественности” көп мааниси биз талдоого алган топонимге дал келет деген ойдобуз, анткени Тейит уруусу бир канча майда топторго бөлүнүп, чоң топ катары Кара-Тейит экендиги айтылат.

Кара-Мык-Жекенди айыл аймагынын түштүк-батыш тарабында Дароот-Коргон айылынан 42км түштүк-батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 2860 метр

бийиктикте жайгашкан айылдын аталышы. Этнотопонимдин аталышына токтоло турган болсок, илгери айылда *Мык* аттуу эл жашаган, дини мусулман эмес, перс тилинде сүйлөгөн, дыйканчылыкта өтө күчтүү болгон, кээ бир уламыштарда *Мык* аттуу баатыр болгон деген уламыштар айтылып келет. Илимий адабияттардан *мык* аталышы тууралуу так маалымат табууга мүмкүн болбоду. Ал эми *кара* сөзү окумуштуу Кононовдун пикиринде “*кара*-используются как первый элемент словосочетаний, обозначающих: этнонимы (*Кара тургеш, Кара кыргыз*), топоноимы (*Кара-Богаз-гол, Кара-Бурин, Кара-Кала*), личную ономастику (*Кара хан, Кара Мустафа*)” [Кононов,1975:161] өндүү маанилерине токтолгон. Ошондой эле “*кара - множество, масса, народные массы, множественности*” [Тюркологический сборник 1975, 1978,168-169] көп маанисин т.а. *мык* элинин сан жагынан өтө көп экендигин, же *Мык* баатырдын күчтүүлүгүн билдирип, *Кара-Мык* деп аталып калган деп айтууга негиз болот.

1.5.5.Фитонимдик негиздеги топонимдер

Адам баласынын табияттан болгон көз карандылыгы өткөн кылымдарда да өтө күчтүү болгон. Дан азыктарын жана мал чарбачылыктарын өркүндөтүү үчүн суу керек болгон. Андан соң адамга жана малга керектүү дан азыктары жана аларды өндүрүүгө байланышкан топонимдер пайда болгон Чоң-Алай өрөөнүндө дан азыктарына болгон муктаждыктан улам пайда болгон төмөнкүдөй топонимдер кездешет:

Жекенди - Чоң-Алай өрөөнүнүн борбору Дароот-Коргон айылынан 31км батышта жайгашкан, Жекенди айыл аймагына караштуу айылдын аталышы.

Биз талдоого алып жаткан топонимдин маанилерине токтоло турган болсок *Юдахиндин сөздүгүндө* 1. *жекен*-рогоз, ситник, куга (болотное растение), сазда өсүүчү өсүмдүк. 2. *Жекенди* – *жекенди тон*-название верхней одежды (Юдахин,1985,244) деген маанилерде кездешет. Жекенди айылынын аталышын жергиликтүү жашоочулардын айрымдары *жекенди тонго* байланыштырышса, кээ бир жергиликтүү тургундар *жекен; чекен* (болотное

растение, рогоз широколистый) (Юдахин, 1985,356) өсүмдүгүнө байланыштуу да аталып калган деген божомолдорду айтып келишет.

Аталган жердин географиялык абалына назар салганыбызда **жекен (өсүмдүк)**, көп өскөн жер жана байыркы түрк тилдик абалынан бери сакталган **-лыг** мүчөсү азыркы молдукту билдирүүчү **-луу** мүчөсү менен топонимдердин гана составында сакталып калган сенек формасындагы **-ты** мүчөсүнүн тыбыштык жактан өзгөрүүгө дуушар болуп жекен+ды=жекенди аталып калган деген ойдобуз. Чындыгында аталган топоним жайгашкан жерде жекен,чекен өсүмдүгү көп кездешет. “Манас” эпосунда

Байбиче турду майышып,

Бай Жакып турду кайышып.

Жетип келди Бакдөөлөт

Жекенге буту чалынып – деген сап кездешет [Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Ф., «Кыргызстан», 1978,20]

Кара-Шыбак - Дароот-Коргон айылынан 45км, айыл аймагынын борбору Кара-Мык айылынан 3,96км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2360 метр бийиктикте жайгашкан Чоң-Алай айылдык округуна караштуу калктуу конуш. Топонимдин аталышы **шыбак** сөзү кыргызча-орусча сөздүктө **полян** **однолетняя**; кой шыбак, жылкы шыбак, ак шыбак, көк шыбак, кара шыбак виды полыни маанилеринде кездешет[Юдахин,1985,416]. Бул жерде кар шыбак өсүмдүгү көп өскөндүктөн калктуу конуш Кара-Шыбак аталып калгандыгы талашты деле туудурбайт.

Кымыздыкты - Алай кырка тоосунун түштүк тарабынын түндүк тарабынын түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Узундугу 7,3км, аянты 6, 2км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы. Деңиз деңгээлинен 4600м бийиктикте жайгашкан. Кымыздыкты мөңгүсүнүн аталышы бул мөңгүдө өсүүчү кымыздык менен байланыштуу аталып калган деген жыйынтык чыгарууга болот. Кыргызча-орусча сөздүктө **кымыздык**-раковые шейки, горлец (растение); жайлоодон кымыздык тердик (мы на джайлау собирали горлец) маанисинде келет [Юдахин,1985,490]. Ушундай эле мисал М. Шамшиеванын

эмгегинде да Кымыздык деген сайдын аталышын кымыздык көп өскөндүктөн сай Кымыздык аталып калган деп берилет [Шамшиева,2018,69]. Ал эми көптүктү билдирүүчү -луу, -лыг, -ты мүчөсүнүн жалгануусу менен талдоого алынган мөңгү Кымыздыкты аталып калган деп айтууга негиз бар.

Көбүргөндү - Чоң-Алай өрөөнүндөгү жайлоонун аталышы. Жайлоодо аталган өсүмдүк аябай көп өскөндүктөн ошол өсүмдүктүн аты менен аталып калган. Жайлоого чыккан эл самындын ордуна көбүргөн өсүмдүгүн пайдаланып келген. Топонимдин аталышын талдоого алсак *көбүргөн* сөзү кыргызча-орусча сөздүктө көбүргөн 1. *лук горный*; 2. *ногтоода* маанилерде кездешет [Юдахин,1985,413]. Ногтоода – бул ооруунун аталышы болуп (тырмактын ооруусу) биз сөз кылып жаткан топонимге эч кандай байланышы жок. Ал эми *лук горный- көбүргөн* мааниси аталган топонимге байланыштуу деп айтканга толук негиз бар. Себеби кыргызча-орусча сөздүктө *көбүргөндүү поросший горным луком* деп берилип, [Юдахин,1985,413] аталган жайлоодо чындыгында көбүргөн өсүмдүгү көп өсүп *көбүргөндү* аталып калган. Окумуштуу Б.Ө. Орузбаеванын пикиринде, байыркы түрк тилдик абалынан сакталып калган лыг мүчөсү молдукту билдирүүчү луу мүчөсү менен топонимдердин курамында гана сакталып калган сенек формасындагы ты (Тегирменти, Кегети, Соготу ж.б) мүчөсүнүн ортосундагы убактылуу көрүнүш болуп саналат [Орузбаева,2000,80-86]. Академик Б.Ө. Орузбаеванын пикири чындыкка жакын экендигин танууга болбойт. Анткени аталган топоним *көбүргөн* көп өскөн жер түшүнүгүн берет.

Төгөрөк-Шибер – топонимдин аталышына анализ жүргүзө турган болсок *төгөрөк, тегерек, айлана* сөздөрүнүн маанилери жалпыга түшүнүктүү болуп, атайын чечмелөөнү талап кылбайт деген ойдобуз. Ал эми топонимдин экинчи компонентине токтоло турган болсок кыргызча-орусча сөздүктө *шибер* сөзүнүн мааниси 1. всякая высокая густая трава; 2. метлица, мятлик луковичный [Юдахин,1985,407]. Э. Мурзаевдин эмгегинде *шибер, шивер* болото, топь (тадж.); шиварзамин - "илистая, заболоченная почва" (земля). Ср. бур. шэбэр - "густой лес", "лесное болото"; монг. шивэр - "заболоченная чаща", "пойменные

заросли кустарников"; рус. диал. Сибири: шибир, шивир - "кустарниковые заросли по берегам рек или в низинах"; "островки густых зарослей из мелкой березы и осины в лесу"; "чаща". Тунг.-маньч. сивэктэ - "хвощ", "заболоченная лужайка", "заросли кустарников по долинам рек", "незамерзающий ключ". Эти соответствия продолжаются в кирг. яз.: шибер - "всякая высокая, густая трава"; болг. шавартрѣтика - "болотная трава", "тростник" [Мурзаев,1984,451] маанилерин туюндулары жазылган. Ал эми биз талдоого алган топонимдин географиялык абалы чети тоо менен курчалган жана ортосундагы тегиздик, түздүк тегерек, төгөрөк формада жайгашкан болуп, жайкалып өскөн көк жайсаң чөп болгондугуна байланыштуу Төгөрөк-Шибер аталып калган деп айтууга болот.

Чекен талаа - Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүнүн, түндүк жантаймасында, Шибе айылынын түндүк-батышында орун алган түздүк талаанын аталышы. Биз талдоого алып жаткан топонимдин биринчи компоненти болгон *чекен* сөзү кыргызча-орусча сөздүктө **1. жекен**-рогоз, ситник, куга (болотное растение), сазда өсүүчү өсүмдүк. **2. Жекенди** – *жекенди тон*-название верхней одежды [Юдахин,1985,244], *чекен* (рогоз широколистый) [Юдахин,1985,356] деген маанилерде келип, топонимдин аталышы *жекен//чекен* өсүмдүгүнө байланыштуу экендиги талаш туудурбайт. Ал эми аты аталган Чекен-Талаа топониминин экинчи компоненти болуп саналган **талаа** бөлүгү боюнча окумуштуулардын арасында бирдиктүү пикир жок. Биздин оюбузда, *талаа* тополексемасы байыркы түрк тилдик топонимдердин курамында гана сакталып калган элемент болуп эсептелет. Ал эми Түштүк топонимиясындагы *дере* формасы иран тилинин таасиринде тыбыштык өзгөрүүгө учураган болуусу мүмкүн. Чындыгында, бул топоформант түрк элдеринин топонимиясынын негизги элементи катары көптөгөн окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Анткени байыркы түрк тилиндеги *тала* формасы бир гана кыргыз тилинде эмес, башка көптөгөн түрк тилдеринде өз формасын кескин өзгөрткөндүгүн учуратабыз. А. Атаниязов Түркмөнстандын топонимиясында *дала* компоненти менен жасалган

топонимдердин арбын учурай тургандыгын баса белгилеген [Атаниязов,1971,189]. Кыргызстандын аймагындагы топонимдерде кездешкен *дара* компонентин Н. Жапаров согду тили менен байланышта карап, “эки тоонуну ортосундагы өрөөн” маанисинде түшүндүрүлөт [Жапаров,2006,22]. Жыйынтыктап айтканда Чекен-Талаа топоними *чекен* өсүмдүгү көп өскөн *талаа, өрөөн* дегенди билдирет.

Караганды - Чоң-Алай кырка тоолорунун түндүк-батышындагы Жекенди айыл аймагынын Тажикстан менен чектешкен чек ара аймагынан башталып, тескей жайлоолору Памир тоо тутумунан (Чоң-Алай тоо кырка) орун алган жайлоонун аталышы.

Топонимдин аталышына талдоо жүргүзө турган болсок кыргызча-орусча сөздүктө *караган-караганник, жёлтая акация, золотарник; ак караган-курчавка, кустарник; карагандуу-покрытый, заросший караганником,* кыргызча *караган өсүмдүгү көп кездешкен же караган өсүмдүгү каптаган жер* деген маанилерде берилет [Юдахин,1985,347]. Жергиликтүү жашоочулар да айылдын аталышын караган өсүмдүгү менен байланыштырат. Чындыгында сөз болуп жаткан топонимдин аталышы караган өсүмдүгүнө байланыштуу келип чыккан болуп, байыркы түрк тилиндеги -лығ, азыркы молдукту билдирүүчү -луу, топонимдердин курамында арбын кездешүүчү -ты мүчөсүнүн тыбыштык жактан өзгөрүүгө дуушар болуп, *караган+луу+ты+ды=караганды* деп аталып калган деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Терек-Мазар-Чоң-Алай өрөөнүнүн батышында жайгашкан дагы бир мазар. Терек-Мазар этимологиясына кайрылсак Кавказ тоолорунда түрк тилдүү эл жашаган аймакта белгилүү Терек дарыясы, биринчиден, айрым окумуштуулардын пикирине караганда терек сөзү түрк тилиндеги дирек, түз, туура термини менен байланышат. Терек-Мазар топониминин географиялык мүнөздөмөсү аталган түшүнүк менен анчалык коошпойт. Экинчиден, элдик этимологиясы терек кыргыз элинде сокралдык мааниге ээ ыйыктыкты билдирет. Мисалы: Жалгыз-Терек, Кош-Терек, “Манас” эпосунда ж.б. чыгармаларда көп жолугат. Биздин оюбузча мазар деген термин араб тилинен

келген, табыштар коюлган ыйык жерди билдирет. Ошондуктан терек жана мазар кыргыз тилинде ыйык объектилерди белгилөө үчүн колдонулат. Биздин оюбузча бул аныктоо чындыкка туура келет, аталган географиялык объектинин ландшафтына жооп берет. Чоң-Алай жергесинде багбанчылык, дыйканчылык өз кезегинде кесиптик мындай жагдай микропонимдердин пайда болушуна өбөлгө түзгөн туруктуу жана ардактуу кесип болуп келгендигин атадан балага өтүп тургандыгын байкайбыз.

1.5.6. Мал-чарбачылыгына жана жапайы айбанаттар дүйнөсүнө байланыштуу жаралган топонимдер

Малды ар дайым тоют менен камсыз кылуу маселеси кыргыз элинде өзүнчө бир мезгилде жайлоого көчүү жумушунун салттык түрдө иштелип чыгышына негиз болгон. Жайлоого үй жаныбарларын чыгашасыз жана өз убагында жеткирүү, ал эми кыш мезгилинде тынымсыз тоют менен камсыз кылуу көчмөн кыргыз элине дагы көптөгөн турмуштук талаптарды, милдеттерди алдына койгон. Чоң-Алай топонимиясына түздөн-түз багытталбаса да аталган чөлкөмдө кездешкен айрым мал чарбачылыгына жана айбанаттарга байланыштуу топонимдерди изилдеген окумуштуулар К.Конкобаев, М.С.Шамшиева, Д.Исаев, С.Омурзаков эмгектеринин негиз кылып, ишибизде мал чарбачылыгына байланыштуу топонимдердин маанилерин талдоо жүргүздүк.

Ат-жайлоо-Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн Элдик этимология боюнча, жалаң гана аттар жайылчу жайыт болгондуктан, аттар үчүн азык болчу чөптөрдүн көп өскөндүгү, азыктуулугу мындай топонимдин жаралышына негиз болгон.

Балыкты - Жекенди айылынан түндүк батыш тарабында, Алай-Гиссар тоо тутумунун чыгышында жайгашкан суунун аталышы катары келет. Текелик жайлоосунун түштүк-батыш жантаймасы. Чоң-Алай чөлкөмүнүн аймагынан орун алган **Балыкты** топоними да Чоң-Алай топонимиясынын катмарындагы байыркы түрк тилдик катмарын чагылдырат. Негизинен, балыкты топоними жөнөкөй топоним катарында келүү менен өзүнүн курамында байыркы түрк

тилиндеги -лығ формасын сактап калган. Негизги *балык* компонентине уланган -лығ мүчөсүн академик Б.Ө. Орузбаева байыркы Орхон-енисей таш жазууларынын тили менен байланыштырат. Ошондой эле белгилүү илимпоз аталган топоформанттын тыбыштык жактан туруктуулугун кыргыз тилинин мыйзам ченемдери менен далилдеген. Жогоруда айтылган морфема «мол, же болбосо аябай көп» деген маанини билдирет. Б.Ө. Орузбаеванын айтымына караганда, байыркы түрк тилдик абалынан бери сакталган -лығ мүчөсү азыркы молдукту билдирүүчү -луу мүчөсү менен топонимдердин гана составында сакталып калган сенек формасындагы -ты (Тегирменти, Кегети, Соготу ж.б) мүчөсүнүн ортосундагы убактылуу көрүнүш болуп саналат [Орузбаева, 2000, 80-86]. Академик Б.Ө. Орузбаеванын пикири чындыкка жакын экендигин танууга болбойт. Анткени аталган топоним *балыгы* көп суу түшүнүгүн берет.

Балык секирген жер-Жаш-Тилек, Чак айылдарынан агып өткөн Көк-Суу суусунун баш жагында жайгашкан кооз жер. Текелик суусунун кошулган жеринин аталышы, Текелик суусу 1 м бийиктикте. Элдик этимология боюнча бул жердин сууларында балык көп болуп, балыктар суудан-сууга секирчү экен.

Бугу кыштагы-райондун борбору Дароот-Коргон айылынын батышында Жекенди аймагындагы жайлоо. Бугу айбанаттарга байланыштуу тубаса топоним болуп саналат. Бугу деп аталып калганынын себеби бул жерде бугулар болгон. Кыргыздар бугуну ыйык жаныбар катары санаган. Структурасы боюнча бир компоненттүү топоним, азыркы кыргыз тилинде түшүнүктүү, жайланышы булактар, тоо, суулар болгондуктан аталышынын географиялык объектинин топографиялык өзгөчөлүгү толук жооп берет. Биздин оюбузча ушуга байланыштуу жергиликтүү калк бул жайлоону Бугу деп атаса керек. Дагы элдик этимологияга кайрыла турган болсок, кыргыз элинде аябай кеңири таралган, чоң уруулардын бири болуп саналган бугу уруусунун өкүлдөрү алгачкы жолу отурукташкан. Биздин сурамжылоонун жыйынтыгында бугу уруусунун жашабагандыгы белгилүү болду, демек этнонимдик топоним эмес, айбанаттардын атына байланышкан топоним болуп саналат.

Бөрү уюк -Жекенди аймагынын Көлдүк жайлоосундагы жер. Көлдүк жайлоосундагы калың арчалуу жерин бөрүлөр байырлап, бөлтүрүктөрүн жетилткен жер эл арасында “Бөрү уюк” аталып калган.

Бүркүт зоо-Алай кырка тоосунун түндүк тарабында Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы зоо.

Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы Чоң-Алай тоо кыркасынын батышындагы Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосунун Көлдүктүн батыш тарабындагы бийик көк кумайык чокуну Сары-Тагай чокусу же **Улар чоку** деп айтышат. Улар кыргыз эли үчүн өтө баалуу канаттуу болуп саналгандыктан, жергиликтүү эл мезгил-мезгили менен тоого чыгышып улар үнүн угуп турушкан.”Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы”-деген макал мына ушундан калган болсо керек. Демек уларлар чокудан учуп өткөндүктөн аталып калган. Мисалдарда көрүнүп тургандай, ар бир микропоним турмуштун өзөгүнөн келип чыккан реалдуу чындык.

1.5.7. Геофизикалык өзгөчөлүкө багытталган топонимдер

Ачык-Суу - Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Аталган топонимдин биринчи компоненти болгон *ачык* сөзү түштүк диалектинин Баткен, Чоң-Алай, Лейлек говорлорунда “*аччык*”-кыргыз тилиндеги *ачуу* сын атоочунун диалектилик варианты катары келет М.Шамшиева өз эмгегинде *Аччыкчай* гидронимине токтолуп, гидронимдин биринчи компонентиндеги ауслауттук тыбышы өз алдынча колдонулуучу *аччык* сөзүндө фонетикалык позициясын өзгөртпөгөнү менен фонологиялык сапатын өзгөрткөн. Анткени байыркы кыргыз тилиндеги [г] тыбышы Лейлек, районундагы кээ бир топонимдерде гана сакталып калган деген пикирин айтат. [Шамшиева,2018,16]. Бул багытта окумуштуунун пикирине толук кошулабыз, анткени талдоого алынган Чоң-Алай өрөөнүндөгү гидронимдин аталышы суусунун туздуу, ачуу болгондугуна байланыштуу Ачык-Суу аталып калган деп айтууга негиз болот. Экинчи компоненти суу, лексема катарында иче турган сууну билдирет. Ошондой эле байыркы түрк доорунан тарта суу//сай түрүндө жолуктурабыз. Мисалы: Жети-Суу, Енесай ж.б.

Алтын-Дара – Чоң-Алай өрөөнүндөгү суунун аталышы. Кызыл-Суунун сол куймасы. Узундугу 43км, алабынын аянты 480км, деңиз деңгээлинен орточо бийиктиги 3600м. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталып, кууш капчыгай аркылуу өрөөнгө агып чыгат.

Талдоого алынган топонимдин биринчи компонети болгон *Алтын* сөзүн К.К.Юдахиндин сөздүгүндө “кымбат баалуу түстүү металдын аталышы” катарында мүнөздөлөт [Юдахин,1985,6-20]. Бирок биз талдоого алып жаткан денотанттын геофизикалык мүнөздөлүшү *алтын* сөзү менен, б.а. кымбат баалуу түстүү металл менен да эч кандай байланышы жок. Себеби жергиликтүү калк жана биз издеген маалыматтарда аталган суунун алтын менен байланышы жок экенин көрсөтгү. Биздин оюбузча, *Алтын-Дара* топониминин биринчи компоненти болуп саналган *алтын* форманты суунун сапатына багытталбастан анын географиялык абалына жараша коюлган аталыган босо керек [Караев,1980,141]. Окумуштуу М.Шамшиеванын эмгегинде Алтын-Көл гидроними талдоого алынып, “*алтын*” топоформанты түрк тилдериндеги, ошондой эле байыркы кыргыз тилиндеги *олтон* - “*алдыңкы, ылдыйкы, төмөнкү*” маанисин түшүндүрүүчү сөз болуп саналат деген оюн айтат [Шамшиева, 2018:56]. Аты аталган объект тоонун ылдый жагында жайланышкан, ошондой эле Алтын-Дара атын алган объект көлөмү боюнча кыйла чоң жана ошол эле учурда бир канча булактардын кошулмасынан турат. *Алтын-Дара* тоонун төмөнкү бөлүгүндө жайланышкан жана аталган булактардын комплексинен жогору, т. а., тоонун чокусуна жакын жерде дагы бир канча майда булактар жайланышкан. Биздин оюбузча, кыргыз эли көчмөн турмушту башынан өткөрүп, мал чарбачылыгы менен күн көргөндүктөн, суу объектилеринин тоо боорундагы вертикалдык абалды денотанттын аты менен берүүгө аракеттенишкен. Ошондуктан бул жерде *Алтын-Дара* топонимин биринчи компоненти болуп саналган *алтын* сөзү байыркы түрк тилиндеги «*ылдыйкы, төмөнкү*» маанисинде колдонулган. Алтын компоненти аталган сайдын жогорку бөлүгүндө жайланышкан окшош объектилерден бөлүп көрсөтүү үчүн багытталган.

Ал эми **дара** сөзү иран тилинен кыргыз тилине “**өрөөн**” деп которулат [Хромов,1980:191-197]. Бул географиялык объектилердин иранча аталып калышы, биринчи кезекте, азыркы Чоң-Алай чөлкөмүн жердеген кыргыз урууларынын мурдагы кылымдарда иран тилинде сүйлөгөн элдер менен социалдык, экономикалык жана маданий карым-катнашы аркылуу түшүндүрүлүшү ыктымал. Кыргызстандын топонимиясында жолуккан **дара** компоненти Н. Жапаров тарабынан согду тили менен байланышта каралат жана “эки тоонуну ортосундагы өрөөн” маанисинде түшүндүрүлөт. Жыйынтыктап айтканда сөз болуп жаткан **Алтын-Дара** топоними ылдыйкы же төмөн жактагы өрөөндү атап көрсөтөт.

Дара - Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабында жайгашкан жайлоонун аталышы. Узундугу 10км, деңиз деңгээлинен 3180м бийик капчыгайда жайгашкан. Топонимдин келип чыгуу маанисине токтоло турган болсок кыргызча-орусча сөздүктө **дара** – түштүк диалектиде (*дарә*) даранын ичинде *в ущелье* деп берилет [Юдахин,1985:185]. Ошондой эле **дара** сөзү иран тилинен кыргыз тилине “**өрөөн**” деп которулат [Хромов,1980:191-197]. М.Кашгаринин эмгегинде **өз** – дара, *тоолордогу өрөөн* деп берилсе [Кашгарий,1960:80], К. Конкобаевдин эмгегинде иран тилинен **дара** – *теснина*, “*ущелье, небольшая долина*” [Конкобаев,1980:12], жана окумуштуу Д.Исаевдин эмгегинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган варианты тууралуу сөз болуп, *Дөрө* - иран тилдеринде *өрөөн, капчыгай, ашуу* (*долина, ущелье, горный проход*) маанилерин билдирет [Исаев,1977:87]. Чындыгында аталган топонимдин географиялык абалы жогоруда келтирилген мисалдарга туура келип, **дара** -өрөөндө жайгашкан жайлоонун атын билдирет.

Шибээ – Чоң-Алай районунун Жекенди айылдык округуна караштуу калктуу конуштун аталышы. Топонимдин аталыш мааниси боюнча илимий эмгектерде *шиве, шыба, шаба, шивэ, шибэ* деген бир нече варианттар кездешет. Окумуштуу Д. Исаев монгол тилинен *шибэ* негизги мааниси *учтуу, шииш нерсени* билдирип, андан ары маанилери көбөйүп, шиш казык түрүндө тосмолонгон тосмо, коргон, чепти (*изгородь, укрепление, окоп, крепостица*)

билдирет деген тыянакка келет . Окумуштуу Д. Исаев Алай районунун **Шибе** айылынын аталышы *чеп, крепость* маанисине туура келет деген пикирин билдирет [Исаев,1977:104-105]. Бул багытта окумуштуунун пикири негиздүү деп эсептейбиз, себеби талдоого алынган топонимдин географиялык абалы чеп, коргон маанилерине дал келет.

Кызыл-Эшме-Чоң-Алай айылдык округуна караштуу айыл. Калкы мал жана айыл чарбасы менен алектенет. Кызыл топурак болгон, эшилип тургандыктан турак-жай курушкан.

Сары-Таш - Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайлоосу. Алай тоо кыркасынын батышынын түштүк жантаймасында, Ак-Суу дарыясынын алабында жайгашкан. Таштары сары болгондуктан, алтын кени бар деп Сары-Таш аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катарында пайдаланышат.

Сары-Булак - Чоң-Алай айыл өкмөтүнүн аймагындагы айылдын аты катары кездешет. Топониминин составындагы *сар* компонентине токтоло турган болсок Д. Исаев өз эмгектеринде төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: “...составында “сары” деген сөз бар көп топонимдерди жана сөз айкалыштарын салыштырып чыккандан кийин, бул сөздү эки бөлүп кароо зарылдыгы келип чыгат. Анын биринчиси – жалпы түрк тилдерине таандык түстү билдирген мааниси. Экинчиси – иран тилдерине таандык болгон *сар* (баш) деген сөзгө **ы** тыбышы кошулуп, фонетикалык жагынан өзгөрүп, *сары* түрүндө колдонулуп калган”-деген пикирин айтат [Исаев,1977:78-85]. Ошондой эле окумуштуу *сар* сөзү катышкан **сары кар, сары карын, сары талаа** ж.б сөздөр билдирген маанилерге талдоо жүргүзүп, *сары* өң-түс маанисин бербестен чоң, кең, кеңири, кенен, жайык маанилеринде да колдонулат деген жыйынтыкка келет [Исаев,1977:82]. Ал эми окумуштуунун мындай бүтүмүн Н. Жапаров четке кагып *сар* компоненти түрк тилдеринде мурдатан пайдаланылып келген *зор* сөзү иран тилине кирген элемент катары эсептейт [Джапаров,2006:39-46].

Жогоруда сөз болуп жаткан топоним *сары* түс менен байланышпагандыктан, окумуштуу Д. Исавдин эмгегинде келтирилген

мисалдардын негизинде **зар//сар** формасында жолугуучу сын атоочтук компонент катары иран тилиндеги **сар** “баш, башкы, чоң, улуу жана албан маанисиндеги” сөз болсо керек жана **ы** тыбышы кошулуп **сары** болуп айтылып калган деген жыйынтыкка келдик, себеби аталган топонимдин географиялык абалы **башкы, чоң булак** маанисине туура келип Сары-Булак аталып калган.

Ал эми талдоого алынган топонимдин экинчи компоненти болгон **булак** апеллятиви гидроним катарында жана эл отурукташкан жердин аты катарында жолугат. Булак гидрониминин эң байыркы катмарга таандык болгон лексема экендигин көптөгөн изилдөөчүлөр өз эмгектеринде белгилешкен [Донидзе, 1971]. Н. Жапаров булак гидроними кыргыз тилинде гана эмес жалпы эле түрк тилдеринин өнүгүү эволюциясынын көрсөтө алган өзгөчө гидроформант катарында белгилейт. Окумуштуу байыркы түрк тилдик абалындагы *йулаг* формасынан тартып азыркы күндө активдүү гидроним катарында колдонулган *булак* формасына чейинки басып өткөн жол кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын так сүрөттөйт деген оюн билдирет. Албетте, *булак* гидрониминин тарыхый өнүгүү жолу өтө узак жана татаал. Кылымдарды кучагына алган кыргыз тилинин тарыхында бир канча жолу өзгөрүүгө учураган булак гидроними азыркы учурда лексема катарында жөнөкөй тутумга ээ. Эгерде булак гидрониминин тарыхый эволюциясына үңүлүп карай турган болсок, бул гидроформант татаал түзүлүштөгү активдүү аталыш болгондугун аныктоого болот. Н. Жапаров азыркы Кыргызстандын ошондой бүтүндөй түрк тилдеринин топонимиясында жыш кездешкен *булак* активдүү гидронимини байыркы түрк тилиндеги *йыл* “*агуу, агын*” жана кылымдар бою адаптацияга учураган *агын* “*өзөн, дайра*” маанисиндеги гидроформанттардын айкашынан турат деген пикирин билдирет [Dzaparov,2007:45]. Окумуштуунун мындай божомолдоосу чындыкка жакын экендигин танууга болбойт. Ошол эле мезгилде булак гидроними азыркы мезгилде сенек формадагы компоненттерге ажырабастан туруп тубаса топоним катарында кызмат кыла тургандыгын унутпашыбыз керек. Жогоруда келтирилген мисалдардын негизинде окумуштуулардын пикирине кошулууга болот жана талдоого алынган Сары-Булак топонимин

байыркы түрк тилинен *башкы, чоң-булак* дегенди билдирет деген жыйынтыкка келүүгө болот.

Сары-Камыш топонимии да өзүнчө чечилишти өз алдынча түшүндүрүүнү талап кылат. Мында да сары, сар түстү билдирбестен, **аныктооч** катарында милдет аткарып, аныкталгычтын **көптүгүн, молдугун, кенендигин, толтура** экендигин көрсөтөт. Демек, **Сары-Камыш=Сары-Камыш-Сары** түстөгү камыш эмес, камыштуу жер, камышы көп жер, камыш баскан жер.

1.5.8. Жердин топографиялык түзүлүшүн чагылдырган топонимдер:

Нура - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгүдөн башталган суунун аталышы (Кызыл-Суунун оң куймасы). Окумуштуу В.А. Казакевичтин эмгегинде “*нура – пропасть; обрыв; каменная осып*” маанини билдирет деп берилсе [Казакевич,1934:21], Г.К. Конкашпаев Арыснаура, Кара-Нура, Нура, Танбалынура, Шерибайнура ж.б. топонимдерин анализдеп, “*нура – провал, расщелина, узкая долина, глубокая балка*” маанилерин билдирет деген оюн айтат [Конкашпаев,1963:23-94]. Аталган топонимдин мааниси тууралуу окумуштуу Д. Исаев өз эмгегинде *Нура же Нуура* кыргыз тилинде түшүнүксүз, ал эми моңгол тилинде *нура- терең капчыгайды, суу жеп кеткен бийик кемерди, жарлуу жерлерди билдирет* – деген жыйынтыкка токтолот [Исаев,1977:100-101]. Биз талдоого алган гидронимдин аталышы боюнча окумуштуунун пикирин жүйөлүү деп эсептейбиз жана окумуштуунун оюна кошулабыз, анткени гидроним терең капчыгайдан жана жарлуу жерлерден агып түшкөндүктөн Нура аталып калган.

Жар-Башы - Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айылдын аталышы. Эл оозунда Кең-Кокту, Тарашанын оозу деген илгерки аталыштары да учурайт. Топонимдин биринчи компоненти катары келип жаткан “*жар*” лексемасы кыргызча-орусча сөздүктө *яр, обрыв, крутой берег* [Юдахин,1985:232], ошондой эле окумуштуу Севортяндын эмгегинде *жар//яр//йар* (кыргыз., казак., ногой, алтай) тилдеринде (*крутой*) *крутой обвал*) кыргыз тилинин синхрондуу абалында тоонун кайсы бир бөлүгүнүн сүрүлүүсүнүн же көчүүсүнүн негизинде пайда болгон бийик *жар* маанисинде берилет [Севортян,1978:17]. Ал эми экинчи компоненти болуп саналган “баш” сөзү байыркы *кыргыз, түрк, азербайжан, карлук, кумык* тилдеринде *вершина, верхушка, верхняя часть* (суунун башы, тоонун башы, айылдын башы же баш жагы, баш тарабы) маанисин туюндурат деп берилет [Севортян,1978:86], ошондой эле *баш* сөзү топонимдин геофизикалык жактан мүнөздөмөсүнө байланыштуу аталгандыгын айгинелейт. Талдоого алынган Жар-Башы топониминин аталышы анын географиялык абалына жараша аталышка ээ болгондугу чындыкка жакын деген

пикирдебиз, себеби аталган калктуу конуш сүрүлгөн, көчкөн жерлердин баш жагында, өйдөсүндө жайгашкан.

Кара-Бел-Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынын батыш тарабындагы жайлоо. Бел онтропоним жана топоним катарында Ш.Жапаров, К.Конкобаев, М.Шамшиева, А.Акматовдун эмгектеринде каралган. Алгачкы лексикалык мааниси адамдын мүчөсү. Кара-Бел, Көк-Бел, Кур-Бел, Бел деген топонимдердин курамында жолуккан *бел* кыргыз тилинен башка казак, түрк, эски чагатай, уйгур тилдеринде жолугат. Э. Мурзаевдин эмгегинде “**бел, бэл** - букв. "талия", "поясница" (тюрк., монг.). "горная гряда", "пологая возвышенность" – тоо боору, жеңил өйдөлүш, (азерб.); "склон горы", "склон"-ылдыйыш же өйдөлүш (алт.); "перевал", "седловина на гребне гор"-ашуу, тоо боорундагы өйдөлүш же ылдыйыш ж.б. варианттарда берилет [Мурзаев,1984:64]. Жалпылап алганда топонимдин аталган компоненти эңкейиштүү түздүк, капталдарынын төмөнкү бөлүктөрүн тоо кыркалары курчаган тоо этектериндеги жолдорду атап көрсөтөт.

Топонимдерди түзгөн сөздөрдү семантикалык жагынан талдай келгенде, жалпыга маалым болгон кадимки эле сөздөрдүн мааниси кеңейип, окшоштугуна жараша жаңы бир топонимикалык мааниге ээ болуп калары жана белгини, сыпатты билдирүүчү сөздөрдүн өзү ошол белгиниин, сыпаттын аталышына (номинативге) айланып кетүү учурлары көп кездешет. Адатта адамдар: *баш, бел, тумшук, чоку* деген сыяктуу сөздөрдө эң ириде анатомиялык түшүнүктөрдү көз алдыларына келтиришет. Бирок ушул эле сөздөр жер-сууга байланыштуу: *тоонун башы, суу башы, ашуунун бели, белден өтүү, чокуга чыгуу* деп айтылган кезде анатомиялык маанисинен ажырап, таптакыр башка маани берип кала тургандыгы талашсыз [Исаев,1977:28]. Биз талдоого алган топонимдеги *бел* сөзү бул жерде анатомиялык маанисинен алыстап, башка маанини бергендиги талаш туудурбайт. Ал эми биринчи компоненти болгон *кара* сөзүнө токтолгонубузда бул сөз да түстү билдирүүчү маанисинен алыстап, көлөмдү билдирет дегенге негиз бар. Себеби, Кононовдун эмгегинде *кара* – *большой, крупный, обильный* (*кара жол* – *большая дорога, жалпы түрк тилд.*

кара куш – орел, большая птица, тат. башк. уйг. тилд. кара орман-урман – дремучий лес) чоң, көп маанисинде колдонгондугун айгинелеген мисалдар келтирилет [Кононов,1975:162]. Окумуштуулардын пикирине кошулуп Кара-Бел топоними чоң, бийик бел (өйдөлүш же ылдыйыш) маанисин берет деген жыйынтыкка келебиз.

Кара-Жылга-Жекенди айыл өкмөтүнүн Кара-Мык айылына караштуу жайлоо. Кара топоформанты Алтай топонимиясында, ички Монголиянын жер-суу аттарынын системасы катарында сакталып калган. Ал эми жылга мал жылгалаган жер. Кар түшпөгөн жер болгон.

1.5.9. Метреологиялык негиздеги жер аталыштары

М.А.Мурзаев,К.Конкобаев, Д Исаевде каралган. Бул топонимдер кыргыз элинин турмушуна, мал-чарбачылыгына зарыл болгон, анткени көчмөндөргө аба-ырайын алдын ала билүү маанилүү болгон.

Күнгөй-Өтөк-Кашка-Суу айылынын батышындагы жайыт, кыштоо. Мал жанга ыңгайлуу жер.**Ташты-Күңгөй жайлоосу, мөңгүсү, Кызыл-Күңгөй суусу** бар. Күңгөй деген түшүнүк тоонун күн тийген тарабын түшүндүрөт. Жаз алды менен күнгөй тараптын кары ээрип, мал жаюуга шарт түзүлөт. Ал эми күнгөй деген топоним Чоң-Алай өрөөнүндө күнөстүү жердин аталышы. Структурасы - **Күн-г-ө-й**

1.5.10. Гидрографиялык өзгөчөлүктөргө байланыштуу жаралган топонимдер

Ак-Суу - Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суунун аталышы.

Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы түрк катмарына тиешелүү болуп саналган **Ак-Суу, Ак-Чубак, Ак-Жылга** топонимдериндеги **ак** компоненти азыркы күнгө чейин окумуштуулардын ортосунда талаш болуп, бир тыянакка келе элек маселелердин бири бойдон калууда. Бирок жалпысынан алганда **ак** тополексемасы продуктивдүүлүгүн жоготпогон формант жана Кыргызстандын топонимиясында **ак** атрибутивдик компоненти өтө көп кездешет деп бүтүм чыгарууга болот [Бартольд, 1996].

Түрк тилинде сүйлөгөн элдердин топонимиясында жолугуучу «*ак*» жана «*кара*» топоформанттары жөнүндө В.Н. Кононов өз учурунда мындай деген пикирин билдирген: «*ак*» компоненти менен белгиленүүчү суулар көп учурда тунук эмес, киргил суу катарында жолукса, «*кара*» сын атоочтук маанисиндеги компонентке ээ болгон суу объектилери тескерисинче тунук болот. Мына ошол себептүү *ак* сын атоочтук бөлүгү бар топонимдер кардын эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды атаса, кара топонимдер тескерисинче жердин терең түпкүрүнөн кайнап чыккан тунук булактардын суусун мүнөздөп көрсөтөт» [Кононов,1970:16-20]. Албетте, белгилүү түркологдун мындай чечими бекеринен эмес экендиги баарыбызга түшүнүктүү. Анткени Кыргызстандын чегинде *ак* атрибутивдик компоненти менен белгиленген жер-суу аттары азыркы күнгө чейин кеңири колдонулат. Биздин изилдөөбүздүн жүрүшүндө В.Н.Кононовдун айткан пикири чындыкка жакын экендигине көп жолу күбө болдук жана биз жогоруда келтирген топонимдердин реалдуу географиялык табиятына кайрылганыбызда А.Н. Кононовдун илимий божомолдоосу акыйкат экендигине дагы бир жолу ишенүүгө туура келди. К.К. Конкобаев, С. Атаниязов, А. Абдрахманов сыяктуу түрк тилдүү элдердин топонимиясын изилдешкен окумуштуулар топонимдердин курамында көп жолугуучу «*ак*» компоненти өзү атап көрсөткөн объектин физикалык сапатын, б. а., өңү-түсүн көрсөтүүсү мүмкүн деген чечимге келишкен. Ошол эле мезгилде Н. Жапаров жогорудагы аты аталган окумуштуулардын *ак* компоненти түстү билдирген сын атоочтук маанидеги сөз деген пикирине кошулбайт. Изилдөөчүнүн ою боюнча, Кыргызстандын жана жалпы түрк элдеринин топонимиясында жолугуучу «*ак*» атрибутивдик компоненти түстү билдирүүчү сын атоочтук маанидеги сөз эмес деп эсептейт. Тескерисинче, *ак* компоненти топонимдердин курамында кездешүү менен суунун агымынын тездигин көрсөтөт. Ошондой эле өз учурунда агым формасында болгон жана мезгилдин өтүүсү менен тыбыштык жактан редукцияга учурагандыгын белгилейт. Н. Жапаров байыркы түрк тилинде *ак//агын* топоними «*дарыя, өзөн*» маанисинде колдонулган деген ойду айткан. Ал эми Ак-Суу топониминин экинчи компоненти болуп саналган *суу*

сөзү байыркы түрк тилинде апеллятив катарында гана колдонулбастан “**өзөн, дарыя**” маанисинде да колдонулган деген пикирди сунуштаган [Джапаров, 2006]. Ошол эле мезгилде Э.М. Мурзаев түрк элдеринин топонимиясында арбын кездешүүчү **ак** компоненти агын сөзүнүн адаптацияланган формасы деген оюн билдирген [Мурзаев,1980:198-211].

Жыйынтыктап айтканда биз талдоого алган Чоң-Алай өрөөнүндөгү **Ак-Суу** топониминин “**ак**” компоненти В.Н. Никоновдун пикиринде айтылган кардын, мөңгүнүн эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды билдирип, Ак-Суу аталып калган деп айтууга толук негиз бар. Себеби аталган топонимдин башаты Абрамов мөңгүсүнөн башталып, Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынан өтүп, Кызыл-Суунун оң куймасын түзөт.

Кашка-Суу-Кашка-Суу айыл өкмөтүнүн административдик борбору. Ош шаарынан 240 км жайгашкан айыл. Суусу тунук, таза жана кашка болуп аккандыктан айылды аташкан.

Терс-Агар - Чоң-Алай кырка тоосунун Алтын-Мазар өрөөнүнүн башында Муксу дарыясы тарапка ашкан ашуунун, мөңгүнүн жана суунун аталышы (3614м.). Терс-Агар мөңгүсүнөн түшкөн суу Терс-Агар ашуусуна келип, тең экиге бөлүнүп, солго Алтын-Дара суусуна, оңго Муксуу дарыясына куят. Бул топоним боюнча С.М. Шамшиева Памир тоо кыркасындагы жайгашкан Терс-Жаңгак деген жердин атын талдоого алып, анын «Биринчи компоненти түзүп турган *терс* топоформантын байыркы түрк тилинде тоонун күн тийбеген (тескей) жагын атап көрсөтүүчү апеллятив болуп саналат» - деп өз оюн жыйынтыктайт [Шамшиева,2018:41-42]. Ошондой эле *терс* топоними боюнча К.К. Коңкобаев оюн төмөнкүдөй билдирген: «В кыргызском языке слово *тес* самостоятельно не употребляется и в такой сокращенной форме встречается лишь в составе слова *тескей* – «тенивая сторона», тогда как *терс* встречается в ряде тюркских языков» [Конкобаев,1985:30].

Биздин оюбузда, «**терс**» деген атоо – күн аз тийген тоонун түндүк капталында жайгашкан жер. Ошол жер конкреттүү аймактын негизги багытына же дарыянын негизги агымына карата тескери, карама-каршы орун

алган географиялык түзүлүш *терс* деп аталат.

Ал эми топонимдин экинчи компоненти болгон *агар* сөзү кыргызча – орусча сөздүктө “*ак*”-течь, протекать – сууга ак [Юдахин,1985:37]. Э.Мурзаевдин эмгегинде *агар, акар – течение, поток, агын-поток, проток, стремительное течение, быстро текущая речка, “ак”-* течь, истекать, ручей, поток, течение, кырг. каз. ккалп. татар. башк.тув. “агым” маанисинде берилет [Мурзаев,1984:29,33]. Биз талдоого алган Чоң-Алай чөлкөмүндөгү Терс-Агар суусу тоонун күн аз тийген тескей тарабынан орун алгандыгы, түштүк-батыштан түндүк-чыгышты көздөй аккандыгына жана агымынын тездигине байланыштуу Терс-Агар суусу деп аталып, мөңгүнүн жана ашуунун аталышы да ушул аталыш менен аталып калган деген ойдобуз.

Шаркыратма-Жаш-Тилек айылынын жайлоолорунда жайгашкан кооз шаркыратманын аталышы. Суу тоодон тик, башы шаркырап агып тургандыктан аталган. Структурасы-**Шар-кы-р-ат-ма**.

1.5.11. Кыргыз элиин тарыхындагы советтик доорду чагылдырган топонимдер

Буларга мисал катарында: Алга, Бирдик, Маданият, Октябрь, Жаңы-Турмуш сыяктуу кыштактардын аттарын көрсөтүүгө болот. Биринчиден, кыргыз топонимдери Н.П.Бутенконун эмгегинде каралган, бирок айта кете турган нерсе К.Конкобаев белгилегендей Ысык-Көл өрөөнүндөгү Бөкөнбаев шаарчасын Бөкөнбаевдин туулган жери катарында акындын урматына коюлган деген туура эмес пикирди жазып калтырган, ошондуктан коммеморативдик топонимдер кыргыз элинин топониминде өзгөчө орунда турат.

Юкос-Чоң-Алай өрөөнүндөгү айыл. Илим-изилдөө институтунун түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы.1934-45-ж. негизделген. Чоң-Алай өрөөнүндөгү малдын тукумун жакшыртуу үчүн мал чарбасынын Түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы (ЮКОС) Совет мезгилинин жылдарында маанилүү илимий тажрыйбаларды жүргүзгөн. Көп байыркы аталыштар бир тилден экинчи тилге өтүүдөн улам, кийинкисинин тилдик өзгөчөлүктөрүнө,

морфологиясына ылайыкташып отуруп, азыркы күндө алгачкы формасына таптакыр окшошпой калгандыгы байкалат. Мисалы: Юкос-Южно–киргизская опытная станция. Жазууда гана жогоркудай жазылбаса, оозеки айтылышы Үкөс болуп калыптанып калган.

1.6. Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык жактан изилдениши

Арийне, Алтай географиялык чөлкөмүнүн кыргыз эли менен болгон карым-катнашы, ал эми Алтай топонимиясынын кыргыз жер-суу аталыштар системасы менен болгон байланышы белгилүү түркологдор С.Е.Малов, А.Мелиоранский жана А.Н.Кононовдун изилдөөлөрүндө кеңири чагылдырылгандыгын айта кетүү зарыл. Жогоруда аты аталган окумуштуулар өз мезгилинде кыргыз тилинин жалпы эле түрк тилдеринин таралуусуна негиз болгондугун жана азыркы кыргыз тилиндеги жалпы топонимикалык массивдин кылымдар бою тынымсыз өнүгүүдө болгондугун ишенимдүү далилдешкен. Албетте, топонимдик системаны жалпы тилдик структурадан ажыратуу жандуу организмди элементардык бөлүктөргө ажыратуу менен барабар экендиги айдан ачык. Анткени топонимика элдин практикалык турмушу менен эриш-аркак өнүгүү аркылуу тилдеги эң маанилүү өнүгүү динамикасын таасын чагылдырган тилдик курам экендигин унутта калтырууга болбойт. Чоң-Алай топонимиясынын Сибирдеги түрк тилинде сүйлөгөн элдердин жана Алтайдын топонимиясы менен тыгыз байланышта экендигине кайрылган Э.М.Мурзаев конкреттүү топонимдердин мисалында кыргыз топонимиясынын чектери өтө кенен экендигин көрсөтө алган [Мурзаев,1980].

Кыргыздын чыгаан окумуштуу уулу Б.М.Юнусалиев кыргыздардын тили жана топонимиясы биздин доордун алгачкы кылымдарынан тартып көптөгөн башка түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тилдеринде жолукпаган же болбосо эчак жок болуп кеткен тилдик формаларды, форманттарды сактап келгендигин илимий жактан ишенимдүү тастыктайт. Бир эле учурда кыргыз топонимиясындагы семантикалык кордун туруктуулугу аталган илимпоз тарабынан таасын ачыкталган. Алсак окумуштуу: “Байыркы кыргыз тилинин

жазма үлгүлөрү катарында Енисейлик эстеликтерди көрсөтүүгө болот. Азыркы кыргыз тили менен Енисей боюндагы ташка жазылып калган жазуулардын ортосунда бир жарым миң жылга жакын убакыт өткөн. Мынчалык узак мезгилдин өткөндүгүнө карабастан, енисейлик доордогу кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда окшоштук аз эмес. Мисалы, эстеликте учураган уңгу этиштердин, ат атоочтордун, зат атоочтордун, сын атоочтордун, сан атоочтордун ж. б. уңгу сөздөрдүн баары тең дээрлик азыркы кыргыз тилинде сакталуу менен катар күндөлүк речтин активдүү сөздүгүн түзүп, сөз жасоонун өнүмдүү элементтеринен болуп саналат. Фонемалык система да, эгерде үнсүздөр жана жөнөкөй үндүүлөр системасын ала турган болсок, негизинен ушул күнгө өзгөрүшсүз сакталып келаткандыгын көрөбүз” [57,Д.,1971].

Албетте, жалпы эле түрк элдеринин тарыхый географиялык ареалынын семантикалык өзгөчөлүгүн системалуу түрдө жана ар тараптан терең изилдеген окумуштуулардын катарын татыктуу түрдө О.Т.Молчанова толуктайт. Аталган окумуштуунун изилдөөлөрүндө Тоолуу Алтай аймагындагы байыркы кыргыз катмарына тиешелүү болгон топонимдер маанилик өңүттөн кеңири иликтенген. Ошондой эле аталган илимпоз өз изилдөөлөрүндө көбүн эсе кыргыз тилинин негизинде пайда болгон топонимдер катарынын байыркылыгына басым жасап, азыркы кыргыз, анын ичинде Чоң-Алай топонимиясынын тутумундагы топонегиздер Тоолуу Алтай аймагындагы жергиликтүү уруулардын өкүлдөрүнө түшүнүксүз бойдон калгандыгын таң калуу менен белгилейт: «Кыргыздардын, алтайлардын жана тувалардын тарыхый, этникалык, лингвистикалык байланыштары тарыхчылардын, археологдордун, этнографтардын, лингвисттердин чоң жана өтө олуттуу изилдөөлөрүнүн предметине айланды. Тоолуу Алтай автономдук областынын түрк топонимикалык курамы аталган проблемаларга тиешелүү болгон жаңы материалдарга бай аймак болуп саналат. Көп жылдар бою изилдөө мөөнөтүндө Тоолуу Алтай географиялык аталыштар курамындагы биз тарабынан жыйналаган **1896** түрк тилдерине таандык болгон топонимдердин

этимологиясынын кандай гана болбосун байланыштарын аныктоого мүмкүндүк болбоду. Ал эми бул сөздөр кыргызча-орусча жана тувача-орусча сөздүктөрдө өзүнүн толук топонимиялык маанисинде орун алышкандыгынан күбө болобуз. Биринчи кезекте, балким алтай тилиндеги сөздүктөр алтай тилинин сөздүк составын толук чагылдырбашы мүмкүн жана белгиленген топонимикалык негиздер алтай тилинин диалектилеринде сакталуусу абзел деген шек саноолор пайда болгондугун жашыра албайбыз. Кайрадан сурамжылоо аркылуу текшерип көргөнүбүздө **73** топонимдик уңгунун жергиликтүү тургундарга түшүнүксүз экендиги аныкталды» [Молчанова,1969:179-99]. Аталган окумуштуу Тоолуу Алтай чөлкөмүндө жолугуучу кыргыз тополексемаларынын негизинде пайда болгон жер-суу аталыштарынын кеңири таблицасын келтирет. Эң эле маанилүүсү О.Т.Молчанова кыргыз элинин кемеңгер уулу, өз мезгилинин чыгаан илимпозу Б.М.Юнусалиевдин тюркология жаатында кайра жангыс илимий аксиомага айланган «түрк тилдеринин ичинен алтай тили гана генетикалык жактан кыргыз тилине эң жакын тил болуп саналат» деген тарыхый жобосун төмөндөгүчө тастыктайт: “Помимо приведенных названий, этимология которых раскрывается из *киргизского* языка, географическая терминология Горного Алтая обнаруживает много общего с киргизской терминологией, что еще раз подтверждает языковую близность киргизов и южных алтайцев» (табл.2,3) [Молчанова,1976]. О.Т.Молчанова жалпы түрк тилдериндеги топонимикалык байыркы катмардын пайдубалы болгон: **чоку, ара, оло/улу, чилик** [Молчанова,1976] жана **кыргызты** сыяктуу топонегиздердин семантикалык жана бир эле учурда структуралык өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү менен бир катарда жалпы түрк элдеринин тарыхый өнүгүүсүндөгү маанилүү учур болуп саналган фактыны ачыктайт. Ала турган болсок, аталган окумуштуу төмөндөгүлөргө токтолгон: «И, наконец, после разгрома Уйгурского ханства в 840 г. на арену истории вступают киргизы, установившие свое господство в Монголии, Туве, на Алтае» [Мурзаев,1980:186]. Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясынын өзөктүү тутумун түзгөн географиялык аталыштар жалпы эле түрк тилдериндеги, анын негиздүү

бөлүгү болуп саналган кыргыз жер-суу аталыштары боюнча белгилүү адис Э.М.Мурзаевдин изилдөөлөрүндө да азыркы Чоң-Алай чөлкөмүндөгү топонимдердин алтай топонимиясы менен болгон байланышы илимий жактан алгылыктуу талданган. Аталган илимпоз топонимиканын адамзаттын тарыхында жана тилдик менталдуулуктун мыйзам ченемдүү эволюциясына тийгизген таасирине өзгөчө маани берген жана да топонимиканын өз алдынча илимий-онтологиялык катарында калыптануусун төмөндөгүчө мүнөздөгөн: «Как же не считать топонимику самостоятельной наукой, которая использует методы лингвистического, и исторического, и географического анализа. Таким образом, топонимика как стыковая наука может добиться больших успехов при учете достижений языкознания, истории и географии» (Э.М.Мурзаев Очерки топонимики. М.,1974.383 с.). Бир эле учурда Э.М.Мурзаев азыркы Чоң-Алай топонимиясында арбын учураган *Ала, Алай, Алабел, Музкол, Мургаб, Бартанг, Дара-Сай сыяктуу жер-суу аталыштарынын фонетикалык бычымындагы өзгөрүүлөрдүн семантикалык негизин туура аныктаган*. Арийне, Э.М.Мурзаев топонимдердин варианттуулугу отурукташкан элдердин концептуалдык менталдуулугунда жатат пикирди карманган. Ала турган болсок аталган окумуштуу тарыхый топонимдердин денотативдик негизин түзүүчү суу объектилери ар бир этностун когнитивдик көндүмүнө жараша кабылдана тургандыгын төмөндөгүчө иликтеп көрсөтөт: «Классический пример изменений названия реки дает нам Амударья, которая составляется из Вахша и Пянджа. Вахш в свою очередь образуется Сурхобом (кызылсу), а Пяндж реками Ваханом и Памиром. Меняют свои названия Зеравшан, Сырдарья, Чирчик, Мургаб памирский (Аксу), Мургаб, Бартанг и много других рек» [Мурзаев,1984:218].

Биз жогоруда токтолуп өткөндөй кыргыз тарыхый лингвистикасы топонимдик катмарларга негиздене тургандыгын жана кыргыз топонимикасы экстралингвистикалык тарыхый факторлор менен шарттала тургандыгына биринчи кезекте кыргыз тарыхый лексикологиясынын башатында турган көрүнүктүү лингвист, кыргыз тарыхый географиялык лингвистикасына орду

толгус салым кошкон Б.М.Юнусалиев токтолуп, төмөндөгүдөй принципалдуу жоболорду белгилеген:

- Кыргыз жана алтай тилдеринин генетикалык байланышы мыйзам ченемдүү тарыхый өнүгүүдөгү объективдүү аргумент;
- Кыргыз жана алтай топонимикасы аталган тилдердин этнолингвистикалык тарыхый байланыштын ретроспективдик манифестациясы – түрк тилдеринин тарыхый эволюциясынын маанилүү этабы;

Мисалы, Б.М.Юнусалиев мындай баяндама берет: «Любопытно сопоставить некоторые топонимы современной Киргизии и Алтая. Многие названия основных рек и местностей Киргизстана оказываются перенесенными с Алтая. Ср. Чуй на Алтае и здесь, то же Кара-Кужур, Боом, Күркүрөө, Корумду, долина Кулунду и другие» [Юнусалиев,1956:32-38]. *Кулунду, Корум, Кужур* топонимдери азыркы убакта деле Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясындагы байыркы катмарга кирет.

Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын маанилүү тармагы жана дегеле кыргыз элинин жана тилинин тарыхый өнүгүүсүн таасын көрсөтө алган лингвистикалык фактылардын катарында топонимдер саналарын Б.М.Юнусалиевдин жолун уланткан шакирттеринин бири профессор Ш.Жапаров баса белгилеген. Аталган окумуштуунун эмгектеринде тилдик фактылар жалаң гана лексемалардын курамында калыптанбастан географиялык лингвистиканыны алкагында сактала тургандыгын лейлек говорунун мисалында айкын далилдейт. Ошондой эле аталган окумуштуунун азыркы Чоң-Алай топонимдик массивинде негизги (фундаменталдуу) корду сактаган *Ак-Суу, Кара-Суу, Кулунду, Сыр* жана *Коросон* топонимикалык катарындагы семантикалык жыштыкты так аныктоого жетишкендигин белгилөөгө милдеттүүбүз.

Топонимикалык морфологиялынын (географиялык морфология) кулач жаюусу, негизинен, тилдик формаларда эмес, байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтеринин текстеринде арбын жолугуучу *-лыг* молдукту

презентациялоочу морфемасынын тарыхый эволюциясы академик Б.Орузбаеванын эмгектеринде жогорку деңгээлдеги илимий аналитикалык талдоого алынган. Ала турган болсок, азыркы Алай топонимиясындагы диахрониялык планы манифестациялаган: *Саргаты, Нураты, Жыраты, Соготу, Чегети жана Шорукту//Шоруктук* топонимдериндеги инерттүү топоформанттын фонетикалык кристалдашуусу мыйзам ченемдүү эволюциялык этап экендигине токтолуу менен, академик Б.Орузбаева байыркы өнүмдүү абалдагы аффикстин топонимдешүүсүн семантикалык өнүгүү катарында белгилейт. Мындай теориялык жактан маанилүү жобо азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составында азыркы мезгилге дейре активдүүлүгүн жоготпой сакталгандыгына гана күбө болбостон, аталган морфеманын жөн гана грамматикалык көрсөткүч катарында келбестен, семантикалык жактан да таасирдүүлүгүн сактап калгандыгын байкоого болот демекчибиз. Анткени Сергилиг, Жигдалиг, Өрбөлүг жана Жыралыг топонимдеринде рексоид-рудумент катарында байыркы *э* реалдуу географиялык аймакта презентациялануусу аталган чөлкөмдө отурукташкан тургундардын этникалык курамынан да кабар бере алат деген ойдобуз [Орузбаева,2000].

Түрк тилдериндеги тарыхый лексикологиянын башатында турган А.Г.Гулямовдун эмгектеринде Орто Азиянын тоолуу аймагында жашаган уруулардын тилинде арбын жолугуучу топоформанттарга кеңири токтолгон [Гулямов,1955.] Ошондой эле Арал денизинин куймасында отурукташкан. Самарканд жана Хорезм хандыктарынын мамлекет катарында түптөлүүсүнө тиешеси бар элдерден болуп саналган Кара-Калпактардын тилиндеги сөз жасоо принциптеринин топонимдер менен болгон байланышын Н.А.Баскаковдун «Каракалпакский язык. Фонетика и морфология (части речи и словообразование)» деген эмгегинде талдоого алынган деп жыйынтык чыгарууга болор эле [Баскаков,1952]. Ошондой эле илимпоз көрсөтүлгөн эмгегинде Чоң-Алай ареалында жолугуучу топоформанттарды да талдоого алып, жалпы эле Орто Азияда байыркы элдерден болгон түрк урууларынын

турмушун чагылдыра турган, алардын тилдик элементтери топонимдерде сактала тургандыгын айтып өткөн.

Ал эми «Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке» деп аталган дегеле түрк тилдериндеги атоо маанилериндеги сөздөрдүн морфологиясы боюнча белгилүү адис А.И.Искаковдун изилдөөлөрү топонимдердин составындагы кылымдар бою байыркы тилдик абалдын белгилерин сактап келген форманттардын грамматикалык формасын окуп үйрөнүүдөгү фундаменталдуу изилдөөлөрдүн катарын толуктады.

Этиштик маанидеги б.а. кыймылды процессуалдык абалдын өзгөрүүсү катарында көрсөткөн тополексемалардын морфологиялык курамын ар тараптуу окуп үйрөнүүгө багытталган Э.В.Севортяндын «Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке» деп аталган эмгеги жалпы түрк топонимиясындагы этиштик маанидеги топонимдердин диахрониясын таасын ачып берген эмгек болуп саналат [Севортян,1962:148].

Бир эле мезгилде Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы белгилүү компоненттер кыргыз тилинин структуралык элементтери жана лингвоконцептуалдык жана географиялык негизи катарында С.Умурзаков тарабынан терең изилденгендигин айтууга татыктуу. Анткени аталган окумуштуунун эмгектеринде оронимдердин семантикалык валенттүүлүгү жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый өнүгүүсүнө жагымдуу кыртыш катарында кызмат кылгандыгы белгиленет. Д.Исаевдин Түндүк Кыргызстандын топонимдеринин семантикалык типтери боюнча эмгектери жана изилдөөлөрүн чагылдырган илимий макалалары өзүнүн илимий маанисин жоготпостон, кийинки изилдөөчүлөр үчүн да негизги багыттарды аныктоочу жобо катарында кызмат кылат [Исаев,1977]. Аталган окумуштуу биринчилерден болуп Түндүк Кыргызстандын топонимиясы, анын ичинде Чүй чөлкөмүнүн жер-суу аталыштарын системалуу түрдө изилдеген. Ошондой эле Д.Исаев Чүй топонимиясындагы тарыхый катмарларды хронологиялык жактан да, семантикалык жактан да так аныктоого жетишкен. Түрк тилдүү элдердин

топонимиясында, ошондой эле Кыргызстандын жер-суу аттарынын система катарында калыптанышында өзгөчө орунду ээлеп келген Сары-Өзөн-Чүй топониминин маанисин терең талдоого алган. Чоң-Алай топонимиясында өтө арбын жолугуучу *сар* топоформантынын семантикалык жана грамматикалык маанисин конкреттүү мисалдардын негизинде чечмелеген. Ошондой эле *сар* компонентин иран тилинен оошкон формант экендигинен шек санабайт. Белгилеп кете турган дагы бир маанилүү илимий жагдай Д.Исаев эл оозунан жыйналган факты-материалдарды топонимдердин маанисин тактоодо ийгиликтүү пайдаланган. Азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составында Сары-Таш, Сары-Камыш, Сары-Жылга, Сары-Булак сыяктуу топонимдер азыркы күнгө дейре сакталып калган [Исаев,1977:70-96].

К.К.Конкобаев Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер тутумуна алардын семантикалык өзгөчөлүгүнө комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүп, Чоң-Алай топонимиясына тиешелүү болгон бир катар топонимдердин тарыхый жактан өнүгүүсүн жана маанилик өзгөчөлүгүн бир кыйла алгылыктуу аныктаган [Конкобаев,1980]. К.К.Конкобаевдин изилдөөлөрүндө Чоң-Алай топонимиясында жолугуучу топонимдер жана топонегиздер каралган. Мисалы, Чоң-Алай жер-суу аттарынын составында арбын жолугуучу шор, пор, оп компоненттери жана Чырыш, Шороп, Алай, Апшир, Чарку сыяктуу топонимдердин этимологиясы талданган [Конкобаев,1980:11-20]. Ошондой эле М.Шамшиеванын эмгегинде кыргыз топонимиясындагы байыркы кыргыз катмары, А.Акматовдун изилдөөлөрүндө кыргыз топонимдеринин активдүү формалары ар тараптуу терең изилдөөгө алынган. Акыркы учурларда Түштүк Кыргызстандын топонимиясындагы актуалдуу маселелер Д.Абдуллаевдин жана Р.Шаимкулованын илимий макалаларында жогорку деңгээлде иликтенет.

Биринчи баптан алынган тыянактар

Биринчи баптан төмөнкүдөй тыянактарды алууга болот:

1)Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзөт;

- 2) Чоң-Алай топонимиясы илимий жактан маанилүү болгон туруктуу система жана кыргыз тилинин мыйзам ченемдүү эволюциясын көрсөтө алган лингвистикалык фактор;
- 3) Чоң-Алай топонимиясы Орто Азиянын жана Кыргызстандын тарыхын чагылдырган лингвистикалык тутум жана кошуна элдердин топонимикасына өз таасирини тийгизген көөнөрбөс система;
- 4) Жалпы тилдик мыйзамдардын чегинде кылымдар бою өнүгүүдө болгон географиялык лингвистиканын маанилүү компоненти.

II бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

Таанып билүүнүн диалектиалык жактан өнүгүүсү топонимдик бирдиктер аркылуу чагылдырылат жана материализмдин мыйзамдарынын тил бирдиктериндеги чагылуусун илимий онтологиялык негиз катарында кароо менен түшүндүрүүгө болот. Ошол эле учурда топонимдик форма менен мазмундун биримдиги жана алардын ички семантикалык түзүлүшү, тилдик системага экстралингвистикалык факторлордун таасири бир эле мезгилде таанып билүүнүн тармагы катарында каралуусу изилдөөнүн объективдүүлүгүнүн методологиялык базасы болуп саналмакчы. Топонимдик бирдиктердин объективдүүлүгүн илимий жактан талдоо да фундаменталдык кыртыш катарында кызмат кылат. Кала берсе, топонимдик курамындагы карама- каршылыктардын биримдиги да диалектикалык өнүгүү катарында методологиялык багыт катарында тандалып алынып, ал эми илимий изилдөөнү тарыхый материализмдин алкагында алып баруунун өзүн деле методологиялык негиздин өзөгү деп айтууга болот.

Изилдөөнүн технологиялык жактан таризделиши, же болбосо методдору азыркы күнгө чейин жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ийгиликтүү колдонулган илимий изилдөө усулдарынын системасында каралды. Башкача айтканда, этимологиялык стратиграфия, тарыхый хронология, семантикалык жактан сыпаттоо, тарыхый сереп, тарыхый салыштырма жана сыпаттама методдору изилдөө процессинде айкалышкан биримдикте колдонулду. Албетте, илимий деңгээлде илик жүргүзүү процессинде изилдөөнүн объективдүү предмети болуп саналган Чоң-Алай топонимдик курамдын анализи жана эмпирикалык байкоолордун синтези да иш жүзүнө ашырылды.

Азыркы кыргыз тилинин топонимдик фундаменталдуу корун түзгөн жана кылымдар бою аталган элдин тилиндеги семантикалык жана валенттүүлүктү өз боюна синирген топонимдик маданий-лингвистикалык генезиси, б. а. структуралык ички мыйзамдарынын реалдашуусу диссертациялык деңгээлде изилденди. Бир эле учурда топонимдердин лингвистикалык табиятын Чоң-Алай

топонимиясынын материалында, тактап айтканда, топонимдик мисалында терең талдоо жүргүзүү азыркы күнгө чейин көз жаздымында калган проблема деп айтсак жаңылыштык болбос эле. Топонимдерди семантикалык аспектиде системалуу изилдөөгө, тилдик жана экстарлингвистикалык факторлордун таасири, кыргыз тилиндеги топонимдик семантиканы чагылдырган аталыштардын түрлөрү, колдонуу жагдайларынын, практикалык шарттарынын ар тараптан аныкталышы да методологиялык базаны толуктайт.

Кыргыз тилинде топонимдик жана семантикалык палитра болуп келген топонимдин составында сөз түркүмдөрүнүн позициялык катышы, парадигмаларынын өзгөчөлүгү, семантикалык-конструктивдик түрлөрү жана этно-маданий өзгөчөлүктөрүн талдоо да методологиялык жаатындагы изилдөөнүн компоненти деп айта алабыз.

2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Сырттан кабыл алынган (ареалдык алкактагы) жер-суу аталыштары кыргыз тилине гана эмес, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө өтө интенсивдүү таралган система болуп саналат. Ошондуктан Чоң-Алай жер-суу аталыштар тутуму лингвистикалык конгломерат десек жаңылышпайбыз.

Башка тилдерден кабыл алынган жер-суу аттарынын кыргыз топонимикасынын составында пайда болуусу объективдүү тарыхый, б. а. экстралингвистикалык жагдай менен да түшүндүрүлөт [Бартольд,1996]. Анткени биздин замандын VII кылымынын акырынан VIII кылымдын экинчи жарымына чейин иран, араб тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдүн басымы күчөп, ошону менен бирге эле Борбордук жана Орто Азия чөлкөмүнө ислам идеологиясы менен кошо өнүккөн ареалдык, араб маданияты, жазуу элементтери кеңири тараган. Өз мезгилинин белгилүү чыгыш таануучусу А. Г. Туманский **Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын *Джахан-наме*** деп аталган эмгегине жазган киришүү сөзүндө: «Кыргызстандын тарыхы боюнча тарыхый булак катарында 1898-жылдан тартып В.В.Бартольд тарабынан да пайдаланылган эмгек экендигин» айткан. Окумуштуу аталган эмгек дүйнөлүк лингвистикадагы тарыхый эстелик катарында Парижде сакталгандыгын жана

маанисин азыркы күнгө дейре жоготпогондугун баса белгилейт [Бартольд,1996:47]. Арийне, аталган эмгекте тикеден-тике Чоң-Алай ареалдык багытта кабыл алынган кыргыз тилиндеги топонимдер талданбаган менен, кыргыз тилине араб фонологиясынын таралуусу жана алардын адаптациясы боюнча орду толгус теориялык жана практикалык фактылар жыйналган.

Чоң-Алай ареалдык иран, араб катмарына кирүүчү топонимдер бир гана лингвистикалык бирдик болуп чектелбестен, тарыхый жана социалдык жактан да кыргыз элинин эл катары калыптанышынын, маданий өзгөрүүлөрдүн багытын жана кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын көрсөтө алган чындык катарында да өзгөчө мааниге ээ экендигин тана албайбыз. Ал эми түрк катмарына тиешелүү болгон топонимдердин фонетикалык курамы, грамматикалык түзүлүшү кыргыз тилинин тарыхындагы орду толгус байлык гана болуп кала бербестен, кыргыз тилинин тарыхындагы хронологиялык этаптарынын кайра жангыс белгиси да болуп саналмакчы. Мына ушул себептен да белгилүү окумуштуулар А. Н. Кононов, М. Малов, Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин, Ш. Жапаров жана З. Акылбекова сыяктуу окумуштуулар өз эмгектеринде тилдик фактылар катарында пайдаланып гана тим болушпастан, өзгөчө маанилүү социалдык фактор катарында терең иликтешкен.

Кыргыз элинин советтик доорунда кыргыз тилинин жана элинин тарыхын изилдөөнүн жаңы доору башталды десек жаңылышпайбыз. Бирок коммунисттик тотолитаризмдин темирдей кысымы кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде өз изин калтырган. Кыргыз элинин белгилүү инсандары жана өз мезгилинин белгилүү окумуштуулары Б.М.Юнусалиевдин, К.К.Юдахиндин жана К. Карасаевдин эмгектеринде түрк элементтери терең талданган жана түрк тилдик таасиринин хронологиялык этаптары көрсөтүлгөн. Б.М.Юнусалиев алгачкылардын болуп кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык катыштагы катмарлар тилдик баалуу эстелик жана тарыхый чындык катарында өз сөзүндө колдонгон. Совет бийлигинин өтө оор тоталитардык шартында кыргыз элинин жалпы эле Борбордук жана Орто Азиянын чөлкөмүндөгү жергиликтүү жана тарыхый этнос экендигин айтуу жана элдин өз алдынча өнүгүү тарыхын

илимий чөйрөгө ачыктан ачык алып чыгуу ошол мезгилдин көз карашы менен алганда опурталдуу да, коркунучтуу да кадам болчу. Анткени жалпы эле түрк элине жана анын тилине болгон көз карашты позитивдүү деп айтууга ал мезгилдин талабы жол бербейт болчу. Ошондой эле кыргыз тилинин лексикасын байыткан жана түрк элинин гүлдөгөн маданияты менен тааныштырган тарыхый стратиграфиялык таасирден пайда болгон топонимдер ар дайым көз жаздымында кала берген. Азыркы күндө түрк тилдеринин жана дүйнөлүк цивилизациянын баалуу эстеликтери болуп саналган топонимикалык алкакта пайда болгон топонимдер жалпы эле номинативдик бирдиктер, анын ичинде топонимдер изилдөөнү талап кылган орчундуу маселе деп айтууга болот. Кыргыз элинин улуу окмуштуу уулу Б. М. Юнусалиев Алиппе сөзүнүн таралышын да араб элинин тарыхый таасири катарында көрсөткөн [Юнусалиев,1985].

Кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык алкакта пайда болгон топонимдер, антропонимдер Д.Исаев, С.Умурзаков жана профессор Ш.Жапаров тарабынан терең изилденип, семантикалык жактан илимий деңгээлде жиктелген. Аталган окмуштуулар иран жана араб тилинен кирген топонимдерди, адам аттарын элдин маданий байлыгы жана тилдин динамикасын так көрсөтө алган жандуу процесс катарында карайт. Ошондой эле аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү факты-материалдар азыркы күндүн лингвистикалык талабына жооп берет жана актуалдуу бойдон кала бермекчи. Анткени Кыргызстандын башка өлкөлөр менен болгон алакасын чагылдырган саясатындагы орчундуу маселе болуп чыгыш өлкөлөрү менен болгон байланыш катышты өнүктүрүү болуп саналат.

Д.Исаев жана С.Умурзаковдор кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык алкакта пайда болгон топонимдердин лексикалык табияты жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча алгылыктуу илимий жоболорду жарыялашкан. Ал эми К. К. Конкобаев жана Н.Жапаровдун эмгектеринде кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык топонимдер катмарынын кээ формалары жана топонимдик фактылар изилденген. Бирок аты аталган

окумуштуулар карым-катыштын негизинде пайда болгон топонимдерди системалуу түрдө изилдешкен деп айтуу бир топ кыйынчылыкка турат. Бирок тарыхый стратиграфиялык топонимдер катмарындагы айрым лексемалардын фонетикалык жактан өзгөрүүсү жана семантикалык жактан болгон жылышуулар А.Акматовдун, Н.Жапаровдун айрым макаларында чагылдырылган.

Чындыгында Чоң-Алай топонимикасында ири катмар болуп саналган ареалдык алкакта пайда болгон топонимдер, алардын грамматикалык түзүлүшүнүн изилдениши кечикитирилгис маселе болгондугуна карабастан азыркы күнгө чейин колго алынбай келе жатат. Чыгыштын чыгаан изилдөөчүсү Махмуд Кашгаринин эмгектери түрк илимий адабияттарынын таасири менен сугарылган деп айтууга негиз бар. Ошондуктан кыргыз жер аталыштары менен бир катарда Чоң-Алай топонимикасындагы тополексемаларынын түзүлүшү кылдат изилденген. Ошондой эле аталган эмгек азыркы күнгө чейин кийинки муундагы илимпоздор үчүн негизги жобо сыяктуу жана илимий көрөңгөсү терең илимий доктрина катарында да маанисин жоготпой келет.

Б.М.Юнусалиев кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө көрүнүш катарында жана кыргыздардын эл катары калыптанышындагы тилдик фактыларга токтолуп, иран жана араб тилдеринин таасирине өзгөчө көңүл бурат. Башкача айтканда окумуштуу төмөнкүлөргө токтолот: «Диндин таралышы менен динге өткөн элдердин турмушка болгон көз караштары, укуктук абалдары, моралдык салт-санаалары ислам динин эрежелерине ылайыкташтырылат, же ага толук багындырылат. Ислам динине өткөн элдердин тилдерине диний китептердеги моралдык, укуктук, административдик, диний ж. б. түшүнүктү билдирген сөздөр агылып кире берген» [Юнусалиев,1971:70]. Ошондуктан тарыхый карым-катышта пайда болгон топонимдердин тийгизген таасирин Б. М. Юнусалиев терең талдаган жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнө белгилүү өлчөмдө салымы бар деп белгилейт окумуштуу.

Белгилүү чыгыш таануучу Истахри мындайча токтолгон: «Что касается царство Син, то его протяженность составляет три, четыре месяца пути. Если

пойдешь от устья залива до области ислама – Мавераннахра, то это будет около трех месяцев пути, если пойдешь от восточных пределов наперерез к западной границе по земле Туббет и пройдешь по земле тогузгузов и **хырхызов** через те земли, которые находятся за землями кимаков до моря, то это будет около четырех месяцев пути» [Бартольд,1996:15-16]. Окумуштуунун айткандарынан эле кыргыз лингвистикалык картасынын түзүлүшүнө тарыхый топонимдердин канчалык тиешеси бар экендиги айкын болуп турат.

Белгилүү тарыхчы С.М. Абрамзон иран жана араб тилдеринин жана исламдын кыргыз урууларынын арасында таралышын айрыкча белгилейт: «О поверхностном усвоении ислама киргизами свидетельствовали бытовавшие среди них многочисленные пережитки древних религиозных представлений. Среди южных киргизских племен ислам пустил гораздо более глубокие корни. Но и здесь его идеология уживалась с остатками более ранних верований, хотя некоторые из них подверглись заметному влиянию ислама» [Абрамзон,1990:290]. Бирок аталган окумуштуунун изилдөөлөрүн лингвистикалык мүнөздөгү изилдөө деп санай турган болсок жаңылышкан болор элек. Анткени С. М. Абрамзон топонимдерди, кабыл алынган лексемаларды диндин таасири катарында караган.

Ал эми Б.Ө.Орузбаева эң алгачкылардан болуп тарыхый-стратиграфиялык багытта пайда болгон топонимдердин кыргыз тилинин тарыхындагы маанисин көрсөтүү менен алардын тыбыштык курамынын жана морфемалык милдетин өтө так аныктайт. Илимпоздун пикиринде топонимдердеги көп кылымдар бою тилдик эволюциянын бир көрүнүшү катарында калыптанган фонетикалык жана морфемалык элементтердин азыркы күнгө чейин сакталгандыгын баса белгилейт. Академик Б.Ө.Орузбаева өз изилдөөсүндө топонимдердин составында фонетикалык жылышуулар болгон деген пикирин билдирет. Ошондой эле окумуштуу ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин кыргыз лексикасынын составында да кеңири жолуга тургандыгын белгилөөгө болот деген жыйынтык чыгарган [Орузбаева,182].

Кыргыз тилиндеги топонимдеринин тыбыштык өзгөчөлүгүнө профессор Т.К.Ахматов кайрылып, топонимдердин составындагы өзгөрүүлөрдү тарыхый өнүгүүнүн жыйынтыгы катарында көрсөтөт. Окумуштуу айрым сөздөрдү фонетикалык жактан жана морфологиялык өзгөрүүгө учураган тилдик бирдик катарында көрсөткөн [Ахматов]. Профессор Ш.Жапаров өзүнүн кыргыз антропонимиясына арналган илимий эмгегинде топонимдер ареалдык гана өзгөчөлүк эмес кыргыз тилинин морфемалык өнүгүүсүндөгү тынымсыз жүрүп турган процесс катарында көрсөткөн. Окумуштуу Лейлек районунун аймагында жолугуучу топонимдерге токтолуу менен бирге түрк тилинен кабыл алынган ысымдар кыргыз тилинин өнүгүү этаптарын так көрсөтө алган тарыхый жана лингвистикалык бирдик катарында мүнөздөлөт деген оюн билдирет. Албетте, жогоруда аты аталган окумуштуулар түрк катмарына тикеден-тике тиешелүү болгон топонимдерди талдоого алышпаса деле жалпы кыргыз топонимикасындагы ареалдык жана башка тилдерден кабыл алынган адам аттарынын калыптануусуна болгон көз карашты илимий түрдө аныкташкан.

3. Акылбекова кыргыз тилиндеги негизинен араб тилинен кабыл алынган сөздөргө арналган эмгегинде төмөнкүдөй оюн айтат: «Как известно лексика рассматриваемых языков развивалась на базе своих ресурсов пополнялась и пополняется за счет заимствований. Из арабского языка заимствовано некоторое число слов, которые входили в данные языки в разное время и в различном объеме» [Аширалиев,1983:230]. Окумуштуу жалпы түрк тилдеринин составына келип кирген айрым чыгыш тилдеринин элементтери жөнүндө сөз кылуу менен бир катарда Чоң-Алай жергесинде тарыхый алкакта пайда болгон топонимдерди кеңири мүнөздө талдоого алган. Ошол эле мезгилде ал лексикалык бирдиктер топонимдердин жасалуусуна жагымдуу шарттардын түзүлүшүн камсыз кылышып, кыргыз тилиндеги ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин грамматикалык жана семантикалык жактан өнүгүүсүнө шарт түзгөн.

Д. Исаев Кыргызстандын түндүгүндөгү топонимдерден пайда болгон айрым аталыштарды тарыхый жактан калыптануусун элдин тарыхы, маданияты жана адабияты менен тыгыз байланышта карап, алардын түзүлүшү боюнча илимий жактан жиктеген. Бул эмгек Кыргызстандын түндүгүндөгү топонимдик катмарга арналган илимий багыттагы комплекстүү изилдөө катары кыргыз тилинин тарыхын изилдөөдө өзгөчө салым болуп саналат. Окумуштуу кыргыз урууларынын топонимикасы кыргыз тилинин мыйзам ченемдүү өнүгүшү катарында карап, көпчүлүк адам аттары географтар, тарыхчылар жана лингвисттер тарабынан жетишерлик түрдө изилденбегендигин белгилеген. Ошондой эле жалпы эле кыргыз топонимикасында анын ичинде Түштүк Кыргызстандын топонимикасындагы тилдик катмарларды алгачкылардан болуп комплекстүү түрдө К.Конкобаев изилдеген десек жаңылышпайбыз. Бирок окумуштуу ареалдык жана араб топонимдерин системалуу изилдеген деп айтуу кыйын. Өз эмгегинде ареалдык, эски түрк катмарына кеңири токтолуу менен бирге кыргыз тилинин калыптануусуна башка тилдерден келип кирген топонимдердин тийгизген таасири чоң экендигин белгилеген.

Чоң-Алай аймагындагы топонимдер жалпы эле кыргыз лексикасындагы номинативдик түзүлүш катарында комбинатордук жана семантикалык айкалыштарга дуушар болушат. Мындай тилдик конструкциялар кыргыз тилинин мыйзам ченемдерин көрсөтүү менен бир катарда кыргыз тилиндеги ареалдык топонимиянын элементтеринин фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Кыргыз топонимикасынын алкагында келип кирген топонимдердин кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык өзгөрүүлөрүн байкайбыз. Мындай өнүгүү бир жагынан алганда кыргыз тилинин лингвистикалык түзүлүш катарында кылымдар бою калыптануу тарыхын айгинелесе, бир тараптан тилдик мыйзамдардын категория катарында топонимдердеги сакталышын дагы бир жолу ачыктан ачык көрсөтөт. Биз жогоруда айтып өткөндөй эле профессор Т. Ахматов х тыбышынын артикуляциялык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо айрым бир башка тилидерден болгон таасирлерге токтолгон [Ахматов,140].

Албетте, ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин топоним катары эки тараптуу жана көп аспекттүү элемент. Мисалы, Хазрат, Шейит жана Мазар компоненттерин алып жүрүүчү топонимдер бир гана лингвистикалык тараптан эмес, социалдык, эстетикалык жактан да терең каралууга татыктуу. Бирок топонимдер кылымдар бою тилдик абалдын негизги белгисин сактап калуу менен гана чектелбестен, өз курамында составдык бөлүк жана социалдык жүк көтөргөн көрүнүш катарында морфемаларды алып жүрөт. Ошондой эле кыргыз элинин жана башка кошуна жашаган элдердин тилдик маданиятынан кабар бере алган тарыхый материал болуп да саналышат. Экстралингвистикалык факторлор тилге тийгизген таасирин биз топонимдердин коомго жараша өзгөрүү менен элдин экономикалык, маданий жана социалдык турмушун чагылдыргандыгынан көрө алабыз. Алсак, **АЛТЫН-МАЗАР, БАХМУР-АТА ЗИЯРАТ жайы, БАХПУР-АТА ж.б.**

Кыргыз тилинде жолугуучу тарыхый багытта пайда болгон антропонимдердин, топонимдердин фонетикалык курамы жана морфемалык түзүлүшү тилдин, элдин тарыхындагы орчундуу окуяларды чагылдырат. Бул жөнүндө профессор Ш. Жапаровдун изилдөөлөрүнөн кеңири жолуктурабыз.

Чоң-Алай топонимиясында лингвистикалык алаканын негизинде пайда болгон топонимдер бир гана лексеманын чегиндеги фонетикалык, маанилик жана морфемалык элементтердин тыгыз айкалышынан турат деген жыйынтыкка келүү бир жактуулук болуп саналат. Топонимдер тилдик, географиялык, тарыхый, этнографиялык жана маданий белгилерди камтыйт. Ошондой эле грамматикалык жактан жөнөкөй жана татаал тибиндеги эки чоң түргө бөлүнүшөт. Антропонимдердин мисалында профессор Ш. Жапаров этнографиялык жагына басым жасагандыгы байкалат.

Башка тилдерден (орус, уйгур, тажик) кабыл алынган адам аттары сыяктуу эле Чоң-Алай топонимиясында пайда болгон жөнөкөй топонимдердин саны боюнча да татаал топонимдерге салыштырмалуу бир кыйла ылдыйкы баскычта турат. Мындай өзгөчөлүктү аталган объектинин тилге болгон катышы гана эмес, топонимдердин социалдык мааниси, мазмуну, тилдик өзгөчөлүгү

катарында түшүндүрүүгө болот. Анткени Чоң-Алай топонимиясында түрк катмарына тиешелүү тубаса топонимдер, чындыгында, диахрониялык өңүттөн алып карай турган болсок системалуу экендигине күбө болобуз. Анткени ар бир топоним башка топонимдер менен этимологиялык бекем байланышта ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин бекем байланышы тил илиминде алда качан аныкталган маселе. Ошондуктан ареалдык алкакта пайда болгон топонимдерди башка топонимдерден ажыратып кароого болбойт. Мындай этимологиялык жана семантикалык тутумда турган жер аттары жалпы структуранын тарыхый жактан өнүгүшү менен бирге тыбыштык жана морфемалык бычымын өзгөртүп турат.

Жалпы эле тарыхый баскычта пайда болгон топонимдер жана ага тиешелүү топонимдердин түзүлүшү жөнүндө сөз болгондо Чоң-Алай топонимиясында топонимдер бир гана чөлкөмдүк жана даректик белгилерден тышкары да тарыхый чындык экендигин эсибизден чыгарбообуз керек. Бирок ареалдык алкакта пайда болгон топонимдер кыргыздардын диний көз карашын гана чагылдырып тим болбойт. Мына ушундай себептен да топонимдердин тыбыштык курамы өтө туруктуу болуу менен бирге жөн гана сөздүн деңгээлинен бир кыйла **жогорку сапаттагы тил бирдиги** экендигине күбө болобуз. Анткени сөз (онотема), морфема катарында да бир кыйла ийкемдүү жана өзгөрүүлөргө бат дуушар боло турган тилдик бирдик болуп саналса, топонимдер ички семантикалык өзгөрүүлөр менен бир катарда мезгилдин жана саясий-экономикалык, идеологиялык кырдаалдын таасирин башынан кечирет. Ошондуктан да, биздин көз карашыбызда, жөнөкөй жана татаал топонимдерге бөлүү белгилүү өлчөмдө шарттуу болмокчу.

2.2. Тилдик карым- катышты чагылдырган топонимдер

Айрым бир топоним башка топонимдер менен этимологиялык бекем байланышта боло тургандыгы тил илиминде алда качан аныкталган маселе. Мисалы, ДАРООТ-КОРГОН айылы, ДАРА жайлоосу, ДАРА суусу, ДАРООТ-КОРГОН чеби жана ДАРООТТУН токою бир гана негиздин жардамы менен жасалды. Ошондуктан ареалдык алкакта жаралган топонимдерди башка топонимдерден ажыратып кароого болбойт. Мындай этимологиялык жана семантикалык тутумда турган жер-суу аттары жалпы структуранын тарыхый жактан өнүгүшү менен бирге тыбыштык жана морфемалык бычымын өзгөртүп турат.

Дара-Сай - топоними өтө сейрек кездешүүчү топонимдердин катарына кирет. Дара сөзү иран тилинен кыргыз тилине өрөөн деп которулат (Таджикско-русский словарь,1954:56). Бул өрөөндүн иранча аталып калышынын биринчи себеби болуп, кыргыз ареалдык чөлкөмүн жердеген кыргыз урууларынын мурдагы кылымдарда иран тилинде сүйлөгөн элдер менен социалдык, экономикалык жана маданий карым-катнашы болуусу болуу керек [Хромов,1970:12-14].

Даңги - Чоң-Алай топонимиясындагы Улуу Жибек жолундагы тоо кыркасынын системасына кирүүчү тоолордун батыш тарабында жайланышкан тоонун жана өрөөндүн аталышы. Топонимдин аталыш тууралуу сөз кылатурган болсок кыргызча-орусча сөздүктө **даңги** – иран тилинен (түштүк диалектиде дэңги) *теснина* – *кууш*, *тар* деп берилет [Юдахин,1985:184]. Ушундай эле маалымат окумуштуу К. Конкобаевдин эмгегинен **даңги/таңги** – “*теснина*” формасында кезиктирүүгө болот (Конкобаев,1980:18). Аталган топонимдин фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган **таңги** формасына окумуштуу Д. Исаев токтолуп, **таңги** – перс тилинде *кууш жер*, *капчыгай* (теснина, ущелье) деген маанини билдирет деген жыйынтыкка токтолот [Исаев,1977:91] Ареалдык алкакта пайда болгон **даңги** сөзү *кууш* деген мааниде колдонулат. Аты аталган топонимдин географиялык мүнөздөмөсү анын атынын мааниси

менен төп келет. Анткени, Даңги өрөөнү эки тоонун ортосундагы кууш өрөөн болуп эсептелет.

Дара – Улуу Жибек жолунунун батыш багытындагы Чоң-Алай тоо кыркасынын системасына кирүүчү ири өрөөндүн аталышы. Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабында жайгашкан жайлоонун аталышы. Узундугу 10км, деңиз деңгээлинен 3180м бийик капчыгайда жайгашкан. Топонимдин келип чыгуу маансине токтоло турган болсок кыргызча-орусча сөздүктө **дара** – түштүк диалектиде (*дарә*) даранын ичинде *в ущелье* деп берилет [Юдахин,1985:185]. Ошондой эле **дара** сөзү иран тилинен кыргыз тилине “*өрөөн*” деп которулат [Хромов,1980:191-197]. М.Кашгаринин эмгегинде **өз** – дара, *тоолордогу өрөөн* деп берилсе [Кашгарий,1960:80], К. Конкобаевдин эмгегинде иран тилинен **дара** – теснина, “ущелье, небольшая долина” [Конкобаев,1980:12], жана окумуштуу Д.Исаевдин эмгегинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган варианты тууралуу сөз болуп, *Дөрө* - иран тилдеринде *өрөөн, капчыгай, ашуу* (долина, ущелье, горный проход) маанилерин билдирет [Исаев,1977:87]. Чындыгында аталган топонимдин географиялык абалы жогоруда келтирилген мисалдарга туура келип, **дара** - өрөөндө жайгашкан жайлоонун атын билдирет. Ошондой эле Дара сөзү ареалдык алкакта пайда болгон кыргыз тилине өрөөн деп которулат. Бул өрөөндүн ареалдыкча калыптанышынын биринчи себеби болуп, Чоң-Алайды жердеген кыргыз урууларынын мурдагы кылымдарда иран тилинде сүйлөгөн элдер менен социалдык, экономикалык жана маданий карым-катнашы болуусу болуу керек.

2.3. Чоң-Алай топонимикасынын тарыхый старатиграфиясы

Старатиграфия термини география илимине таандык болгон менен, белгилүү окумуштуулар Э.М. Мурзаев, В.А.Никонов тарабынан географиялык лингвистикага эчак эле киргизилген. Ал эми географиялык тармакта кеңири пайдаланылган мындай терминди кыргыз топонимдеринин тарыхый пландагы мүнөздөөдө К.К.Конкобаевдин изилдөөлөрүндө арбын жолуктурабыз [Конкобаев,1980]. Ошондой эле ареалдык лингвистиканын тарыхый мыйзамдарын аныктоодо Л.В.Щерба тарыхый катмарлардын вертикалдык багытытын аныктоого аракеттенген [Щербак,1981]. Анткени тилдин тарыхы геолингвистикалык стратиграфиясыз аныкталбайт. Тарыхый жактан ала турган болсок, Кыргыз Республикасынын азыркы Чоң-Алай администрациялык аймагы географиялык жактан гана өзүнүн мейкиндик константаларын өзгөртүү менен чектелбестен, ареалдык жактан да көп өзгөрүүлөргө учурагандыгын байкайбыз. Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын диахрониялык стратиграфиясынын хронологиялык тартиби төмөнкүдөй:

- Байыркы кыргыз катмары;
- Тохар-согду катмары;
- Араб катмары;
- Монгол катмары;
- Славян-орус катмары.

Байыркы түрк катмары

Биздин заманга чейинки I кылымдарда эле азыркы Чоң-Алай оронимиялык массивинде, анын ичинде Чоң-Алай тоо кыркаларынын чектери адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгы белгилүү. Кийинки мезгилдерде байыркы шаарчалардын урандылары жана маркумдарды жашырган комплекстеринен кездешкен археологиялык табылгалар, дүйнөгө белгилүү тарыхчылар В.Бартольд, А.Н.Бернштам жана А.Заднепровский тарабынан казып алынган археологиялык материалдар Чоң-Алай тоо кыркаларынын курчоосунда болгон Чоң-Алай топонимиясынын географиялык жана ареалдык тарыхына жаны табылгаларды берди. Тактап айтканда Чоң-

Алай чөлкөмү, анын ичинде азыркы Алай аймагынын чектери кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ордосу гана эмес, маанилүү археологиялык материалдарга бай аймак экендиги тарыхчылар тарабынан дагы бир ирет айныксыз такталды десек жаңылыштык болбос эле [Бартольд, 1996:5-8].

Акыркы мезгилде жүргүзүлгөн тарыхый географиялык лингвистика жаатында жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн алкагында **байыркы кыргыз** катмарынын алгачкылыгы жана концептологиялык негизде мыйзам ченемдүүлүгү ачыкталды десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан Чоң-Алай топонимиясын жана ядролук топоним болуп санаган **Чоң-Алай** топонимин бир гана концептологиялык жактан өнүгүүсү эмес (ороним → урбоним → топоним), жалпы концептосферанын өзгөрүүсүнө алып келүүсү жалпы топонимиялык системанын фонетикалык адаптациясынан да айкын көрүнмөкчү. Арийне, Чоң-Алай ядролук топониминин варианттуулугу бир жагынан семантикалык жактан болгон жылышууларды камсыз кылган шарт болуп саналса, экинчи тараптан алганда ядролук курамдагы жылышуулардын кабар берген болор эле. Анткени **чоң** адъективдик негиздеги атрибутивдик компоненти когнитивдик өлчөм (географиялык объектинин салыштырмалуу константасы) катарында келүүсү негизги тилдик коллектив тарабынан сакталган **зор** тарыхый адъективити менен жөн гана оппозициялык катышта болуп саналбастан, семантикалык өнүгүүнүн көрсөткүчү болуп саналары бышык. Анткени тилдик изоляциянын салыштырмалуу шартында сакталган **Зор Алай** топоними азыркы мезгилде Афган, Мургаб жана Жерге-Тал кыргыздарынын тилинде «**мекен**» концептинин лингвистикалык формасы катарында актуалдуулугун жоготпой келет.

Чоң атрибутивинин ареалдык мейкиндиктеги жыштыгы **зор, улуу, тенир** жана **katta** адъективити менен топонимдик катарды түзө тургандыгын байкоого болот. Бир эле мезгилде **чоң** атрибутунун кыйла кийинки мезгилдеги негизги **алай** номинативинин семантикалык таасиринен жаралган алтернант катарында түшүнүүгө болор эле. Анткени биздин иликтөөбүз боюнча жалпы түрк топонимиясындагы ядролук лингвоконцепт катарында келүүчү **Алтай**

орониминин препозитивдик абалдагы атрибутивсиз колдонулуусу чоң адъективитинин хронотоп (хронологиялык топоним) катарында бир кыйла кечирээк пайда болгон атрибутивдик лингвокомпонент экендигинен дагы бир ирет кабар берип тургансыйт. Ошондой эле **алтай** оронимин ретроспективалык хронотоп катарында кабылдай турган болсок, анда алтай доорун мүнөздөөчү концепт экендиги шексиз аргумент болмокчу.

Кыргыз тилинин байыркы семантикалык корун дүйнөлүк лингвистиканын деңгээлинде изилдешкен Б.М.Юнусалиев, А.Н.Кононов жана Б.Орузбаева *алтай* → *алай* → *чоң-алай* топонимикалык катарынын семантикалык жана структуралык эволюциясын теориялык жактан калетсиз тактаган жоболордун перспективалык башатын ачып беришкен [Юнусалиев,1956:118]. Белгилүү түрколог А.Н.Кононов Байыркы түрк жазма эстеликтериндеги синтаксистик катыштын негизи катарында далилдеген атрибутивдик типтеги топонимдердин түпкү моделин аныктоо менен, жалпы эле форманттык тутумдун эволюциянын тактоодо кыргыз тилинин фактыларына кеңири орун бергендигин байкоого болор эле.

Белгилүү түрколог жана татыктуу түрдө дүйнөлүк масштабдагы тилчилердин катарын толуктап турган Б.М.Юнусалиевдин илимий кредосунун негизи кыргыз элинин калыптануу чеги анын локалдуулугу менен тыгыз байланышта экендиги жана алтай тоолору менен гана чектелбестен, бүтүндөй евразияны кучагына ала тургандыгы дагы деле болсо илимий негизги багыт катарында эмес, улуу окумуштуунун илимий кредосу экендиги колго алынбай келе жаткандыгы кейиштүү маселе. Аталган окумуштуу кыргыз тилинин алтай доорунан тарта бардык түрк тилдеринин таралуусуна гана эмес, жаралуусуна да кыртыш болгондугу, кала берсе, Алтай Тоолуу аймагынын азыркы кыргыз тилинин когнитивдик негизине болгон байланышы шек туудурбай турган факт экендиги бекеринен эмес. Арийне, *алай* тополекемасы *алтай* орониминин тарыхый эволюциясындагы бир баскыч экендиги азыркы географиялык лингвистикадагы ачык маселе. Ошондуктан өзүнүн айныксыз илимий гипотезасынын негизи катарында аталган окумуштуу алтай жергесиндеги

топонимдерди факты-материал катарында келтиргендигин түшүнүүгө мезгил жетти деп ойлойбуз. Варшавадагы Александр Геостра атындагы гуманитардык институту тарабынан талкууланып жана жарык көргөн Н.Джапаровдун эмгегиндеги лингвистикалык материалдар азыркы Борбордук Азиянын геолингвистикалык тагдырындагы негизги маселе экендигине белгилүү окумуштуу З.Пиотровский бекеринен токтолбогон чыгар. Анткени кыргыз жер-суу аталыштары азыркы Борбордук Азиянын тарыхында негизги этникалык фигура болуп саналган кыргыздардын топонимдик менталитетин лингвистикалык формада чагылтуу менен эле бир катарда азыркы Борбордук Азиянын геолингвистикалык негизи болуп санала тургандыгы аталган окумуштуу тарабынан айкын далилденген. Ошондой эле алтай доорунан бери келе жаткан лексемалар өзгөрүүлөргө дуушар болуу менен структуралык жактан гана эмес, семантикалык жактан да айрым жылышуулардын орун алгандыгын баса белгилөөгө болот. Тил массивиндеги байыркы лексикалык кордун тарыхый өзгөрүүлөрүн чагылдыруучу оронимиялык система тектоникалык негизди сактап калуу менен бир катарда кыймылсыз, б. а. аморфтук жыштык катарында эмес, динамикалык система катарында кабыл алынуусу максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Мындай багыттагы өзгөрүүлөрдүн негизи бир гана территориялык (географиялык) багытта эмес, когнитивдик багытта жүрө тургандыгын далилдөө азыркы топонимикалык деңгээлде анчалык деле кыйынчылыктарды туудурбайт. Ала турган болсок этнолингвистикада жана кала берсе когнитивдик лингвистиканын онтологиялык жана объективдүү негизи болуп саналган **ор** компоненти алтай тарыхый уясындагы тилдердин фонологиялык гана эмес, грамматикалык абалын чагылдыруу менен азыркы евразия чөлкөмүнүн мүнөздүү белгиси экендиги Н.Джапаров тарабынанан ишенимдүү далилденген. Ошондой эле **ор** компонентинин (*урал//орол*) азыркы мезгилдерги формасы (*ала/оло*) кыргыз элинин лингвистикалык коду катарында келгендиги Н.Джапаров тарабынан тарыхый географиялык факты материалдардын негизинде алгылыктуу талдангандыгын эске салуу аша чапкандык болбос эле. Ошондуктан азыркы

мезгилдеги **Ала-Тоо**, **Алматы**, **Алайку**, **Алай**, **Кемалай** (гималай) системасындагы **Ала** форманты жалпы лингвистикалык жана концептуалдык негиз болуп саналмакчы. Бир эле мезгилде **ала** топоформанты кыргыз элинин территориялык локалдуулугунун негизи катарында келбестен, кыргыз мамлекеттүүлүгүн хронологиялык этаптарын чагылдыруучу когнитивдик система болуп саналат. **Ала** топоформантына кайрылышкан лингвисттер, географтар жана тарыхчылар азыркы мезгилге дейре кыргыз элинин улуттук лингвистикалык белгиси катарында гана эмес, кыргыз улутунун аудиенциялык далили жана территориялык жактан калыптануунун алгоритми катарында пайдалананышкан болсо деле, **ала** топониминин этимонун далилдөөгө чама-чаркы ченелүү болушкандыгын алардын эмгегинен байкоого болот. Белгилүү топонимист Э.М.Мурзаевдин илимий платформасы жалаң гана түрк элдеринин, анын ичинде, кыргыз топонимдерине арналгандыгын билебиз. Бирок аталган окумуштуу тарабынын алынган фрагментардык абалдагы топоформанттардын колдонуп чечмелениши тарыхый чындыкка анчалык деле коошпойт, ошондой эле мындай когнитивдик жана менталдык пландагы жардылыкты айтууга кыргыз топонимисттери даашпагандыгын байкоого болот. Анткени ал мезгилде Москванынын таасири жана борбордук орунду ээлеген илимпоздордун жоболорун жокко чыгаруу кыргыз жана жаатташ казак окумуштуулары үчүн бир кыйла опурталдуу иш болуп саналган. Ошондуктан **ала** компоненти көп учурда синхрондук пландан түшүндүрүлүп, тоолордун жана географиялык объектилердин сырткы конфигурациясы биринчи орунга коюлуп келгендиги кейиштүү болгон. Ал эми белгилүү тилчилер (С.Караев (Документы с горы Муг), А.Абдрахманов (О топонимах Казахстана в словаре русской транскрипции географических названий//вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-Ата, 1958, вып. 1) бир кыйла лингвистикалык маанидеги эскертүүлөрдү киргизүүгө аракеттенишкендиги байкалат.

Белгилүү түрколог жана алтай гипотезасынын илимий өндүрүшкө кошулуусуна активдүү катышкан жана бараандуу салымын кошуп келген Н.А.Баскаков алтай тилдик контекстиндеги бирден-бир негизги компоненттерден

болуп кыргыз тили эсептеле тургандыгын ишенимдүү далилдей алган. Бир эле учурда р//л алмашуусуна келтирилген мисалдарында кыргыз тилинин таасири сакталгандыгын байкоо анчалык деле кыйын эмес [Баскаков,1960]. Ал эми Н.Джапаровдун акыркы изилдөөлөрүнө кайрыла турган болсок, жалпы түрк тилдеринин негизги уюткусун кыргыз тилине таандык болгон тополексемалар түзө тургандыгын тилдик фактылардын негизинде далилдеген. Ошондой эле бул мезгилге чейин иран тилине акыйкатсыз түрдө таңууланган топонимдик негиздер (древние топоосновы) жалаң гана тилдик байлык эмес, жалпы адамзаттын вербалдык кабылдоо системасынын түзүлүшүндөгү ядролук концепт болуп саналары да кеңири планда талдангандыгын айта кетүүгө болот.

Жакынкы жылдардагы (лингвистика үчүн мезгил өлчөмү кылымдарды кучагына алат) орчундуу тарыхый өзгөрүүлөргө кайрыла турган болсок, тарыхчылар далилдешкендей эле орус империясы менен болгон согушта ишенимдүү форпост жана территориялык локалдуулуктун, кыргыз элинин улут катарындагы статусунун белгиси болгон Алай оронимиялык системасы сакталгандыгын эстен чыгарууга болбойт деген ойдобуз. Эгерде ошол мезгилдеги орус чалгындоосунун билдирүүлөрүнө жана статистикасынын маалыматтарына көңүл бура турган болсок, кыргыз уруулары жана Алай мамлекети жөнүндө гана сөз болгондугунан кабардар болобуз. Муну менен айта турган ой Алай регионун популяризациялоо менен байланышпайт, тескерисинче кыргыз улуттук аң-сезиминин калыптануусу оронимдик-когнитивдик сфера менен канатташ болгондугуна дагы бир ирет күбө болууга туура келет. Анткени Курманжан датканын мамлекеттик бирдикти жана админсративдик чөлкөмдү башкаруудагы статусу да Алай оронимдик атрибутиви менен берилгендиги бекеринен эместир. Мисалы үчүн Алай ханышасы (Алайская царица) титулу орус империясы тарабынан расмий түрдө берилген даража болуп саналат. Анткени орус империясынын тоталитардык түрдөгү оккупациясы Алай тоолоруна барып такалган жана орус чалгындоо стратегиясы кыргыздар үчүн Алай (Исфаринский) кырка тоолору коргонуу

үчүн система катарында кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ордосу катарында көрсөтүлгөн.

Кыргыз тилинин жана кыргыз элинин этнос катары калыптануусундагы тарыхый фундаменталдуу лингвоконцепт болуп саналган **ала** компонентин ретроспективалык багытта талдоодо кыргыз тарыхый лексикасынын фондунда азыркы күнгө дейре активдүүлүгүн жоготпой келген **ор** «чуңкур, казылган терең сай», **орун** «территория, жер», **оро** «айлануу, чулгануу» маанисиндеги лексемалардын болуусу да аталган (**оро**) тарыхый топоформанттын фонологиялык эволюциясынын перспективалык платформасын аныктоого жана этимонун табууга бир кыйла кайчы пикирлердин пайда болуусуна себепкер экендигин танууга болбойт. Бирок материалисттик диалектиканы өнүгүү мыйзам ченемдери так илимдердин бири катарында лингвистикага да тикеден-тике тиешеси бар. Ошондуктан схоластикалык принциптен алыстоо менен, чыныгы илимий көз багымдан карай турган болсок, **ала** топоформантынын алгачкы формасы азыркы күнгө дейре планетабыздын картасында реалдуу түрдө жашап келүүдө. Урал тоолору байыркы адамдардын общиналык коомунун деңгээлиндеги адам баласына жашоо шарты ылайык келген турак болгондугу азыркы археологиялык табылгалардын негизинде далилдүү тастыкталган маселе. Бирок бүгүнкү мезгилге дейре азыркы **урал** оронимиялык системасы түрк урууларынын, анын ичинде, биринчи кезекте, кыргыздардын да тарыхый мекени экендиги илимий коомчулук тарабынан колго алынбай келе жатат. Анткени **оро** – **оло** – **ала** үчилтиги тарыхый хронологиялык көрсөткүч болуудан мурда когнитивдик-менталдык калыптанууну лингвистикалык белгиси экендиги жалпы тил үчүн деле заманбап маселе.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый жактан болгон байыркылыгы, биринчи кезекте, топонимдерде сакталган жана кыргыз улутунун лингвистикалык коду катарында (**Алтай, Ала-Тоо жана Алай**) кылымдан кылымга өтүп сакталып келген **оро** (> **оло**) топоформантынын оронимиялык гана маанисинде эмес, анын кыргыз тилинин диахронологиялык эволюциясын

так аныктаган уникалдуулугунда жатат. Анткени жалпы түрк лингвистикалык диахронологиясындагы маанилүү этап болгон *p//л* алмашуусу тилдик жактан алып караганда жалпы эле агглютинативдүүлүк жана вербалдуулуктун башаты болуп калмакчы. Ошондой эле акыркы мезгилде актуалдуу багытка айланган когнитивдик лингвистиканыны фундаменталдуу негизи катарында алынуучу «мекен жана территориялык локалдуулук» концепти жөн гана турак жай маанисинде эмес, жалпы түрк урууларынын биримдиги катарында болмокчу. Мындай илимий онтологиялык негиздеги көз караш, албетте, кыргыздын чыгаан окумуштуу уулу Б.М.Юнусалиев тарабынан айтылгандыгы жаңылыштык эмес.

Түрк элдеринин тарыхында эң көп тилдик булактарга ээ болгон топонимдик атоолор Кыргызстандын топонимиясы болуп саналат, анын түрк маданиятында алган орду чексиз. Түрк элдеринин маданий тарыхында кыргыз тили жана кыргыз эли колдонгон жазууга, тилге, адабиятка байланыштуу эстеликтер IV-V кылымдардан тартып белгилүү болсо деле, айрым элементтер топонимдерде гана сакталган. Орток адабий тил милдетин аткарган жана «чагатай тили» деп аталган тилдин да айрым элементтеринин сакталып калуусунун негизги себеби да орто кылымдарда калыптанган түрк адабий тилин, анан байыркы кыргыз тилин алып жүргөн кыргыздарга байланыштуу. Караханиддер доорундагы Чоң-Алай аймагында болгон тарыхый окуялар, ошондой эле бул доордогу башка түрк тилдериндеги тилдик алмашуулар жер-суу аттарында фонетикалык жактан алмашууларга дуушар болгон жана сакталган. Мындай аталыштар Кокон жана Самарканд хандыктарынын карамагында кыргыз топонимдерин колдонгону болуп эсептелинет.

Ошондой эле Э.М.Мурзаев Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясы жана андагы негизги орунду ээлеген байыркы түрк катмарынын башка тилдерге тийгизген таасирин так чагылдырган топонимдерге токтолгон. Окумуштуу **Чоң-Алай** топонимине жана анын **ала** компонентине мындайча токтолот: «комплексная равнина, где выделяются пятна разных почв и растительности; досл. «пестрый», «разноцветный», «пегий» (тюрк.). **Ала** – также тип

такыровидных почв Туркмении. Но это последнее слово уже следует связать с термином алан» [Мурзаев,1973:44]. Албетте, окумуштуунун пикирине толук кошулууга болбойт.

Анткени кыргыз элинин менталдык жактан жана тарыхый өнүгүүсү боюнча фундаменталдуу негизди илимий жактан тариздеген окумуштуулардын катарынан татыктуу орун ээлеген Б.М.Юнусалиев төмөндөгүдөй тарыхый-семантикалык этапты далилдеген:

- Алтай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы байланышты манифестациялоочу тилдик бирдиктердин активдүү аракетте болуусу (*Кулунду, Каракужур, Күрмөнтү*);

- Кыргыз тилинин тилдик негиз катарында кызмат кылышы;

- Алтай доорунан тарта келе жаткан «кыргыз-алтай» моделдик параллелдүүлүгү тарыхый чындык жана жалпы түрк тилдеринин байыркы доорун так чагылдыруучу этап.

К.Мусаев жана Э.В.Севортян тарабынан талдоого алынган агач лексемасы азыркы мезгилдеги кыргыз тилиндеги жыгач сөзүнүн архетиби болуп саналат деп айтуу кыйынга турмакчы. Анткени жалпы түрк тилдеринин өнүгүүсүндө байыркы түрк тилиндеги йыгач термини эки түрдүү багытта өнүгүүгө учураган. Ошондой байыркы түрк тилиндеги инлауттук абалда жолугуучу [й] тыбышы айрым бир түрк урууларынын тилдеринде жоголууга учураган болсо, айрым бир түрк урууларынын тилдеринде [ж] тыбышына өтүүсү байкалат. Мындай фонетикалык өзгөрүүнү өз изилдөөсүндө Б.М.Юнусалиев баса белгилегендигин унутпообуз керек [Юнусалиев,1985:95]. Биздин оюбузча аталган топоним өз мезгилинде дарактуу жердеги ашуунун географиялык белгиси катарында кызмат кылган.

Байыркы кыргыз катмарындагы негизги компонент болуп келген жана түрк тилинде сүйлөгөн элдердин топонимиясында арбын жолугуучу «ак», «кара» топоформанттары жөнүндө В.Н.Кононов өз учурунда мындай деген пикирин билдирген: «ак компоненти менен белгиленүүчү суулар көп учурда тунук эмес, киргил суу катарында жолукса, «кара» сын атоочтук маанисиндеги

компонентке ээ болгон суу объектилери тескерисинче тунук болот. Мына ошол себептүү ак сын атоочтук бөлүгү бар топонимдер кардын эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды атаса, кара топонимдер тескерисинче жердин терең түпкүрүнөн кайнап чыккан тунук булактардын суусун мүнөздөп көрсөтөт» [Кононов,1980:83-85]. Албетте, белгилүү түркологдун мындай чечими бекеринен эмес экендиги баарыбызга түшүнүктүү. Анткени Кыргызстандын чегинде ак атрибутивдик компоненти менен белгиленген жер-суу аттары азыркы күнгө чейин кеңири колдонулат. Биздин изилдөөбүздүн жүрүшүндө В.Н.Кононовдун айткан пикири чындыкка жакын экендигине көп жолу күбө болдук. Анткени ак жана кара компоненттеринин негизинде жасалган Чоң-Алай топонимиясынын тутумундагы жер аталыштары аты аталган илимпоздун көз карашын тастыктайт [Кононов,1980].

К.К.Конкобаев [Конкобаев,1980:116], С.Атаниязов [Атаниязов,1971:12], А.Абдрахманов [Абдрахманов,1958:51] сыяктуу түрк тилдүү элдердин топонимиясын изилдешкен окумуштуулар топонимдердин составында арбын учуроочу «ак» компоненти өзү атап көрсөткөн объекттин физикалык сапатын, б.а., өңү-түсүн көрсөтүүсү мүмкүн деген чечимге келишкен. Ошол эле мезгилде Н.Жапаров жогорудагы аты аталган окумуштуулардын *ак* компоненти түстү билдирген сын атоочтук маанидеги сөз деген пикирине кошулбайт. Изилдөөчүнүн ою боюнча, Кыргызстандын жана жалпы түрк элдеринин топонимиясында жолугуучу «ак» атрибутивдик компоненти түстү билдирүүчү сын атоочтук маанидеги сөз эмес деп эсептейт. Тескерисинче *ак* компоненти топонимдердин составында келүү менен, суунун агымынын тездигин көрсөтөт. Ошондой эле өз учурунда *агын* формасында болгон жана мезгилдин өтүүсү менен тыбыштык жактан редукцияга учурагандыгын белгилейт. Н.Жапаров байыркы түрк тилинде *ак/агын* топоними «дарыя, өзөн» маанисинде колдонулган деген ойду айткан [Жапаров,2006]. Топонимдин экинчи компоненти болуп саналган сай топоформанты байыркы кыргыз тилинде жана жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин топонимиясында “дарыя” маанисинде колдонулгандыгы изилдөөчүлөрдүн арасында талаш- тартышты

деле туудурбайт. Бирок ошол эле учурда аталган топонимдин семантикалык табияты жана тыбыштык курамы боюнча окумуштуулардын арасында кайчы пикирлер бар. Анткени Н.Джапаровдун пикири боюнча сай гидроформанты өтө байыркы катмарга тиешелүү топоним болуп саналгандыктан, так этимонун аныктоо кыйынчылык туудурат. Ошол эле мезгилде бул гидроформанттын алтай тилдик доорунда колдонулгандыгын Н.Жапаров белгилейт жана кыргыз жана монгол тилдеринде жалпы колдонулган орток термин катарында мүнөздөйт [Жапаров,2006:45]. Анткени, азыркы монгол тилинде жана лейлек говорунда сай лексемасы өзөн, дарыя маанисинде гана эмес, суу жеп кеткен жылганы, эки тоонун ортосунда жайланышкан кууш өрөөндүн аталышы катарында колдонулат. Монгол тилинде деле сайр тыбыштык формасында жолуга тургандыгы жана суусу кургап калган өрөөн аталышы катарында келе тургандыгы тилчилер тарабынан белгиленет [Жапаров,2006:103].

Байыркы кыргыз катмарынын Чоң-Алай чөлкөмүндөгү дагы бир өкүлү **АДЫР** топоними болуп саналат. Белгилеп кете турган жагдай топонимдик негиз катарында келип жаткан адыр компоненти Чоң-Алай топонимиясында көп кездеше турган тополексемалардын катарына кирет. Азыркы кыргыз тилинде адыр сөзү «тилкеленген, колотторго бөлүнгөн дөңсөөлөрдүн, тоолордун аталышы» [Жапаров,2006:]. Кыргызстандын түштүгүндө аталган терминдин активдүүлүгү жогору экендиги кыргыз тилчилери тарабынан белгиленген. Д.Исаев адыр сөзү Түндүк Кыргызстандын топонимиясынын составында да жолуга тургандыгын жана жер-суу аттарынын жасалышындагы активдүү компоненттерден экендигин белгилейт. Ал эми Түштүк Кыргызстандын топонимиясына изилдөө жүргүзгөн К.К.Конкобаев адыр топоформантынын тыбыштык жана семантикалык жагына көңүл буруп, аталган активдүү топоформант бир канча фонетикалык жана семантикалык өзгөрүүлөргө учурагандыгын айгинелейт. Ошондой эле К. Конкобаев *адыр* топоформантын түрк тилдеринин топонимиясында кеңири жолугуучу компонент катары мүнөздөп, азыркы кыргыз тилинде башка мааниге өткөндүгүн айтат [Конкобаев,1980]. Н.Жапаров өз изилдөөлөрүндө Д.Исаев

жана К.Конкобаевдин пикирине кошулган [Жапаров,2006:75]. Жогоруда сөз болгон байыркы кыргыз катмарын мүнөздөөчү **адыр** ороними кыргыз тилинин составында сакталып калган байыркы элемент болуп саналат [Жапаров,2006]. **Адыр** сөзү азыркы кыргыз тилиндеги **айыр** сөзү менен маанилеш жана да тилчилер тарабынан эчак эле далилденген *з/д/й* алмашуулары (*азак/адак/айак*) түрк тилдеринин эволюциясына мүнөздүү экендиги бул биз анализ кылып жаткан оронимден дагы бир ирет ачык көрүнөт. Денотаттын географиялык мүнөздөмөсү **айыр** сөзүнүн маанисине жакындашат [Жапаров,2006]. Анткени, тайпак тоонун тескей тарабы көптөгөн айрым-айрым бөлүнгөн жылгалардан турат [Конкобаев,1980:116]. Дагы бир айтып кете турган маанилүү фактор, бул морфема Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин составында адырылдым «айрылдым» маанисинде жолугат [Кононов,1980]. **Адыр** топоними азыркы мезгилде анчалык чоң эмес жылгалардан турган тоолордун аталышы катарында колдонулат. Ошондой эле аталган объекттин реалдуу турмуштагы абалы топоним аркылуу берилүүчү мааниге үндөшүп турат.

Чоң-Алай чөлкөмү кыргыз элинин өткөндөгү тарыхында маанилүү болуп саналган саясый, маданий жана өзгөрүүлөрдүн чордону катарында кызмат кылган. Ошондой эле аталган географиялык аймакта кыргыз уруулары менен көп кылымдар бою тарыхый-социалдык өнөктөш катарында иран тилинде сүйлөгөн элдердин да жашагандыгы белгилүү. Мындай тарыхый жагдай кыргыз элинин маданиятында жана анын тилинде терең изин калтыргандыгы кадиксиз. Албетте, лингвистикалык факты катарында көптөгөн иран тилдик катмарына тиешелүү топонимдер азыркы күнгө чейин топонимдик жүктү көтөрүүдө.

Иран тилинде сүйлөгөн элдер менен кыргыз урууларынын ортосундагы социалдык жана тилдик карым-катнашы жөнүндө тарыхчылардын жана тилчилердин ортосунда азыркы күнгө дейре бир пикир жок. И.А.Батманов кыргыз урууларынын жана тохар-согдулардын ортосундагы социалдык жана тилдик карым-катнашты кыргыз элинин тарыхындагы орхон-енисей дооруна алып барат. И.А.Батмановдун жазып калтырган пикирин толугу менен келтире

кетүүнү туура таптык. Окумуштуу өзүнүн илимий көз карашын төмөндөгүчө баяндайт: “В 1957 году археологический отряд под руководством профессор А.П.Окладникова, обследовав долину реки Унги (левый приток Ангары, выше Иркутска), при раскопках нашел два чирага (светильника), изготовленных по среднеазиатским образцам. Были найдены миниатюрные отпечатки из халседона с изображением крылатого существа с туловищем быка и головой человека. “Мифическое существо” на этом отпечатке явно представляло собой изображение древнеиранского божества, популярностью в Иране и у ираноязычного населения Средней Азии весьма раннего времени. Как утверждает А.П.Окладников, эти находки совмещались с исконно тюркским вещевым материалом (преимущественно курыканского типа). Ср.: следы букв енисейского типа на альчиках и др. В могилах на городище по соседству с ним похоронены не монголоиды, а европеоиды таджикско-согдийского расового типа, проникшие из Средней Азии. Центрально азиатские племена во время существования тюркского каганата тоже имели культурные и экономические связи с согдийцами. Во-первых, этноним **сагдак** упоминается в памятниках Культегина и Бильгекагана. Во-вторых, археологические данные говорят об этих связях, и знаки енисейского алфавита являются потоками согдийско-арамейской письменности” [Батманов,1966:5-22].

Сибирде жашаган элдердин тилдерин көп жылдар бою иликтеген белгилүү окумуштуу А.П.Дульзон өз изилдөөлөрүндө И.А.Батмановдун жогоруда келтирилген пикирине кошулуу менен өз көз карашын төмөндөгүчө баяндаган: “На юге Сибири, главным образом в полосе лесостепи, сохранилась группа топонимов, представляющих интерес для исследования языкового субстрата. Мы имеем в виду те топонимы, в состав которых входят компоненты: об, ман и тари” [Дульзон,1964:14]. Ошол эле мезгилде А.П.Дульзон иран тилине тиешелүү болгон топонимдер Сибирь аймагында өтө кеңири тарагандыгын баса белгилейт [Дульзон,1964:17]. Жогоруда аты аталган окумуштуулардын пикирлерине белгилүү ономасттар Э.М.Мурзаев жана А.Абаевдер кошулушат [Мурзаев,1980:148].

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндөгү тохар-согдулар менен жолугушуусу жана алар менен болгон социалдык, экономикалык жана тилдик карым-катнашы жөнүндө Б.М.Юнусалиев төмөндөгүлөрдү жазып калтырган: “...иранские заимствования в тюркских языках превышают в количественном отношении монгольские, в том числе в кыргызском. И у кыргызских племен были контакты с ираноязычным населением - тохарами (до 9 в.н.э.), согдийцами (до 12 в.н.э.)” [Юнусалиев,1959:219].

Жогоруда аттары аталып өткөн тилчи-окумуштуулардын негиздүү аргументтерине таянуу менен кыргыз урууларынын иран тилинде сүйлөгөн элдер (тохар-согду) менен болгон тилдик катнашы өтө эрте башталгандыгын жана тарыхый мыйзам ченемдүү чындык экендигин баса белгилесек болот.

Жалпы кыргыз тилинин топонимиялык сферасындагы иран тилдик катмарынын изилденишин алып карай турган болсок, кыргыз тилинин түндүк ареалдык бөлүгүндөгү иран тилдик катмарын алгачкылардан болуп кыргыз окумуштуусу Д.Исаев илимий иликтөөгө алган [Исаев,1977:101]. Ал өз изилдөөсүндө айрыкча иран тилине тиешелүү болгон *сар* топоформантынын негизинде пайда болгон (*Сары-Булак, Сары-Булуң, Сары-Камыш, Сарычат, Сарычачма, Сары-Өзөн, Айран-Суу, Таңги*) топонимдерди өтө терең анализдеген (Исаев,1977:76-90). Андан көп өтпөй К.К.Конкобаев өзүнүн “Топонимия Южной Киргизии” деп аталган эмгегинде иран тилинен кирген элементтердин негизинде жасалган топонимдерди лексико-семантикалык жактан стратиграфиясын аныктаган [Конкобаев,1980:9-21]. Д.Исаевдин иран топонимдерине арналган изилдөөсүнөн айырмаланып К.К.Конкобаевдин илимий иликтөөсүндө Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер согду-ягноб жана тажик тилдик катмарчаларына ажыратылган [Конкобаев,1980].

Н.Жапаровдун пикиринде санскрит тилинин айрым белгилерин өз составында сактап калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон согду-ягноб тили Памир тоо кыркалары менен курчалган Ягноб дарыясы агып өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдин тилинде гана сакталып калган. Иран тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхын жана Жогорку Заревшанда Ягноб дарыясы агып өтүүчү

өрөөндү бойлоп жайланышкан элдердин тилин изилдеген белгилүү окумуштуу Л.Н.Хромов Ягноб дарыясы агып өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдердин тилин иран тилиндеги сүйлөгөн элдердин ичинен согду тилине эң жакын тил деп эсептейт. Ошондой эле Л.Н.Хромов иран тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхын жана тилин изилдеген окумуштуулар Ягноб өрөөнүндө жашаган элдин тилин жаңы согду тили (новосогдийский язык) деп аташкандыгын айрыкча баса белгилейт [Хромов,1980:221].

Ошондой эле Чоң-Алай чөлкөмүнүн топонимиясынын составындагы айрым иран тилинин негизинде жасалган топонимдерди реконструкциялоодо жана алардын архетибин мүмкүн болушунча калыбына келтирүүдө И.С.Андреев жана В.Пещерова тарабынан түзүлгөн сөздүктө келтирилген согди тилиндеги текстерге жана Муг тоосунан табылган согду тилиндеги документтерге таяндык [Караев,1980].

Дара-Сай топоними Чоң-Алай чөлкөмүндө өтө көп кездешүүчү топонимдердин катарына кирет. Дара сөзү иран тилинен кыргыз тилине “өрөөн” деп которулат [Хромов,1980:221]. Бул өрөөндүн иранча аталып калышынын биринчи себеби болуп, Чоң-Алай чөлкөмүн жердеген кыргыз урууларынын мурдагы кылымдарда иран тилинде сүйлөгөн элдер менен социалдык, экономикалык жана маданий карым-катнашы болуусу болуу керек [Жапаров,1970:12-14]. Азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составында Дара, Данги, Дарбаз, Дарван, Суу-Дара, Апдара, Даркан, Кыр-Дара, Сол-Дара, Сардара, Даркум, Даргаз ж.б. топонимдер жогоруда айтылган *дара* формантынын негизинде жасалгандыгы шек туудурбайт.

Ошондой эле азыркы мезгилге дейре этимологиялык жактан тактыкты талап кылган **Чар, Чарку, Чарбак** топонимдери боюнча өз изилдөөлөрүндө Н.Жапаров байыркы согдиананын негизги шаарларынын бири болгондугун жана кыргыз фонетикасынын таасири менен өзгөрүүгө учураган согду лексемаларынан куралган татаал топоним катарында мүнөздөйт. Окумуштуунун пикирине таяна турган болсок аталган топонимдин биринчи компонентин согду тилиндеги чор «төрт» маанисиндеги сан атоочу түзөт. Ал

эми *Чарку* топониминин экинчи компонент катарында келип жаткан *ку* форманты К.Конкобаевдин аныктоосу боюнча *кух* “тоо” орониминин кыргыз тилинин таасири астында редукцияга учураган формасы болуп саналат. Ал эми *Дароом* топоними согду тилиндеги дара “өрөөн” жана обод “конуш, турак жай” компоненттеринен турган татаал аталыш [Жапаров,2006:115].

Араб тилинин элементтеринин кыргыз гидронимикасынын жана азыркы Кыргызстандын чегиндеги Улуу Жибек жолу географиялык чөлкөмүндө пайда болуусу объективдүү тарыхый, б. а. экстралингвистикалык жагдай менен да түшүндүрүлөт. Анткени биздин замандын VII кылымынын акырынан VIII кылымдын экинчи жарымына чейин Араб Өкүмдарлыгынын басымы күчөп, ошону менен бирге эле Борбордук жана Орто Азия чөлкөмүнө ислам идеологиясы менен кошо өнүккөн араб маданияты, жазуу элементтери кеңири тараган. Араб тилинин таасири жана ислам идеологиясынын көчмөн уруулардын арасына таралышы боюнча белгилүү тарыхчы В. В. Бартольд көп ирет айтып өткөн [Бартольд,1996]. Тарыхчы баса белгилегендей ислам динин таркатуучулар жана эл үчүн кызмат кылган дин өкүлдөрүнүн эстелиги катарында көптөгөн гидронимдер пайда болгон. Ошондой эле кыргыз элинин турмушуна таасир көрсөтүү менен бир катарда араб тили кыргыз тилинин лексикасын жаңы сөздөр менен байыткан.

Чоң-Алай жер-суу аталыштар системасындагы араб катмарына кирүүчү топонимдер бир гана лингвистикалык бирдик болуп чектелбестен, тарыхый жана социалдык жактан да кыргыз элинин эл катары калыптанышынын, маданий өзгөрүүлөрдүн багытын жана кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын көрсөтө алган чындык катарында да өзгөчө мааниге ээ экендигин тана албайбыз. Ал эми араб катмарына тиешелүү болгон гидронимдердин фонетикалык курамы, грамматикалык түзүлүшү кыргыз тилинин тарыхындагы орду толгус байлык гана болуп кала бербестен, кыргыз тилинин тарыхындагы хронологиялык этаптарынын кайра жангыс белгиси да болуп саналмакчы. Мына ушул себептен да белгилүү окумуштуулар В. В.Радлов, А.Н.Кононов, М.Малов, Б. М.Юнусалиев, К.К.Юдахин сыяктуу окумуштуулар өз

эмгектеринде тилдик фактылар катарында пайдаланып гана тим болушпастан, өзгөчө маанилүү социалдык фактор катарында терең иликтешкен. К.К. Конкобаев жана Н.Жапаровдун эмгектеринде араб катмарынын кээ формалары изилденген. Бирок аты аталган окумуштуулар араб тилинен кабыл алынган аталыштарын системалуу түрдө изилдешкен деп айтуу кыйынчылыкка турат [115;74].

Чындыгында кыргыз топонимиясындагы ири катмар болуп саналган араб тилинен кирген жер-суу аттары, алардын грамматикалык түзүлүшүнүн изилдениши кечиктирилгис маселе болгондугуна карабастан азыркы күнгө чейин колго алынбай келе жатат.

Б.М.Юнусалиев кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө көрүнүш катарында жана кыргыздардын эл катары калыптанышындагы тилдик фактыларга токтолуп, араб тилинин таасирине өзгөчө көңүл бурат. Башкача айтканда окумуштуу төмөнкүлөргө токтолот: «Диндин таралышы менен ал динге өткөн элдердин турмушка болгон көз караштары, укуктук абалдары, моралдык салт-санаалары ислам динин эрежелерине ылайыкташтырылат, же ага толук багындырылат. Ислам динине өткөн элдердин тилдерине диний китептердеги моралдык, укуктук, административдик, диний ж. б. түшүнүктү билдирген сөздөр агылып кире берген» [Юнусалиев,1971:224].

Белгилүү тарыхчы С.М. Абрамзон араб тилинин жана исламдын кыргыз урууларынын арасында таралышын айрыкча белгилейт: «О поверхностном усвоении ислама киргизами свидетельствовали бытовавшие среди них многочисленные пережитки древних религиозных представлений. Среди южных киргизских племен ислам пустил гораздо более глубокие корни. Но и здесь его идеология уживалась с остатками более ранних верований, хотя некоторые из них подверглись заметному влиянию ислама» [Абрамзон,1990:290]. Ошондой эле Д.Исаевдин, К.К.Конкобаевдин жана Н.Жапаровдун диссертациялык эмгектеринде кыргыз тилиндеги араб тилинен кирген топонимдер, алардын тыбыштык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү ар тараптан кылдат иликтенген жана талданган [Исаев,1977:115-74].

Чоң-Алай топонимиясындагы араб катмарынын активдүү негиздери жана тополекемалары катарында *адал, арам, азан, арбак, мазар, сопу, шейит* компоненттерин көрсөтүүгө болот. Ал эми географиялык объекттин негизги аталышы катары кыргыз тилиндеги *сай, булак, талаа, тоо, таш, жар* тополекемалары пайдаланылат. Мындай “*араб сөзү–кыргыз географиялык термини*” тибиндеги айкаш болот.

Монгол жана түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тили менен болгон карым-катышы жөнүндө өз убагында көрүнүктүү окумуштуулар Р.Раск, В.Шот жана М.А.Кастрен айтып кетишкен. Алтай тилдик уясы тууралуу айтылган гипотеза чындыкка жакын экендигин далилдеген тилдик далилдер арбын учурайт.

Монгол-түрк тилдериндеги паралеллдерди кыргыз тилчилеринин ичинен С.Сыдыков терең изилдөөгө алган. Кыргыз тилинин монгол тили менен болгон карым-катнашы жөнүндө Б.М.Юнусалиев, Б.Ө.Орузбаевалар белгилешкен [Сыдыков,1983; Орузбаева,2000; Юнусалиев1959].

Түштүк Кыргызстанда орус аталыштарынын кыргыз тилине кирүүсү 1876-жылы февраль айында кыргыздардын Россиянын составына киргенден тартып күчөгөн. 1928-жылы Памир экспедициясын улантуучулары катары В.Федченко, Т.Ошанина, В.Северсова, М.Мушкетова жана башкалар Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймагына келишкендиги тарых барактарынан белгилүү. Бул экспедициянын Чоң-Алай жергесиндеги эстелиги катарында В.Федченконун аты Чоң-Алай мөңгүсүнө берилген [Мурзаев,1983].

Кыргыз элинин тарыхындагы советтик доор Чоң-Алай топонимиясында да айкын чагылдырылган. Кыргыз элинин тарыхындагы советтик доордун башталышы кыргыз жергесинде жана Чоң-Алай аймагында орус катмарынын интенсивдүү түрдө өсүүсүн камсыз кылды. Н.П.Бутенко биринчилерден болуп «Русские собственные имена в Киргизии и некоторые вопросы взаимодействия языков» деп аталган диссертациялык ишинде Кыргызстандагы орус топонимдеринен сөз түзүү структурасы, орус-кыргыз тилдеринин энчилүү аттардагы айкалышы, орус-кыргыз топонимдеринин калькаланышы сыяктуу

проблемаларды иликтеген. Чоң-Алай топонимиясында орус тилинен кирген топонимдер кыргыз тилинин составында адаптацияланып тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Чоң-Алай топонимиясында орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн негизинде жаралган орусча катмары салыштырмалуу жаңы катмар жана аларды башка тилдик катмарлардан бөлүп кароо анчалык кыйын эмес.

2.4. Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү.

Чоң-Алай топоними Памир-Алай оронимиялык массивиндеги топонимдик борбор катарында кызмат аткаруу менен биргеликте эле жалпы системанынын мейкиндиктеги таралуусуна негиз болгон. Анткени ядролук позицияны ээлеп келген Алай топонегизи ички формасы боюнча кыргыз элинин концептуалдук ой-туюмунун тереңинен, б. а. туруктуу концептуалдык базасында сакталган топонимиялык концепт деп эсептелинет. Башкача айтканда элдин туруктуу аң-сезиминде (устойчивое хранилище), б. а. улуттук концептологиялык эсте сактоосунда кылымдар бою өсүп өнүгүүдө болгон татаал тутум тилдик бирдиктер аркылуу гана вербалдашат жана реалдуу чындыкка айланат. Ошондой эле ядролук топонимдер улуттук концептосферанын лингвистикалык оболочкасы болуп саналары бышык. Ал эми географиялык объектилер материалдык дүйнөнүн туруктуу консантасы катарында келсе, топонимдерди өзгөрмөлүү (переменная) аргумент катарында кабылдоо бир жактуулук болор эле. Анткени концептин когнитивдик пландагы өнүгүүсү улуттук маданияттын көрсөткүчү болуу менен бир катарда таанып билүү улуттун тили менен канатташ өнүгө турган система экендигин ачыктайт. Биз жогоруда айтып өткөндөй тилдин семантикалык мейкиндигин толук бойдон улуттук концептосферанын көчүрмөсү деген пикирге кошулуу кыйыныраак. Ар бир тилдин семантикалык мейкиндиги таяныч база катарында улуттук концептосферада сакталганы менен семантика улуттук концептологиялык курамды толугу менен чагылдыра албайт. Ошондуктан азыркы Чоң-Алай топонимиясында бир канча топонимдик катарды аныктайбыз

жана доминаттык борбор катарында келген Чоң-Алай топонимиясы оронимиялык базанын таралуусу болмокчу. Анткени илимпоздор далилдегендей эле объекттин мейкиндиктеги орду концептосферанын жалпы конфигурациясында негизги орунду ээлөө менен бир катарда анын семантикалык жактан доминанттуулугун камсыздайт. Байыркы Грецияда Рим урбониминин доминанттуулугу анын лингвистикалык формасын фразеологиялык туруктуулугун камсыздаган. Анткени аталган доордогу тилди алып жүрүүчүлөрдүн тилдик аң-сезиминде «бардык жолдор Римге алып барат – все дороги ведут в Рим» унверсалдуу фреймди пайда кылган.

Географиялык лингвистиканын илимий онтологиялык жана теориялык жактан калыптануусу тил таанууда жалпы системалык окуунун башаты менен негизделген деп айтууга толук акылуубуз. Анткени алгачкы кылымдарда эле адам баласы тил таанууну үч негизги фундаменталдуу көндүм менен байланышта өнүктүрүүгө аракет жасашкандыгы египетологияда тилчилер жана антропо-археологиялык адистердин биргеликте аракеттенүүсү менен белгилүү болду.

- лингвистикалык архетиптин негизинде гана территориялык локалдуулуктун аныкталуусу;
- Тарыхый эстеликтердин аудиториялык факты катарында далилденүүсү географиялык лингвистикалынын алкагында гана каралат;
- Археологиялык базанын этникалык негизи географиялык жана тарыхый лингвистиканын бирдиктери менен гана илимий жактан тастыкталат.

Арийне, жалпы адамзаттын тарыхы тилдин тарыхый жактан өнүгүү процесси менен коштолгон. Анткени жазуу жүзүндө калтырылган эң алгачкы фрагментардык эстеликтерди кайра калыбына келтирүүдө жана да тилдик бирдиктердин архетиптерин аныктоодо прикладдык лингвистиканыны орду ченемсиз экендигине тарыхый фактылар илимий коомчулукту ынандыра алды. Себеби, египет, санскрит жазма эстеликтерин теориялык булак катарында

пайдаланууда илимпоздор географиялык лингвистиканын тарыхый мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдаланышкан. Ошондуктан байыркы топонимдик бирдиктерди калыбына келтирүү алгач фараондордун эстеликтеринен башталып, кийинки мезгилде биздин планетабыздын археологиялык мавзолейи деп аталган тоолуу тектоникалык чөлкөмдөргө (Тоолуу Алтай, Памир, Вакханг жана Чоң-Алай) кеңири кучак жайды. Египеттеги пирамидалардын жалпы топонимдик жыйымы азыркы күнгө чейин жалпы цивилизациянын тарыхый өнүгүүсүн жана прикладдык, салыштырма жана когнитивдик лингвистиканын илимий теориялык жактан изилдөөдө алмаштыргыс таяныч болуп келүүдө. Мындай тарыхый принциптин Чоң-Алай топонимикалык тутумуна да тикеден-тике тиешеси бар экендигин айта кетүүгө милдеттүүбүз. Анткени Борбордук жана Орто Азияныны тарыхы жана азыркы күндөгү геосоциалдык абалы аталган чөлкөмдүн тарыхый жана географиялык лингвистикасы менен гана канатташ калыптанган. Мындай жобону геоморфологиялык жактан алып караганыбызда деле ар бир этностун дүйнө таанымы (когнитивдик сферасы) жер аталыштары менен шарттала тургандыгы шек туудурбайт.

Санскрит тилдик эстеликтеринин текстериндеги айрым форманттардын жана Пенжаб топониминин составындагы *an//on* тополексеманын азыркы Чоң-Алай топонимиясынын катмарында кеңири жолугуусун, биз, биринчи кезекте реалдуу Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын окуп үйрөнүү алда канча эрте башталгандыгы менен түшүндүрмөкчүбүз.

Белгилүү тилчи Ф.де Соссюр тилдин тарыхы элдин тарыхы менен тыгыз байланышта боло тургандыгына жана тилдик компонент структуралык релеванттуу элементтин лингвистикалык формасы катарында, географиялык чындык катарында жашай тургандыгына кеңири токтолгон. Бирок аталган илимпоз географиялык лингвистиканын негизи болуп тилдик контингенттин жаралуусу, башкача айтканда ареалдык мейкиндиги кызмат кыла тургандыгын көрсөтүүгө аракеттенгендигин байкоого болот [Соссюр,1977:47]. Мындай көз караштын пайда болуусуна кыртыш катарында Ф.де Соссюр жашаган мезгилдеги лингвистиканын өнүгүү этабы жана топонимиканын жеткиликтүү

денгээлде изилденбегендигин көрсөтүүгө болор эле. Бирок бир гана географиялык лингвистика жаатында гана эмес, бүтүндөй тил таануу илиминде эбегейсиз зор ачылыш болуп саналган Ф.де Соссюр табигый тилди ретроспективалык өңүттөн изилдөө жөнүндөгү окуусу объективдүү чындык сегменттерин илимий жактан тариздөө географиялык алкакта гана жүргүзүлө тургандыгына кеңири токтолгон [Соссюр,1977:33]. Аталган окумуштуунун тил фактыларынын тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө болгон катышын төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Чем больше изучаешь, тем больше убеждаешься в том, что в языке все – история, то есть что он является предметом исторического анализа, а не анализа абстрактного, что он состоит из фактов, событий, а не из законов» [Соссюр,1977:12]. Арийне, тил таануунун объективдүү негизин камсыздаган жана калыптандырган тармак катарында топонимика Ф.де Соссюрдун мезгилинде аныкталбаса деле өз доорунун прогрессивдүү көз карашты тутунган окумуштуусу катарында тарыхый доорду, тилдик коомдун социалдык-маданий турмушундагы орчундуу, урунттуу окуяларды камтыган тил биримдиктерине (топонимдерге) болгон зарылдыкты белгилеп жаткандыгын лингвистикалык чындык катарында кабылдоого татыктуу деген пикирди карманаар элек. Ошол эле мезгилде Ф.де Соссюр өз мезгилинин алдыңкы катардагы окумуштуусу катарында реалдуу чындык сегменти менен тил бирдиктеринин ортосундагы диалектикалык байланыш-катышты үстүртөн болсо да *idée, concept* «түшүнүк» *imageacoustique* «белгилөөчү» катарында өз эмгегинде кеңири пайдалангандыгын байкоого болот [Соссюр,1977:19].

Чоң-Алай топонимиясынын негизги чордонун түзгөн жана Улуу Жибек жолунун гүлдөгөн мезгилинде жаралган эстеликтер катарында, **Сары-Таш, Дароот-Коргон, Сарай, Кербен-Сарай, Озар** сыяктуу ж. б. топонимдер кыргыз элинин гана эмес, жалпы эле түрк дүйнөсүнүн тарыхын изилдөөдө эбегейсиз мааниге ээ боло алат жана алда качан унутта калган тарых издерин кайрадан калыбына келтирүүдө объективдүү негиз катарында кызмат кылат. Топонимдердин географиялык абалы гана эмес, алардын фонетикалык жана

семантикалык тутумун калыбына келтирүү бир гана түрк урууларынын тарыхын үйрөнүү менен чектелбестен, жалпы адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө олуттуу мааниге ээ. Анткени тарыхта Улуу Жибек жолу деген ат менен кыргыз элинин тарыхында белгилүү болгон этап биздин Кыргызстандын Түштүк бөлүгүнүн картасын гана аныктабастан, кыргыз элинин социалдык-экономикалык өнүгүү формацияларынын мыйзамдуу өнүгүүсүн чагылдырат. Улуу Жибек жолунун түзүлүшү жалаң гана соода-сатыкка болгон муктаждык эмес, тарыхый-лингвистикалык да зарылдык экендигин мезгил тактады.

Улуу чыгыш таануучу Махмуд Кашгаринин эмгектеринде азыркы Чоң-Алай топонимиясына таандык болгон оронимиялык топокомпоненттердин семантикалык формасы жана жалпы системанын жаралуусундагы мазмундук жана логикалык орду таасын далилденген. Ала турган болсок кыргыз топонимиясынын негизги фоносемантикалык өзгөчөлүгүн ачык көрсөтүүчү жана кыргыз фонологиясынын мыйзам ченемдүү өнүгүүсүн чагылдырган **ак, кара жана кызыл** тополексемалары аталган окумуштуу тарабынан даанышмандык менен талданган.

Чоң-Алай топонимиясынын оронимиялык курамын жана семантикалык валенттүүлүгүн тарыхый жактан чагылтууда Ч.Валихановдун эмгектери азыркы күнгө дейре стратиграфиялык жактан такталган изилдөө катарында бараандуу эмгектердин катарынан орун алат. Аталган окумуштуу жалпы кыргыз топонимиясынын мүнөздүү белгиси катарында келүүчү топонимдердин катарын максималдуу түрдө камтыган ырааттуу талдоону сунуштайт.

Кыргызстанды, бир эле мезгилде, Орто Азияны кылымдар бою мекендеген элибиздин тарыхын жана кеңири географиялык чөлкөмдү жердеген калктын тилинин тарыхын изилдөөдө илимпоздор ортосунда азырынча бир пикир байкалбайт. Жалпы эле Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстандын, тарыхында Азияны жердеген түрк урууларынын, анын ичинде кыргыз уруулары, аталган жерлердин калыптануусунда айрыкча мааниге ээ болот. Ошондуктан мындай тарыхый жактан тастыкталган жоболордун илимий негизи бар экендигин улам барган сайын ачылган же болбосо табылган

археологиялык жана лингвистикалык фактылар бекем далилдөөдө. Ошондой эле Кыргыз элинин жана Түштүк Кыргызстандын тарыхын терең изилдеген белгилүү тарыхчылар Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын, С.М.Абрамзон, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд кыргыз эли Түштүк Кыргызстандын чегинде кылымдарды карыткан этнос экендигинен шек санашкан эмес [Махмуд Кашгари,1967; Абрамзон,1990; Бернштам,1998; Бартольд,1996].

Албетте, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз топонимикасынын негизги тармагы жана жалпы түрк тилдеринин топонимиясына негиз болгон жер-суу аталыштарын өз кучагына алган лингвистикалык массив. Анткени аталган географиялык чөлкөмдүн аталышы, тагыраак айта турган болсок, Алай ороними кыргыз элинин этникалык жана маданий жактан калыптанышын гана чагылдыруу менен чектелбестен, жалпы түрк тилдеринин топонимиясынын өнүгүүсүндөгү семантикалык чордон катарында кылымдар бою номинативдик актуалдуулугун жоготпой келет.

Адам турумушунда орун алган жер-суу объектилери, көрүнүштөр кайсы гана эл болбосун, дайыма алардын маданиятында, сөз өнөрүндө чагылдырылат. Чоң-Алай топонимиясы лингвистикалык көз караштан алганда көп кылымдык байлык, тарыхый жана маданий кенч. Арийне, кыргыз элинин этникалык курамы бир гана азыркы Кыргызстандын чектери менен аныкталбастан, жалпы евразиянын тарыхы менен тикеден-тике байланышта каралуусу лингвистикалык доктрина жана илимий чындык.

Кыргыз элинин менталдык жана концептуалдык антологиясы болуп саналган Манас эпосунун тополексемалык системасы кыргыз тилинин ар тараптуу, б. а. социалдык, маданий өнүгүүсүн топонимдерсиз элестетүүгө мүмкүн эмес экендигин дагы бир жолу далилдеп тургансыйт. Анткени аталган көлөмдүү эпостун жаралышы элдин дүйнө таанымы жана лингвистикалык жактан өнүгүүсүнүн атласы катарында Борбордук жана Орто Азиянын өнүгүү тарыхында фундаменталдуу кыртыш экендигин тана албайбыз. Ошондуктан топонимдердин акустикалык формасынын жана семантикалык турпатынын сакталуусу Манас эпосунун текст катарында мазмундук биримдиги менен да

шартталган. Кыскасын айтканда, Алай ороними кыргыз элинин тилдик аң-сезиминде байыркы алтай доорунан бери сакталып келе жаткан тилдик фактор экендиги шек саноону деле туудурбайт.

Ал эми жалпы эле азыркы мезгилде өз жашоосун улантып жаткан **оронимдик** составдын аналитикалык деңгээлде талдоого алынуусу объектилер, көрүнүштөр жер-суу аттары аркылуу информация катарында гана берилбестен, кеңири сүрөттөлөт. Элдин турмушу, инсан катары калыптанышы, жаран болушу, диний көрүнүш ж. б. окуялар кыргыз элинин кылымдаган жашоосунда өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, белгилерди кабыл алып, оронимиялык лексиканын айланасында топтолуп, башка тилдердин сөздүк корунан айырмалаган лексикалык өзүнчө бир тутумга айланган.

Кыргыз элинин өзүнүн менталитетин түзгөн көптөгөн маданий, топонимиялык, социалдык, этнографиялык табылгалары болушу – шарттуу көрүнүш. Кыргыз элинин улуттук жүзүн, турпатын түзгөн көптөгөн мындай бөтөнчөлүктөр, албетте, тилдик түзүлүштүн сырткы формасы катары калыптанган жер-суу аталыштары, жашоо шарты, жашаган турак-жайы, кесиптенген негизги ишмердиги болгон – мал чарбачылыгы, дал ушул турмуштук бүт кубулуштардын тилдик чагылышы элибиздин миңдеген жылдар ичинде оронимдер катарында сакталган.

Тарыхый жактан Түштүк Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү тарыхында Түштүк Кыргызстандын азыркы Ош облусуна караштуу Чоң-Алай административдик аймагы кылымдар чегинде маданий жактан гана өзүнүн абалын өзгөртүү менен чектелбестен, тилдик планда да көп өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Чоң-Алай аймагында биздин эрага чейинки II кылымдарда эле, тактап айтканда Чоң-Алай өрөөнүнүн чектери адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгы илимпоздор тарабынан айтылган. Совет доорунда Чоң-Алай жана Алай райондорундагы археологиялык табылгалар Фергана өрөөнүн, канатташ болгон Чоң-Алай топонимиясына, географиялык жана ареалдык тарыхына жаны табылгаларды бере алган. Ошондой эле Чоң-Алай жана

Фергана чөлкөмү, анын ичинде азыркы Оштун чектери кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ордосу жана Улуу Жибек жолунун маанилүү факты-материалдарга бай тармагы [Абрамзон,1990:8].

В. Бартольд Улуу Жибек жолуна тиешелүү топонимдердин Чоң-Алай жана Фергана аймагында арбын экендигине токтолуп, археологиялык табылгалар азыркы мезгилге чейин толук изилденбеген деген оюн ачыктайт. Анткени байыркы түрк жана иран тилдеринен калган топонимдер Улуу Жибек жолунун курулушуна кыргыз элинин активдүү катышкандыгынан кабар бере алат [Бартольд,1996:89]. Тарыхый жактан алып карай турган болсок, азыркы Чоң-Алай топонимиясындагы негизги семантикалык борборду түзүүчү **кара** жана **корум** топоформанттары Алтай топонимиясында, ички Монголиянын жер-суу аттарынын системасы катарында сакталып калган. Улуу Чыгыш таануучу Махмуд Кашгаринин эскерүүлөрүндө жалпы Фергана өрөөнүндөгү уруулардын, анын ичинде ягма, чигилдердин да Чоң-Алай өрөөнү менен байланышы бар экендигин белгилейт [Бартольд,1996].

А.Аристовдун изилдөөлөрүнө кайрыла турган болсок Алай тоо кыркаларын чыгыш өлкөлөрүндөгү тилдик атластын семантикалык картасына таасирин тийгизе алган маанилүү массив катарында баалайт. Ошондой эле кыргыздардын чөлкөмдүк жана орографиялык түшүнүктөрүнө таасир берүүчү жана доминанттык катардагы эң биринчи калыптанган топоформанттарды белгилеген (ту, улу, ак, кара, ала, йар ж.б.) [Бартольд,1996:3].

С.Е.Малов байыркы Тан империясы менен байланышты лингвистикалык жактан тастыктаган мисалдарды келтирүү менен бирдикте Алай тоо кыркаларын жердеген уруулардын орографиялык түшүнүктөрү Кытайдагы жана Лобнор көлүн жээктей отурукташкан кыргыздардын тилиндеги орографиялык жана гидронимиялык түшүнүктөр менен дал келүүсүн белгилеген. Демек, топонимдик катардын семантикалык тутуму эл менен кылымдар бою жашаган объективдүү концепция экендигине дагы бир жолу ишенүүгө болот. Ошондой эле С.Прежевальский тарабынан да Яркенд (Жаркенд) кыргыздарынын тилиндеги өзгөчөлүк Фергана өрөөнүндөгү

кыргыздардын, бир эле учурда уйгурлардын да тил өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу деген пикирин билдирген. Ал эми топонимдик катмардагы семантикалык жактан доминанттуулук, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрдүн лингвистикалык принциптери жана топонимдердин жасалуу моделдерине тиешелүү теориялык жоболордун түркологияда пайда болуусуна П.Азымовдун илимий изилдөөлөрүнүн тиешеси бар деген ойдобуз [Азымов,1950]. Анткени илимпоз сөз жасоо жаатындагы байыркы мүчөлөр менен топонимдик системанын ортосундагы морфемалык байланыш катышты тастыктоого багытталган фактыларды талдагандыгына күбө болобуз [Азымов,1950:33-44].

Албетте, бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн жана денотативдик негиздеги предметтердин адамдын аң-сезимине тийгизген доминанттык таасири жана тилдик коллективдин өндүрүш формасына болгон катышын тилдик семантикалык табиятын өзгөчө терең изилдеген А.А.Потебнянын изилдөөлөрүнүн топонимдердин тарыхый өнүгүүсүнө тикеден-тике байланышы бар. Анткени аталган окумуштуу лексеманын тыбыштык формасынын өзгөрүшүн элдин жашоо шарты жана чөлкөмдүк түшүнүктөрү менен эриш-аркак өнүгөт деген пикирин билдирген. Топонимдер, эң биринчи кезекте, тилдик түзүлүштүн фундаменталдуу элементтери болуп саналат. Ошондуктан жер-суу аттарын өзүнчө изоляцияланган, б. а. автономдуу формада кабылдоонун өзү эле фрагментардык мүнөздөгү изилдөөгө алып келмекчи. Себеби кыргыз тил таануу илиминдеги өзөктүү проблемалардан болуп саналган жана тилдик түзүлүштүн динамикасын көрсөткөн дивергенция жана конвергенция кубулуштары топонимдердин составында да ачык көрүнөт. Бул маселеде кыргыздын көрүнүктүү окумуштууларынын бири С.Кудайбергеновдун эмгектери теориялык жактан олуттуу болуп саналат. Анткени аталган илимпоз тилдин морфемикасы анын лексикалык жана номинативдик принциптери менен эриш-аркак өнүгүүдө болот деген пикирин айткан.

Эгерде акыркы мезгилдеги Алтай тоо кыркаларындагы жана Ички Монголиянын азыркы алтай тоо кыркаларына жакын жайланышкан айрым тилкелеринен табылган байыркы шаарчалардын урандылары Чоң-Алай тополексемаларынын байыркы кыргыз тили менен болгон байланышын дагы бир ирет далилдей алды. Ал эми тарых булактарында Алай ороними Памир (Томур) тоо кыркаларынын тескей тарабынын аталышы катарында Кемалай (Гималай) жана Гисар (**Кузей** <**Гузар**) оронимдери менен тыгыз байланышта кездеше тургандыгына күбө боло алабыз. Ошондой эле Чоң-Алай ареалынын стратиграфиясы айырмалуу системадан турган тилдердин элементтерин кылымдар бою сактап келген татаал жана уникалдуу система экендигинде талаш жок. Анткени адам баласынын коло доорунан темир дооруна кадам таштоосу ар бир топонимдин семантикалык структурасын гана калыптандырууга кыртыш болуп бербестен, табигый чеп менен, б.а. улуу тоолордун курчоосунан турган тилдик ареалдын лингвистикалык жана этномаданий өнүгүүсүнө объективдүү шарттардын бири болгондугун тилдик фактылар далилдеп турат (Чеп, Ташкорум, Темир-Тоо, Аланга, Чымкоргон, Галва-Сай).

Чоң-Алай оронимиясы жана жалпы эле топографиялык системасы географиялык жактан кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый фактыларына бай чөлкөмдү гана камтуу менен чектелбестен, кыргыз элинин жана анын тилинин семантикалык-тарыхый калыптануусуна тикеден-тике таасирин тийгизе алган топонимикалык ареал экендиги азыркы мезгилде талашсыз тарыхый чындык. Аталган фактор Чоң-Алай топонимиясынын тарыхы жана географиялык ландшафты менен да ачык мүнөздөлөт. Чоң-Алай аймагы Орто Азиянын гана эмес, жалпы эле Борбордук Азиянын тарыхый-лингвистикалык топографиясынын тарыхый өнүгүүсүнө, семантикалык жактан калыптануусуна болгон олуттуу таасирин өз мезгилинде Чыгыштын чыгаан ойчулдары Истахри, Махмуд Кашгари [Кашгари,1967], Жусуп Баласагын [Юсуф Баласагуний] жана кийинчерээк Чокан Валихановдор [Валиханов,1986] белгилешкен. Ошондой эле Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын, семантикалык топонимиясын

жана этнографиясын терең изилдешкен белгилүү тарыхчылар С. М. Абрамзон [Абрамзон,1990], А. Н. Бернштам [Бернштам,1997], В. В. Бартольд [Бартольд,1996] жана В.Ромодин [Ромодин,1973] тарыхый-археологиялык фактылардын негизинде тастыктоого жетишкен деп айтууга болот [Ромодин,1973:3-12]

В.А.Ромодиндин изилдөөлөрүндө топонимикалык фактылардын семантикалык таасирдүүлүгүнө мындайча токтолот: «Основная часть материала была собрана в ходе работы над восточными письменными источниками по истории киргизов и Киргизии, проводившейся в институте востоковедения АН СССР с 1954 по 1957г. Работа по отбору и переводу материала проводилась по инициативе Киргизского филиала АН СССР и была вызвана необходимостью привлечения более широкого круга письменных источников при исследовании истории киргизов и Киргизии, многие ранние этапы которой (вплоть до XVIII и начала XIX в.) до сих пор еще недостаточно изучены [Ромодин,1973:3].

Для изучения исторической географии и топонимики Тянь-Шаня и Ферганы заслуживает внимания также сведения Маджму ат-таварих. Несмотря на легендарность изложения событий и преданий, входе которого упоминаются географические названия, их анализ в сопоставлении с данными других источников может помочь выяснению некоторых вопросов исторической топонимики киргизских районов Таласа, *Чон-Алай*, Кочкора и Атбаши» [Азымов,1950].

Топонимдердин структуралык жактан гана эмес, семантикалык тобу элдин практикалык турмушу, күнүмдүк тажрыйбасы жана этнографиясы менен тыгыз байланышкан. Акыркы убактарда лингвистикадагы олуттуу маселе катарында каралуучу когнитивдик компоненттин ар бир элдин менталитети менен эриш-аркак өнүгүү менен адам баласынын табигый белгилик системасы (естественная знаковая система) менен шартталуусу ого бетер айкындалууда. Ар бир элдин калыптануу ареалы географиялык чөлкөмдүн чегинде боло

тургандыгы жана реалдуу чөйрөнү таануу топонимдерсиз жөн гана схоластикалык жарнама бойдон кала бере тургандыгында калет жок.

Кыргызстандын тарыхында **Улуу Жибек жолунун** багытын гана эмес, жалпы картасын тарыхый чындык катарында негиздөөдө Чоң-Алай топонимиясы тарыхый чындык катарында кызмат кылат десек жаңылыштык болбойт. Кийинки мезгилде Тянь-Шань тоо кыркаларынан табылган археологиялык табылгалардын Чоң-Алай гидронимиясына тикеден-тике тиешеси бар. Мисалы Каратегин, Дароот-Коргон жана Сары-Таш сыяктуу байыркы тилдик абалдын системасын айкын чагылдырган урбонимдик катар бир мезгилдеги кыргыз урууларынын алгачкы цивилизациянын болгонун күбөлөндүрүүчү сейрек эстелик. Ошондой эле, топонимдер аркылуу Улуу Жибек жолунун болжолдуу багыты, орду калыбына келтирилет. Кала берсе, Улуу Жибек жолун бириктирүүдө жер аталыштары туруктуу структура катары гана кызмат кылып тим болбостон, азыркы күндө изи калбаган тарыхый маанилүү объектилердин болжолдуу ордун кайрадан калыбына келтирүүдө негиз катарында илимий мааниси артат. Топонимдердин топографиялык планы гана эмес, алардын фонетикалык жана семантикалык турпаты бир гана түрк урууларынын тарыхын үйрөнүү менен чектелбестен, жалпы адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө олуттуу мааниге ээ боло турган архефактылардын катарын татыктуу толуктоочу материалдык система. Анткени тарыхта **Улуу Жибек жолу** деген ат менен кыргыз элинин тарыхында белгилүү болгон маданий-экономикалык байланыш биздин Кыргызстандын негизги бөлүгүнүн картографиялык багытын гана аныктабастан, коомдун социалдык-экономикалык өнүгүү формацияларынын мыйзамдуу өнүгүүсүн да так көрсөтөт. Улуу Жибек жолунун түзүлүшү маданий-лингвистикалык алакага, соода-сатыкка болгон зарылдык гана эмес, эл аралык коммуникациянын негизи болгондугун азыркы күндө сакталган Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы топонимдер аныктай алат.

Чоң-Алай тоо кыркаларынан тарыхын жана ири чөлкөмдү жердеген уруулардын тилинин тарыхын изилдөөдө азырынча изилдөөчүлөрдүн

ортосунда бир пикирге келүү байкалбайт. Жалпы эле Чоң-Алай тоо кыркаларынын, анын ичинде, Кыргызстандын тарыхында Азияны жердеген түрк урууларынын, анын ичинде, кыргыз урууларын келгиндер катарында мүнөздөө салтка айланган. Бирок мындай тарыхый жактан тастыкталбаган көз караштын илимий негизи жок экендигин улам барган сайын ачылган же болбосо табылган археологиялык жана лингвистикалык бекем фактылар далилдөөдө. Мындай жалган жобонун жокко чыгарылышына Чоң-Алай топонимиясы да далил боло алат. Ошондой эле кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхын терең изилдеген белгилүү тарыхчылар Истахри, Махмуд Кашгари, Жусуп Баласагын, С.М.Абрамзон, И.Петров, А.Н.Бернштам, В.В.Бартольд кыргыз уруулары азыркы Кыргызстандын чегинде туруктуу жана кылымдар бою жашашкан негизги этникалык негиз экендигин айныксыз топонимикалык фактылар менен далилдешкен деп айтсак болот.

Экинчи баптан алынган тыянактар

Экинчи баптан төмөнкүдөй тыянактарды алууга болот:

- 1) Чоң-Алай топонимиясынын негизги тарыхый пайдубалын түрк катмарына тиешелүү топонимдер түзүп турат;
- 2) Чоң-Алай топонимиясы жалпы эле Кыргызстандын топонимиясынын ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат. Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый катмарларды аныктоо жана талдоо жалпы Кыргызстандын топонимиясын ар тараптан изилдөө үчүн негиз болмокчу;
- 3) Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдер кыргыз тилинин концептологиялык негизин түзүп, фонологиялык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин көрсөтөт;
- 4) Чоң-Алай чөлкөмүнүн топонимдер системасы кыргыз этносунун Борбордук Азияда гана эмес, Орто Азияда да жергиликтүү эл экендигинин күбөсү болуп саналат.

III бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМДЕРИНИН СТРУКТУРАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

3.1. Жөнөкөй топонимдер

Бир уңгулуу топонимдер жөнөкөй топонимдер катарында каралат. Жөнөкөй топонимдер көбүн эсе маанилүү учурду чагылдырып, элдин турмушундагы окуяларды, динге болгон мамилени көрсөтөт. Ошондой эле бир уңгулуу топонимдер фонетикалык жактан адаптацияга учуроо менен туунду жана татаал түрдөгү топонимдердин жасалышына негиз катарында кызмат кылышат.

Ареалдык катышка кирген жөнөкөй топонимдердин негизги катмары тополексемалардын фонетикалык жактан адаптацияга учураган жана семантикалык жактан өзүнүн негизги маанисини сактаган түрүндө жолугат.

Ошондой эле кыргыз топонимикасындагы ареалдык алкакта пайда болгон топонимдерди түзүп турган аталыштар грамматикалык жактан тубаса жана туунду формасындагы топонимдерге ажыратылат. Өз кезегинде тополексемалардын негизинде жаралган тубаса топонимдер морфологиялык каражаттарсыз эле топонимдик милдетти аткарууга жөндөмдүүлүгү менен айырмаланышат.

Ал эми Чоң-Алай топонимикасындагы туунду топонимдер өз структуралык турпаты боюнча тубаса топонимдерге каршы коюлуу менен бирге алардын морфемалык составынын татаалдыгы менен айырмаланышат. Ошондой эле тубаса топонимдерден туунду топонимдердин жаралышы кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык жүрөт.

Албетте, Чоң-Алай топонимикасындагы жөнөкөй топонимдер өз ичинен тубаса жана туунду топонимдерге ажыратылат. Тубаса топонимдерди уңгу менен салыштырууга же тең коюуга болбойт. Анткени ареалдык алкакта пайда болгон топонимдерге тиешелүү болгон тубаса топонимдер катарында бир морфемалык курамдагы (*тоо, суу, дарыя, кечит, колот, сай*) же негизги морфемадан турган аттарды алууда шарттуулукка жол бермекчи. Тубаса топонимдер кылымдар бою тынымсыз жүрүп турган тилдик тарыхтын

көрсөткүчү катарында бир курамдагы тил бирдиги болуп эсептелбейт. Анткени тил бирдиги катарында алганда ар бир топоним өзүнүн азыркы фонетикалык бычымы жана морфемалык курамынан сырткары тарыхый объективдүү фактор болуп саналат. Бирок топонимдер тилдик системанын тутумунда каралат. Мына ушундай себептерден улам жөнөкөй топонимдерди алардын курамындагы морфемалардын санына жараша тубаса жана туунду топонимдерге ажыратабыз.

3.2. Татаал топонимдер

Кыргызстандын топонимиясында татаал топонимдер сан жагынан бир канча жогору экендигин кыргыз тилиндеги топонимдерди изилдешкен окумуштуулар белгилешкен. Бирок Д.Исаевдин, К.Конкобаевдин жана Ш. Жапаровдун изилдөөлөрүндө өзүнчө составдык жактан айырмаланган топонимдер каралгандыгы менен, мындай бөлүштүрүү А.Акматовдун изилдөөсүндө үстүрттөн болгондугу байкалат. Мындай лингвистикалык жагдай кыргыздардын топонимиясында татаал түзүлүштөгү топонимдердин актуалдуулугун айгинелейт. Айтып кете турган нерсе өз изилдөөлөрүндө К.Конкобаев жана А.Акматов татаал топонимдер жөнөкөй топонимдерге салыштырмалуу сандык жана сапаттык көрсөткүчү жагынан жогору тургандыгын белгилешкен.

Жалпы түрк топонимиясында татаал топонимдердин компоненттеринин ортосундагы байланышы жана алардын семантикалык жактан өзгөчөлүктөрүнө өз убагында В. Никонов, П. Дульзон, Д. Донидзе, М.Мурзаевдер кайрылышкандыгын айта кетүү ашыктык кылбайт. Алар компоненттердин ортосундагы синтаксистик байланыштын жалпы эле агглютинативдик тилдердеги өзгөчөлүгү жана семантикалык жактан болгон катышы жөнүндө да сөз кылышкан.

Д.Исаев өз изилдөөсүндө татаал топонимдерди талдоого алып жана аларды грамматикалык жактан жиктөөдө татаал топонимдерди ажырагыс бир бүтүндүктү түзөт деп белгилеген. М.Шамшиеванын изилдөөлөрүндө топонимдердин грамматикалык түзүлүшү боюнча учкай маалымат берип, **бир**

негиздүү жана **көп негиздүү** топонимдер сыяктуу терминди пайдалангандыгы байкалат. Анткени татаал топонимдерди алардын составдык компоненттери боюнча гана мүнөздөө чындыкка коошпойт. Анткени топонимдердин татаал түзүлүшүн камсыздаган компоненттердин жалпы топонимдин семантикасын аныктоодо салмагы бирдей эмес. Татаал топонимдин ар бир бөлүгү негизги жана жардамчы морфемалардан тура тургандыгы белгилүү. Топонимдерди семантикалык жактан жана функционалдык жактан аныктоодо негизги морфема алдыңкы орунду ээлей тургандыгы белгилүү.

Татаал топонимдер түзүлүшү жагынан эки негиздүү жана көп негиздүү топонимдерге жиктелет. Д.Исаев өз изилдөөсүндө жөнөкөй топонимдерди татаал топонимдерге караганда бир кыйла байыркы деген ойду айткан. Бирок мындай пикирге кошулуу кыйыныраак экендигин биздин иликтөөлөрүбүз көрсөттү. Анткени татаал топонимдер тынымсыз өзгөрүүлөрдү башынан өткөрөт. Ошондуктан топонимдер фонетикалык жактан гана кыскарууларга учурабастан, семантикалык жылышууларга да кабыла тургандыгына күбө болобуз.

Татаал топонимдер составдык бөлүктөрүнүн кандай сөз түркүмдөрүнөн куралгандыгына жана алардын ортосундагы грамматикалык, маанилик байланышына жараша бир канча айырмаланган топторго бөлүнүшөт. Бирок мындай топторду автономдуу түрдө бөлүнгөн топтор катарында кабылдоо туура эмес. Анткени өздөрүнүн сандык жана сапаттык жактан айырмаланган топонимдердин ортосундагы тилдик системанын байланышы үзүлбөстөн кала берет. Ошондуктан сандык жана сапаттык жактан айырмаланган топонимдер бир негиздүү топонимдерден тартып көп негиздүү топонимдерге чейин өзгөрүп тура тургандыгын айта кетүү ашыктык кылбайт.

Албетте, көп негиздүү топонимдердин курамдык бөлүктөрүнүн ортосунда түзүлгөн синтаксистик байланыштарда кыргыз тилинин кылымдар бою сакталган синтаксистик байланыштын түрлөрү толук бойдон сакталат.

Татаал топонимдин ар бир бөлүгүнүн компоненттери жана татаал топонимдин составындагы бөлүктөрдүн ортосундагы карым-катыш ички

маанилик, б.а. имплицативдүү жана грамматикалык жактан аналитикалык жана грамматикалык байланыштардын негизинде ишке ашат.

Татаал топонимдердин составдык бөлүктөрү бири-бири менен маанилик катышына карай атрибутивдик катыштагы айкаштар (синтагма) жана морфемалык жактан бир тутумга айланган топонимдер катарында да айырмаланышат.

Эки компоненттүү татаал топонимдер

А. Атрибутивдик катыштын «Зат атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдер

Албетте, мындай топонимдер жөнүндө өз мезгилинде кыргыз тилчилери Д.Исаев, С.Омурзаков, М.Шамшиева жана А.Акматовдун изилдөөлөрүндө белгиленет. Кыргыз тилиндеги топонимдерди грамматикалык жактан айырмалуу топторго алгач Д.Исаев бөлүштүргөн. Окумуштуу татаал топонимдерди бир канча түргө бөлүштүргөн. Кийинчерээк А.Акматов топонимдерди К.Конкобаевдин принцибинде бөлүштүргөн.

Биз атрибутивдик катыштагы «зат атооч+зат атооч» тибиндеги топонимдерди а) компоненттери жалаң негизден турган мүчөсүз топонимдерге, б. а. тил илиминде негизделген түрк изафетинин 1-тибиндеги топонимдерге жана б) көп негиздүү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган топонимдер, б.а. I-II түрк изафети тибиндеги топонимдерге ажыратабыз.

1) Мүчөсүз негиздерден куралган I түрк изафети тибиндеги топонимдер

Мындай топко кирген топонимдердин компоненттери тең байланыштагы ыкташуу байланышы менен байланышышат. Мындай типтеги топонимдердин түзүлүшүндө компоненттердин бири- бирине салыштырмалуу орду грамматикалык мааниге ээ боло алат. Компоненттердин топонимдин составындагы орун тартиби маанилик катышты гана аныктабастан компоненттердин ортосундагы синтаксистик байланышты да иш жүзүнө ашырат.

Компоненттердин горизонталдык абалдагы орун тартибине карай жана алардын атрибутивдик кызматына жараша да мүчөсүз негиздерден куралган I түрк изафети тибиндеги топонимдер бир канча топторго ажыратылат.

Биринчи компоненти географиялык лексемалардан турган топонимдер

Чоң-Алай топонимикасындагы сөздөр кыргыз топонимикасынын тарыхында жана бүгүнкү күндө да орчундуу орунду ээлейт десек жаңылышпайбыз. Анткени азыркы мезгилде да ареалдык алкакта жаралган тополексемалар жер аталыштарын жасоодо **активдүүлүгүн жоготкон** эмес. Ошондой эле ареалдык алкакта жаралган топонимдер кыргыз элинин диний башка түшүнүктөрүн чагылдыруучу терминдер препозитивдик абалда жолугушат.

Чоң-Алай топонимикасындагы топонимдер жалпы эле кыргыз лексикасындагы номинативдик түзүлүш катарында комбинатордук жана семантикалык айкалыштарга дуушар болушат. Мындай тилдик конструкциялар кыргыз тилинин мыйзам ченемдерин көрсөтүү менен бир катарда кыргыз тилиндеги ареалдык алкакта жаралган тилдик элементтеринин фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн да айгинелейт. Кыргыз топонимикасынын алкагында топонимдердин кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык өзгөрүүлөрүн байкайбыз. Мындай өнүгүү бир жагынан алганда кыргыз тилинин лингвистикалык түзүлүш катарында кылымдар бою калыптануу тарыхын айгинелесе, бир тараптан тилдик мыйзамдардын категория катарында топонимдердеги сакталышын дагы бир жолу ачыктан ачык көрсөтөт.

Албетте, Чоң-Алай топонимикасындагы жер-суу аттары топоним катары эки тараптуу жана көп аспекттүү элемент. Бирок топонимдер кылымдар бою тилдик абалдын негизги белгисин сактап калуу менен гана чектелбестен, өз курамында составдык бөлүк жана социалдык жүк көтөргөн көрүнүш катарында морфемаларды алып жүрөт. Ошондой эле кыргыз элинин жана ареалдык жактан жакын жашаган элдин тилдик маданиятынан кабар бере алган тарыхый материал болуп да саналышат. Экстралингвистикалык факторлор тилге тийгизген таасирин биз топонимдердин коомго жараша өзгөрүү менен элдин

экономикалык, маданий жана социалдык турмушун чагылдыргандыгынан көрө алабыз.

Чоң-Алай топонимикасындагы жолугуучу топонимдер фонетикалык курамы жана морфемалык түзүлүшү менен тилдин, элдин тарыхындагы орчундуу окуяларды чагылдырат.

Негизги сөздөргө топоформанттардын улануусу менен жасалган жер-суу аталыштары

Аталган формадагы топонимдер көбүн эсе кыргыз тилиндеги *-стан, -лан, -лыг, -ча, -мак* жана *-жон* сыяктуу түрдүү маанидеги топонимикалык аффикстердин жардамы менен жасалат. Кыргыз тилинде гана эмес жалпы эле түрк тилдериндеги аталган типтеги топонимдер кыргыз элинин тарыхындагы белгилүү бир маданий-социалдык жактан өзгөрүүнү чагылдырат. Бирок мындай татаал түрдөгү топонимдер ар дайым тыбыштык жактан жана интонациялык, басымдын өзгөчөлүгү боюнча айырмаланышат.

Биз төмөндө препозитивдик абалдагы атрибутивдик компоненттер менен жабдылган топонимдерди карамакчыбыз. Топонимдердин мындай абалдагы типтерине айрыкча кыргыз тилинен же болбосо тажик тилинен алынган препозитивдик форманттардын колдонулуусун айтууга болот.

Ошондой эле *-чы* топонимдик аффикси кыргыз тилиндеги өнүмдүү аффикстердин катарын толуктайт.

Этиштик формалардын жалгануусу менен жасалган топонимдер

Чоң-Алай топонимикасындагы жер-суу аталыштары өз мезгилинде жасалуу ыгына жана составдык курамына карай эки айырмалуу тайпаларга ажыратылат. Албетте, кыргыз тилиндеги аларга улануучу сөз түркүмдөрүнүн табиятына жараша да жиктелет. Мындай айырмачылыктар ареалдык катышта кабыл алынган терминдерге кыргыз тилинин нукура лексикасынын курамандагы атоочтук жана этиштик формалары аркылуу да арбын уюшулгандыгын көрөбүз. Эгерде грамматикалык жактан, жогоруда мүнөздөлгөндөй, ареалдык катышта чечмеленүүчү топоним-сөз айкаштарын

айырмалай турган болсок, анда алар кыргыз тилиндеги атоочтук менен айкаша келип, интонациялык жактан да бир тутумду түзө алышат.

Ареалдык катышта кабыл алынган лексемалардын айкашынан түзүлгөн топонимдер

Чоң-Алай топонимикасындагы өзүнчө бир типологиялык мүнөзгө ээ болгон топонимдердин өзгөчөлүгү катарында ареалдык катыштын негизинде пайда болгон лексемалардын катар келүүсүн же болбосо **атооч жөндөмөсүндө турган зат атоочтор** менен айкашуусун көрсөтүүгө болот. Мындай топонимдер ареалдык катыштын негизинде пайда болгон аталыштын маанилик касиетин, эстетикалык турумун күчөтүү максатында коюлат. Ошондой эле мындай типтеги топонимдер айрыкча эч кандай морфологиялык каражаттардын жардамысыз эле жасалышат.

Атрибутивдик катыштын «сан атооч + зат атооч» тибинде жасалган татаал топонимдер

Чоң-Алай топонимикасынын курамында жана жалпы эле кыргыз ономастикасынын калыптанышында сан атоочтордун маанисин белгилөөгө татыктуу. Анткени кыргыз тилинин жалпы эле ономастикасын, анын ичинде кыргыз топонимикасын изилдеген окумуштуулар сан атоочтордун кыргыз топонимикасынын калыптанышындагы сандык гана эмес, сапаттык жагын да өзгөчө маанилүүлүгүн көрсөтүшкөн. Изилдөөбүздүн жүрүшүндө сан атоочтордун ареалдык катыштагы топонимдерге тиешелүү болгон аталыштардын тарыхый жактан өнүгүүсүнө олуттуу таасири бар экендигине топонимикалык фактылардын негизинде ынандык.

Сан атоочтордун катышуусу менен жасалган топонимдер лингвистикалык гана жагдай болбостон, кыргыз элинин калыптануусундагы тарыхый этапты да чагылдырат. Анткени кылымдар бою маданий жактан ар түрдүү элдер менен байланышта болуп келген кыргыз уруулары ар дайым өздөрүнүн тилдик өзгөчөлүгүн сактап келген. Мындай өзгөчөлүктү сан атоочтордун айкашуусу менен жасалган топонимдерден көрүүгө болот.

Татаал топонимдердин курамында сан атоочтор препозитивдик абалды ээлөө менен бирге, бардык учурда эле сандык белгини бере бербей тургандыгы аныкталды. Анткени сан атоочтор сандык мааниден тышкары да кыргыз элинин тилинде, менталдык жактан калыптануусунда саркастикалык түшүнүктөрдү алып жүрөт. Мисалы үчүн ареалдык катыштагы топонимдердин составында жолуккан **жети**, **үч** жана **кырк** эсептик ан атоочтору социалдык, идеологиялык жактан деле өзгөчө мааниге ээ. Ошондой эле кыргыз тилиндеги сандык мааниде колдонулуучу жалгыз, кош сөздөрүнүн ареалдык катыштагы топонимдерге тиешелүү болгон топонимдерди жасоодогу активдүүлүгү салыштырмалуу жогору экендигин белгилеп кетүү.

3.3. Тубаса топонимдер

Чоң-Алай топонимикасындагы негизги морфемадан турган топонимдерди морфологиялык жактан тубаса топонимдер катарында кароого болот. Тубаса топонимдер ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин негизин түзүү менен реалдуу социалдык жана номинативдик милдетти көтөрөт. Ошондой эле тубаса топонимдер эки тараптуу тил бирдиги болуу менен биргеликте башка грамматикалык жактан татаал топонимдердин жасалуусу үчүн негиз катарында кызмат кылат десек жаңылышпайбыз. Тубаса топонимдер семантикалык жактан биримдикти түзүү менен гана чектелбестен фонетикалык жактан да туруктуу болот. Бирок жогоруда айтып өткөндөй эле тыбыштык жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учурашат.

Тубаса топонимдер кыргыз тилинин тарыхындагы тилдик бирдиктердин катарында болуу менен бирге кыргыздардын тарыхый өнүгүшү, түрк маданияты менен болгон байланышы, этникалык жана чөлкөмдүк биримдигинин көрсөткүчү катарында да кызмат кылат. Ошондой эле туунду жана татаал топонимдерге салыштырмалуу фонетикалык жактан туруктуу келип, анчалык өзгөрүүлөргө учурабастан Кыргызстандын чөлкөмүндө ареалдык жактан чектелбеген абалда жолугат. Мындай өзгөчөлүк бир уңгулуу топонимдердин элдин маданияты менен байланышы жана алардын кыргыз тилинин негизги лексикалык фондунан орун алгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Аталган объектинин социалдык өзгөчөлүгүнө багытталган топонимдер

Аталган субъектинин социалдык өзгөчөлүгүн баса белгилөө менен анын элдин турмушуна болгон катышын көрсөтүүчү топонимдер негизинен тубаса формада келип, айрым учурларда туруктуу форманттар, терминдер менен толукталат. Көбүн эсе элдин идеологиялык түшүнүктөрүн чагылдырышат.

3.4. Туунду топонимдер

Туунду топонимдер кыргыз тилиндеги сөз жасоого жөндөмдүү болгон грамматикалык каражаттардын жардамы менен жасалышат. Бирок топонимдердин өзгөчөлүгүн жана аларга улануу менен кошумча семаларды жаратуучу форманттарга да азыркы кыргыз тили өтө бай деп белгилесек болот. Албетте, көбүн эсе Чоң-Алай топонимикасындагы туунду топонимдердин жасалуусуна тубаса топонимдер негиз катарында кызмат кылышат. Айтып кете турган жагдай, айрым учурда сенек формадагы топоформанттар катыша турган болсо, айрым учурда азыркы кыргыз тилиндеги активдүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен жасалышат.

Чоң-Алай топонимикасындагы туунду топонимдер Кыргызстандын чөлкөмүндө арбын жолугат. Ошондой эле араб катмарына тиешелүү топонимдер өлкөбүздүн түштүгүндө көп жолуга тургандыгын белгилесек болот. Туунду топонимдер кылымдар бою көптөгөн социалдык жана лингвистикалык өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүп, морфологиялык жактан бир уңгулуу (тубаса) топонимдерге салыштырылып каралат. Туунду топонимдер азыркы кыргыз тилиндеги грамматикалык жактан активдүү морфологиялык каражаттардын жардамы менен жасалып, айрым учурларда семантикалык жактан өзгөрүүлөргө да учурагандыгы байкалат. Профессор Ш. Жапаров топонимдерди лексикологиянын лексема жаратуучу касиетке ээ болгон негизги бөлүгү катарында карап, мындай деген оюн билдирет: “Сөз - семасиологиянын объектиси. Ал гректин *semasuo*-«атоо»+*logos*-«илим, окуу» дегенди билдирет. Тил илиминде сөздүн, сөз айкаштарынын маанисин жана алардын өзгөрүш закон-ченемдерин изилдөөчү бөлүгү. Демек, сөздүн лексикалык (атоо) өзгөчөлүгү анын белгилүү маанини билдирүүчү каражат экендиги менен

байланышта. Мына ошондуктан сөздүн лексикологиялык касиети менен семасиологиялык (б.а. семантикалык) касиети бири-бири менен тыгыз байланышта, бирин экинчиси шарттап, толуктап турат” [Жапаров,1990;87]. Окумуштуу топонимдерди да атоо милдетин аткарган тилдик маанилүү элемент катарында тынымсыз өнүгүүдө болгон система деген пикирин ачыктайт.

Реалдуу коомдук жагдайды чагылтууда Чоң-Алай топонимикасындагы топонимдер көбүн эсе аталган денотаттын маанилүүгүнө багытталып, коомдогу айрым идеологиялык көз караштарды чагылдырат. Чөлкөмдүн тилдик өзгөчөлүгүн жана социалдык жагдайын тил бирдиктери менен чагылдырылат жана топонимдердин семантикалык жана структуралык жактан татаалданышына алып келет. Аталган субъектинин физикалык турпатындагы кошумча экстралингвистикалык белгилерди жана кошумча семантикалык өзгөчөлүктөрдү берүүдө топонимдер кошумча атрибутивдик касиеттерге да ээ болушат. Мына ошондуктан көптөгөн тилдик бирдиктер, сөз жасоочу каражаттар, б.а. морфемалар фонетикалык жактан максималдуу өзгөрүүлөргө учурайт. Мындай фонетикалык жактан кыскаруу көп учурда морфемалардын чегин ажыратууну кыйындатат. Жалпы эле түрк тилдериндеги топонимдердин жасалуу өзгөчөлүгүндө аффикстердин маанисин белгилүү топонимист Д.Исаев, Ш.Жапаров жана К.Конкобаев жогору баалашкан.

Албетте, топонимдер негизги морфемага сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалгануусунун негизинде жасалуу менен бирге топонимдин маанисине кошумча семаларды б.а. маанилик өзгөчөлүктөрдү киргизет. Бирок негизги топонимикалык жүктү топонимге негиз болгон сөз көтөргөн менен сөз жасоочу мүчөлөр топонимдин ажырагыс компоненти катарында каралат. Топонимдердин жасалуусунда азыркы кыргыз тилиндеги өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр менен бирге кыргыз тилинин байыркы тарыхый абалына таандык болгон сенек сөз жасоочу мүчөгө айланган морфологиялык каражаттар да жолугат. Мындай тил бирдиктерин академик Б.Ө.Орузбаева кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүнүн, б.а. мыйзам ченемдүү эволюциясынын жыйынтыгы деп эсептейт.

Түрк тилдүү элдердин топонимикасындагы туунду топонимдердин грамматикалык ийкемдүүлүгүн Н.В.Никонов, П. Донидзе жана Д. Дульзон өз учурунда белгилешип, тилдин өнүгүшүндөгү жагымдуу жагдай катарында карашкан.

Д.Дульзон жалпы эле түрк тилдүү элдердин топонимиясынын калыптануусунда сөз жасоочу каражаттардын үлүшү чоң экендигин белгилеп, топонимдерди жасоодо агглютинативдүү тилдердин жөндөмдүүлүгүн жогору баалаган. Ошондой эле кыргыз топонимиясындагы туунду антропонимдерге, топонимдерге өз учурунда Д.Исаев, С.Омурзаков жана К.Конкобаев кайрылышкан жана туунду топонимдер кыргыз лексикасынын өнүгүүсүндөгү негизги булак экендигин далилдешкен.

Жалпы эле ареалдык алкакта жаралган катмар жана ага тиешелүү топонимдердин түзүлүшү жөнүндө сөз болгондо жер-суу аттары бир гана индивиддик жана даректик белгилерден тышкары да тарыхый чындык экендигин эсибизден чыгарбообуз керек. Бирок Чоң-Алай топонимикасындагы топонимдер кыргыздардын соода-сатык, диний көз карашын гана чагылдырып тим болбойт. Мына ушундай себептен да топонимдердин тыбыштык курамы өтө туруктуу болуу менен бирге жөн гана сөздүн деңгээлинен *бир кыйла жогорку сапаттагы тил бирдиги* экендигине күбө болобуз. Анткени сөз (онотема) морфема катарында да бир кыйла ийкемдүү жана өзгөрүүлөргө бат дуушар боло турган тилдик бирдик болуп саналса, топонимдер ички семантикалык өзгөрүүлөр менен бир катарда мезгилдин жана саясий-экономикалык, идеологиялык кырдаалдын таасирин башынан кечирет. Ошондуктан да, биздин көз карашыбызда, жөнөкөй жана татаал топонимдерге бөлүү белгилүү өлчөмдө шарттуу болмокчу.

Бир уңгулуу ареалдык алкакта жаралган топонимдер жөнөкөй топонимдер катарында каралат. Жөнөкөй топонимдер көбүн эсе маанилүү социалдык объектилерди атап көрсөтөт. Ошондой эле бир уңгулуу топонимдер фонетикалык жактан адаптацияга учуроо менен туунду жана татаал түрдөгү топонимдердин жасалышына негиз катарында кызмат кылышат. Ошондуктан

туунду формаларга негиз болгон топонимдер алгачкы семантикасын сактап калышкан.

Чоң-Алай топонимикасындагы жер-суу аттары, б. а. топонимдер бир гана лексеманын чегиндеги *фонетикалык, маанилик жана морфемалык элементтердин тыгыз айкалышынан турат деген жыйынтыкка келүү бир жактуулук болуп саналат. Топонимдер тилдик, географиялык, тарыхый, этнографиялык жана маданий белгилерди камтыйт.* Ошондой эле грамматикалык жактан жөнөкөй жана татаал тибиндеги эки чоң түргө бөлүнүшөт.

Башка энчилүү аттар сыяктуу эле ареалдык алкакта жаралган жөнөкөй топонимдердин саны боюнча да татаал топонимдерге салыштырмалуу бир кыйла жогорку баскычта турат. Мындай өзгөчөлүктү аталган объектинин тилге болгон катышы гана эмес, топонимдердин социалдык мааниси жана мазмуну, тилдик өзгөчөлүгү катарында түшүндүрүүгө болот. Анткени кыргыз тилиндеги ареалдык алкакта жаралган тубаса топонимдер, чындыгында, диахрониялык өнүктөн алып карай турган болсок системалуу экендигине күбө болобуз.

Үчүнчү баптан алынган тыянактар

Үчүнчү бап боюнча төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

- Чоң-Алай топонимиясынын диахрониясы бир канча тилдик багыттарды кучагына алат жана ар түрдүү типологиялык тилдердин диалектикасынын жыйынтыгы;
- Тилдердин карым-катышы бир гана географиялык жанаша жашоо болуп саналбастан тилдин диахрониясын калыптандыруучу негизги категория;
- Топонимия тилдин тарыхый өнүгүүсүн камсыз кылган объективдүү шарт жана ар түрдүү системадагы тилдердин ортосундагы байланыш;
- топонимдик моделдер тилдин хронологиялык картасын түзгөн географиялык лингвистиканын бирдиги.

КОРУТУНДУ

Чоң-Алай топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна канаатташ өнүккөн деп айтсак деле жаңылыштык болбос эле. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) менен тикеден-тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор - тарыхый чындык болуп саналат.

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам-ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик тутум жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат. Анткени биздин ишибиздин жүрүшүндө байыркы катмардын курамында келүүчү *сай, кыр, булак* жана *суу* топоформанттары азыркы күнгө дейре өз маанилерин сактап, жаңы топонимдердин жасалуусуна негиз болуп келе жаткандыгы айкын болду.

Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилине өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Анткени байыркы кыргыз Улуу Өкүмдарлыгынын составында көп улуттуу элдер жашагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бирок Чоң-Алай аймагынын топонимдеринин негизин, тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк топонимдери түзгөндүгүн жадыбыздан чыгарбообуз керек. Анткени Орто

Азиянын тарыхында өзгөчө орду бар Чоң-Алай чөлкөмү жана анын топонимиялык тутуму бир гана багыттагы изилдөө менен чектелип калбоосу керек. Анткени айрым бир илимий жактан тастыкталбаган топонимдик фактылар менен куралданган улутчул агымдын өкүлдөрү азыркы күнгө дейре кыргыз тилинин байыркы, көөнөрбөс эстелиги болуп саналган Чоң-Алай урбонимин элдердин арасына чагымчылдык жаратуучу курал катарында пайдаланып келишет.

Чоң-Алай топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтер сакталып калгандыгын көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек жаңылышпайбыз. Анткени Чоң-Алай топонимиясындагы семантикалык тутумдун негизги борбору катарында кызмат кылган Чоң-Алай урбоними нукура кыргыз тилинин гана байлыгы экендигин аныктоого жетиштик деп эсептейбиз.

Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгондугу изилдөөнүн жүрүшүндө айкын болду. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө түшүндүрүлөт. Ошондуктан ал факторлордун олуттуу таасири байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан көз каранды. Объектин жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка жер-суу аталыштары менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш.

Чоң-Алай районунун топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна негиз болгон деп айтсак деле жаңылыштык болбос эле. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) жана Чоң-Алай топонимиясы менен тикеден- тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү

турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор - тарыхый чындык болуп саналат.

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик подсистема жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмары, чөйрө болуп саналат.

Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган жер-суу аталыштары жана топоформанттар байыркы кыргыз тилинен өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Анткени байыркы кыргыз Улуу Өкүмдарлыгынын составында көп улуттуу элдер жашагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бирок Чоң-Алай аймагынын жер суу аталыштар системасынын негизин, тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк аталыштары түзгөндүгүн жадыбыздан чыгарбообуз керек.

Чоң-Алай районунун топонимдеринде кыргыз тилинин байыркы элементтери сакталып калгандыгын көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек жаңылышпайбыз.

Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгон. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө байлданыштуу. Ошондуктан ал факторлордун олуттуу таасири байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотанттан ал жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка

объектилер менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш.

Жыйынтыктап айтканда, Чоң-Алай топонимиясы бир гана территориялык мүнөздө эмес, жалпы элдик мааниде каралууга татыктуу. Анткени кыргыз элинин чыгаан илимпозу, көрүнүктүү түрколог Б.М.Юнусалиев белгилегендей, кыргыз эли жалпы эле Борбордук Азияда өз тилин сактап калган негизги этнос болуп саналат. Анткени кыргыз топонимдери Улуу Жибек жолундагы жер-суу аталыштар системасына пайдубал катарында кызмат кылгандыгына изилдөөнүн жүрүшүндө ынандык. Биздин пикирибизче Чоң-Алай топонимикалык системасы келечекте тилчилердин, тарыхчылардын жана географтардын биргелешкен комплекстүү изилдөөсүнө муктаж.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Абдрахманов А.А. Вопросы топонимики Казахстана//Топонимика Востока. Москва 1962.211с.(46-53).
2. Абдрахманов А. О топонимах Казахстана в словаре русской транскрипции географических названий//вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-Ата, 1958, вып. 1
3. Абдрахманов А. Казакстандын жер-суу аттары. – Алматы, 1959.
4. Абдыкул Ж. Синтаксический строй кыргызского языка. Бишкек 1992. 429с.
5. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические, и историко-культурные связи. Фрунзе 1990.479с.
6. Азымов П. Туркмен дили (соз йасайжы гошулмалар),1950, Ашгабат
7. Арутюнова И.Д. О стыде и стуже: Вопросы языкознания 1997. №2 стр. 59-70
8. Андрианов Б.В. Этнос и историко-этнографические области//Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Ленинград 1978.120с (7-8).
9. Акматов Н. Ысыккөл топонимиясы. Каракол, 2000.
10. Атаниязов С. К топонимии Каракумов // Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980.309с (135-140).
11. Атаниязов С. О топонимии Юго-восточного Туркменистана//Питанья топонимики. Киев –1971. 198с (189-194).
12. Атаниязов С. Туркменистанынь топонимик сөзлүгү Ашхабат.1970. 306с.
13. Ахматов Т.К. О согласных звуках киргизского литературного языка//Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (123-141).
14. Ахматов Т.К. Географические названия Таласской долины Киргизской ССР//Ономастика Киргизии. Ф., 1985, вып. 1, стр. 35-38.
15. Аширалиев К. Кыргыз тилиндеги энчилуу аттардын жасалуу жолдору//Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(132-138).
16. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уыгу сөздөр. Фрунзе 1963.120-б.

17. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 608с.
18. Бажина И.Н. О военной лексике и терминологии киргизского языка // Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе 1972.163с.(стр.80-105).
19. Базаркулова Г. Из истории становления киргизской биологической терминологии // Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе 1972.163с. (51-79).
20. Баргоякова А.Б. Национально-культурная специфика языкового сознания хакасов, русских и англичан (на материале ядра языкового сознания), Дисс. канд. Фил. наук. А.Б.Баргоякова, 2002. 181с.
21. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. Фрунзе,1956. 123б.
22. Баскаков Н.А. Алтайский язык. М., 1958г. 113с.
23. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва 1979.273с.
24. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва 1988.207с.
25. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии горного Алтая//Топонимика Востока. М.,1969.
26. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва 1960.246с
27. Н.А.Баскаков.Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М.,1985.207
28. Н.А.Баскаков.Каракалпакский язык. Фонотека и морфология (части речи и словообразование). М.1952
29. Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии// Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе 1966.359с.(5-22).
30. Батманов И.А. Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. 1959 Фрунзе. 237с.(стр90-103).
31. Батманов И.А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. Фрунзе 1940.15-б.

32. Бураханов К.Н. Казахская зоономия//Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971.373с.(303-305).
33. Батманов И.А. Чон-Алайские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе 1971.63с.
34. Бегалиева А.С. Историография восстания 1916 г. в Центральной Азии//Билим жана тарбия. Махмуд Кашгари-Барскани атындагы чыгыш университети 1 (8), Б., 2007 (45-50) с.120.
35. Беленькая В.А. Наблюдения в области топонимической омонимии//Питання сучасної Ономастики. Київ,1976.243с (41-48).
36. Беленькая В.Д. Некоторые Лингвистические категории топонимики//Оронимия Москва 1969.69с.(12-15).
37. Беленькая в.Д. Топонимы в составе лексической системы языка, М.,1969г.167с.
38. Берг Л.С. Достижения Советской географии. М. 1956.276.
39. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I. Б., 1997. 560с.
40. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана II. Б., 1998. 704с.
41. Биялиев А. Буркутчулук терминдеринен//Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (238-248).
42. Бондалетов В.Д. Лингвистический аспект изучения орографических терминов и оронимов//Оронимия Москва 1969.69с.(8-12).
43. Бонюхов А.А. Семантические отношения компонентов производных топонимов (На материале морских топонимов)// Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск 1976.196с (147-151).
44. Бутанаев В.Я. Худяков Ю.С. История Енисейских кыргызов. Абакан 2000.250с.
45. Бегматов Э.Киши номлари имлоси. Тошкент, 1970. 116б.
46. Валиханов Ч. Избранные произведения.М.1986.413с.

47. Виноградов В.С. Киргизское народное музыкальное творчество как источник изучения проблемы происхождения Киргизов// Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. 1959 Фрунзе. 237с.(стр84-89).
48. Виноградов В.А. Сингорманизм и фонология слова// Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (106-116
49. Воробьева Н.А. О некоторых социальных факторах, определяющих возникновение и функционирование современной топонимии//Питання сучасної Ономастики. Київ,1976.243с (33-37).
50. Воробьев В.В. Лингвокультурология (теория и методы). М., 1997
51. Гаджиев Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. Москва 1973, 408с.
52. Галицкий В.Я., Плоских В.М. О структуре населения дореволюционной Киргизии (XIX- начало XXвв)// Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Фрунзе 1957.194с.(22-31).
53. Гарипова Н.Д., Гарипов Т.М. Заметки об иранских элементах в топонимии Башкирии //Топонимика Востока (новые исследования). М. 1964.228с.(185-189).
54. Геродот. История. В 9-ти кн. Пер. с греч. Л., Наука, 1972
55. Гомер. Одиссея. В.А.Жуковскийдин котормосу, 501-515 беттер
56. Горячева В.Д. О локализации города Баласагун// Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Фрунзе 1957.194с.(130-141).
57. Грамматика киргизского литературного языка. Часть1, фонетика и морфология. Фрунзе 1987г.400с.
58. Гридина Г.А. Образные ономаσιологические модели в оронимии//Вопросы ономастики. Свердловск,1977.160с. (21-25).
59. Грищенко К.ф. О категориях притяжательности и определенности в тюркских языках// Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971.373с.(127-128).
60. Гумбольдт А. Космос. Пер. с нем. А. Семена. М., 1851, ч. 2.

61. А.Г.Гулямов Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, часть первая, словообразующие аффиксы имен. Автореферат докторской диссертации. Ташкент, 1955.
62. Грюнберг А.Л. Заметки по топонимии Афганского Бадахшана // Ономастика востока. Москва 1980. 286с. (165-173).
63. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология, Фрунзе 1980.235с.
64. Дамдинсуриэн. Ц., Лувсандендев А. Орос монгол толь, Уланбаатор 1982.
65. Данияров К, Кунгуров Р. Некоторые вопросы лингвистической географии // Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков, состоявшегося 27-30 мая 1963 года в г.Фрунзе). Фрунзе 1968.189с. (стр.38-41).
66. Дебец Г.Ф. Антропологический состав древнего и современного населения Киргизии // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. 1959 Фрунзе. 237с.(стр74-76).
67. Дербишева З.К. К проблеме языковой концептуализации мира (на материале сопоставления русских и киргизских концептов)//Русский языков в обществе народов СНГ. Бишкек, 2008, 52-5.
68. Демьяненко Э.П. О словообразовательных приемах в группе долганских названий частей тела // Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск 1976.196с (71-76).
69. Джамгерчинов Б.Д. Значение и задачи изучение проблемы этногенеза Киргизского народа // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. 1959 Фрунзе. 237с.(стр9-16).
70. Джамгерчинов Б. Из генеалогии Киргизов// Белек. С.Е. Малову. Сборник статей. Фрунзе 1946.70с. (35-40).
71. Джапаров Н.Р. Семантическая орбита кыргызской гидронимики.Б., 2012. 200с.

72. Джапаров Н.Р. Согди-ягобский языковой срез в составе топонимии Кыргызстана (Этимологический анализ)//Касым Тыныстанов- 20-кылымдын улуу инсаны. Бишкек,2002.256б. (102-108).
73. Джапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана. Автореферат канд. диссертации на соискание ученой степени кандидата филол. наук. Бишкек, 2006. 22с.
74. Джапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана. Канд. диссертация на соискание ученой степени кандидата филол. наук. Бишкек, 2006.
75. Noomanbek Dzaparov. Archetypy starokirgiskich hidronimow jako czyniki geopolityki. Akademia humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztora, Spoleczenstwo i polityka, Nr 2-4 (11-13)/2007, Pultusk (42-47) 145с.
76. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Фрунзе 1987. Выпуск 3.167с.
77. Джумагулов Ч.Язык сиро-тюркских (несторинских) памятников Киргизии, Фрунзе 1971.161с.
78. Донидзе Г.И. Глагольные топонимы в тюркских языках // Топонимика Востока (новые исследования). М. 1964.228с.(39-46).
79. Донидзе Г.И. О грамматической характеристике тюркских топонимов//Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971.373с.(122-126).
80. Донидзе Г.И. О русской транскрипции географических названий Чувашской АССР // Топонимика Востока (новые исследования). М. 1964.228с (204-209).
81. Донидзе Г.И. Об аффиксальном словообразовании в тюркской топонимии // Ономастика востока. Москва 1980. 286с. (стр. 89-96).
82. Донидзе Г.И. Оронимическая лексика тюркских языков Советского Союза//Оронимия Москва 1969.69с. (32-35).
83. Древнетюркский словарь. Ленинград 1969г.676с.
84. Дульзон А.П. Древние топонимы Южной Сибири Индоевропейского происхождения // Топонимика Востока (новые исследования). М. 1964.228с.(14-17).
85. Дыйканова Ч. Кыргыз тилиндеги бир муундуу создордун структуралык типтери// Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(109-114).
86. Закирбек Эралиев. Жусуп Баласагын Б.2000. 129 с,

87. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе 1982.62б.
88. Жапаров Ш. Кыргыз ономастикасы. Фрунзе 1990.177с.
89. Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе 1970. 169с.(стр.127-137).
90. Жапаров Ш. Об антропокомпонентах и антропоформантах// Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(122-132).
91. Жапаров Ш., Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги антропонимдер жөнүндөгү кээ бир пикирлер // Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе 1972. 163с.(стр.137-146)
92. Жирмунский В.М. О диалектическом атласе тюркских языков Советского Союза // Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 4-го регионального совещания по диалектологии тюркских языков состоявшегося 27-30 мая 1963 года в Фрунзе.) Фрунзе 1968.189с. (6-23стр.)
93. Жумагулов Ч. Уточненные Чон-Алайские надписи//Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(67-75б).
94. Жумалиев С.С. «Манас» эпосундагы диалектизмдер (С.Орозбаковдун варианты боюнча). Филология илимдеринин кандидаты деген окумуштуулук даражаны алуу үчүн жазылган диссертация. Б., 2003.
95. Жумалиев С.С. «Манас» эпосундагы диалектизмдер (С.Орозбаковдун варианты боюнча). Филология илимдеринин кандидаты деген окумуштуулук даражаны алуу үчүн жазылган диссертациянын Авторефераты. Б., 2003. 22б.
96. Жусупакматов У. Форма прошедшего времени глагола на –чу/-чык/-чих в киргизском, хакасском и тувинском языках// Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(138-149).
97. Заднепровский Ю.А. Опыт региональной классификации погребальных памятников кочевников Средней Азии древнего периода(11в.д.н.э.-V1в.н.э.)// Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Фрунзе 1957.194с.(159-167).

98. Ильясов С. К вопросу об общественно-экономическом строе киргизского народа в начале 20 вв.// Труды института языков и литературы и института истории. Выпуск 5. Фрунзе 1955.167с(21-33).
99. Исабекова А.Б. Кыргыз коомдук-саясий терминологиянын калыптаныш маселелерине карата // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе 1970. 169с.(стр.138-169).
100. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры. Фрунзе 1977г.159с.
101. Исаев Д. «Жети-өгүз» топоними жөнүндө // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе 1970 169с.(стр.46-58).
102. Исаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке, М.,1965.
103. Казакевич В.А. Современная монгольская топонимика. – Труды Монгольской комиссии АН СССР и Научно—исследовательского комитета МНР, №13.Л.,1934.
104. Караев С.К. Древние топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг // Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980.309с (141-148).
105. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII в. Ташкент, 1996.
106. Касим Г.Ю. Об экспрессивности в топонимии//Русская ономастика. Одесса,1984.186с.
107. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов: Антология концептов, Волгоград, 2005.
108. Катанов Н.Ф. Среди тюркских племен//Известия Географического Общества, СПбург, 1883, т. XXIX, стр. 529.
109. Киекбаев Д.Г. Вопросы Башкирской топонимики // Ученые записки БГПИ им. К.А. Тимирязева, выпуск 8., серия филологическая № 2, Уфа 1957 (230-247).
110. Киргизско-русский словарь. 1 книга. Составил проф. К.К.Юдахин.М.,1985г. 504с.

111. Киргизско-русский словарь. 2 книга. Составил проф. К.К.Юдахин.М.,1985г. 480с.
112. Ковалева Н.В. О семантическом переосмыслении топонимов//Ономастика Поволжья.2., Горький 1971.373с.(136-138).
113. Кожембердиев И. Искусство Саков Тянь-Шаня // Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Фрунзе 1957.194с.(175-180).
114. Кожемяко П.Н. К исторической топографии средневековых поселений Чуйской долины // Труды института языков и литературы и института истории. Выпуск 5. Фрунзе 1955.167с
115. Кондучалова С. В.В.Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык озгочолуктору. Фрунзе 1964.94с.
116. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, 1980. 309с
117. Конкобаев К. Отражение некоторых диалектных особенностей в топонимии Киргизии// Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(57-66).
118. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата. 1963.23-127с.
- 119.
120. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников 7-9 вв. Ленинград 1980.255с.
121. Кононов А.Н. Еще раз об этнониме «кыргыз»//Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (16-20).
122. Корженевский Н.Л. Открытие Исфаринских ледников и наблюдения над ними Л.С.Берга // Вопросы географии том 24., 56-57, М., 1951.
123. Кочкунов А.С Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казакстана. Алма-Ата,1974. (140-144).
124. Кудайбергенов С. подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе 1957. 107с.

125. Кудайбергенов С. -са мучосу// Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с.(163-173).
126. Кудайбергенов С. Числительные в составе киргизских топонимов//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980.309с (164-170).
127. Кудайбергенов С.Кыргыз тилиндеги ат атоочтор Ф.1960г.81с.
128. Кызласов Л.Р. О связях киргизов Енисея и Тянь-Шаня (к вопросу о происхождении киргизского народа // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. 1959 Фрунзе. 237с.(стр104-113).
129. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода и концептов//Научные труды Центроконцепта. Вып.1, Архангельск., 1997.
130. Магидович И.П. История географических открытий. М., 1969. 285 б.
131. Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940.
132. Майзель С.С. Изафет в турецком языке [Текст] / С.С.Майзель. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 187 с.
133. Махмуд Кашгари. Девони луготит турк. Г.Абдурахмонов ва Муталлибовлар иштироки ва тахрири астида. 3-том, -«Фан» Ташкент, 1967. 404-405бб.
134. Малов С.Е. Лобнорский язык. Фрунзе 1956.195с.
135. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. - 241 б.
136. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. - М.: Academia, 2001. – 203 с.
137. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979. - 318б.
138. Махмануров А. Тюркские заимствования в Таджикском языке// Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе 1972.163с. (стр.149-163).
139. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. 1959 Фрунзе. 237с.(стр44-58).
140. Михайлова Л.Т. Об эмоциональных и экспрессивных топонимах//Ономастика Поволжья.2., Горький 1971.373с.(138-142).

141. Михайловская Н.Г. Три аспекта проблемы названий//Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971.373с.(352-355).
142. Молчанова О.Т. Числительные и счетные слова в алтайских топонимах// Происхождение аборигенов Сибири и их языков. Томск 1976.196с (151-155).
143. Молчанова О.Г. Принципы построения топонимов Горного Алтая//Ономастика Поволжья.2., Горький 1971.373с.(128-136).
144. Молчанова О.Т. Топонимы и оронимы Горно-Алтайской области (лингвистический анализ). Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил. наук. Томск, 1968г.22с.
145. Молчанова О.Т. О некоторых аффиксах и основах, принимающих участие в формировании ряда географических названий Горно-Алтайской автономной области//Вопросы алтайского языкознания. Горно-Алтайск.1976.169с. (156-169).
146. Молчанова О.Т. Структура оронимов и топонимов Горного Алтая//Оронимия Москва 1969.69с.(41-44).
147. Молчанова О.Т. Структурно-словообразовательные классификации географических имен// Питання сучасної Ономастики. Київ,1976.243с (49-54).
148. О.Т.Молчанова.Топонимия Горного Алтая –источник древней истории Южной Сибири//Ономастика М.,1969.262с.179-99
149. Мурзаев Э.М. Апеллятивы в топонимах средней Азии//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с (198-211).
150. Мурзаев Э.М., Лев Семенович Берг. М.,1983, 176с.6.
151. Мурзаев Э.М. Географическая ориентация у тюрко-монгольских народов//Топонимика СССР. Москва 1990.95с.(3-11).
152. Мурзаев Э.М. География в названиях. Москва 1982.176с.
153. Мурзаев Э.М. Избранная тюркская географическая лексика // Ономастика востока. Москва 1980. 286с.(стр.72-87).
154. Мурзаев Э.М. Оронимия внутренней Азии//Оронимия Москва 1969.69с.(35-38).

155. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984г.653с.
156. Мурзаев Э.М. Топонимика–популярная (географические названия). Москва 1973.64с.
157. Мурзаев Э.М. Топонимика Синьцзяна // Топонимика Востока, Москва 1962.211с.(15-22).
158. Мурзаев Э.М. Центрально-азиатские топонимические миниатюры // Топонимика Востока (новые исследования). М.1964.228с.(3-13).
159. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока// Топонимика Востока, Москва 1962.211с.(9-15).
160. Никонов В.А. Материалы по космонимии Средней Азии//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с (290-306).
161. Никонов В.А. Научное значение микротопонимии // Микротопонимия (Тезисы совещания. Москва, 1964.33с.(3-4).
162. Никонов В.А. Топонимика в историко-географической этнографии. Москва 1964.13с.
163. Никонов В.А. Язык неизвестен // Топонимика Востока (новые исследования). М.1964.228с.(18-36).
164. Караев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана//Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил. наук. Ташкент 1969.26с.
165. Китаб Худуд ал-'алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб/Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск 1. Москва, 1973 (35-). 280 с.
166. Казакевич В.А. Современная монгольская топонимика М.1934.,6-12б.
167. Конкошбаев Г.К.Казакское народное географические термины Изд.В АН.КССР.Серия геогр. Вып.,1951
168. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат). Фрунзе 1958.67-б.
169. Орузбаева Б.О. О лексическом составе киргизского литературного языка// Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (182-206).

170. Орузбаева Б.О. О собственных именах в эпосе «Манас»//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980.309с. (67-79).
171. Орузбаева Б.О. Сөз курамы. Бишкек 2000. 360б.
172. Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке, Фрунзе 1955г.61с.
173. Осмоналиева Б. Махмуд Кашгаринин сөздүгү кыргыз терминологиясынын улуттук негизин изилдөөнүн булактарынын бири // Кыргыз терминологиясынын маселелери. Фрунзе 1972. 163с.(106-120)
174. Отин Е.С. О природе топонимического этимона//Питанья сучасної Ономастики. Київ,1976.243с. (14-19).
175. Отин Е.С. Топонимическая метонимия (вид связи «топоним-ойконим»)// Перспективы развития славянской ономастики. Москва 1980.396с. (106-121).
176. Павлова Т.Г. О структуре и семантике киргизских топонимов // Ономастика востока. Москва 1980. 286с. (102-107).
177. Петров К.И. Влияние природного пастбища как средства труда на специфику общественных отношений у скотоводов-кочевников// Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Фрунзе 1957.194с.(85-93).
178. Петров К.И. Проблема проживания тюркоязычного этноса на Тянь-Шане на рубеже нашей эры// Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советский период). Фрунзе 1957.194с.(124-129).
179. Петрунина В.М. Термины текстильного производства, образованные от топонимов и антропонимов//Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971.373с.(343-346).
180. Подольская Н.В. Какую информацию несет топоним// Принципы топонимики (Материалы к Совецанию). Москва 1962.28с.(22-23).
181. Поспелов Е.М. Топонимические ареалы центральной Азии // Ономастика востока. Москва 1980. 286с.(стр.118-123).
182. Попова З.Д., И.А Стеркин. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку: Антология концептов. 2005, Волгоград

183. Пауль.Г. Принципы истории языка. Москва 1960.500с.
184. Radloff W. Sibirya'dan II. Istanbul, 1994. 331b.
185. Рассудова Р.Я. Топонимы и история заселения//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с. (217-225).
186. Реформатский А.А. Топономастика как лингвистический факт//Принципы топонимики (Материалы к Совещанию). Москва 1962.28с.(5-6).
187. Реформатский А.А. Топономастика и транскрипция.М.,1964.200с.9-35
188. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 19885г. 309с.
189. Ромодин В.А. Материалы по истории киргизови Киргизии. Выпуск I. М.,1973. 280 с.
190. Савинна В.И. О типах словообразования топонимов Ирана // Топонимика Востока (новые исследования). М.1964.228с.(140-174).
191. Саматов Кубатбек. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке. Автореферат к.ф.н., Б.,1997. 24 с.
192. Сартбаев К.К. Классификация частей речи в кыргызском языке. Ф., 1975г.(48с)
193. Севортян Э.В. Тюркские этимологии// Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (27-36)
194. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) М.1974.
195. Э.В.Севортян Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. М., 1962.148 с.
196. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. Фрунзе 1982.187-б.
197. СейдакматовК. Кыргыз тилиндеги салыштыруучу -дай мүчөсү//Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. Фрунзе 1987.117с. (66-69).

198. Снесарев Г.П. К истории некоторых категорий геонимов у народов Средней Азии и Казахстана //Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с (273-282).
199. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Морфология). Под. ред. Э. Р. Тенишева. Москва,1988.558с.
200. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Ответ.редактор.Тенишев.Э.Р.Москва.1984.484с.
201. Субракова О.В. Способы выражения синтаксических связей в языке орхонских памятников // Ученые записки 10 (серия филологическая) Абакан 1964 (57-67) 163с.
202. Сулайманов Э. Некоторые имена пиров-покравителей ремесел и домашних промыслов у киргизов//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с (282-289).
203. Суперанская А.В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии // Микропонимия (Тезисы совещания. Москва, 1964.33с.(6-9).
204. Суперанская А.В. Собственные имена в языке и речи//Ономастика Поволжья. 2., Горький 1971.373с.(355-358).
205. Суперанская А.В. Эволюция взглядов на имя собственное в науке о языке // Развитие методов топонимических исследований. Москва 1970.111с.(39-46).
206. Сыдыков С. Кара деген создун семантикасы жонундо// Тюркологические исследования. Фрунзе 1983.150с.(84-91).
207. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели, фрунзе 1983г. 164с.
208. Тагаев М.Ж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования. Бишкек, 2004. 282 с.
209. Таджикско-русский словарь. Под.ред. М.В.Рахими и Л.В.Успенской. Москва,1954.789с.
210. Тенишев Э. Древнекыргызский язык. Бишкек.1997.53с.

211. Тойчубекова Б. -мак формасындагы кыймыл атоочтун морфологиялык айрым белгилери // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе 1970.169с. (стр.35-45).
212. Топоров В.Н. Некоторые положения теоретической топонимики//Принципы топонимики (Материалы к Совещанию). Москва 1962.28с. (3-5).
213. Топоров В.Н. О некоторых проблемах изучения древнеиндийской топонимии//Топонимика Востока. М., 1962. 212 с.
214. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик соз айкаштары (салыштыруу планында).2-болук. Фрунзе,1978.337с.
215. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги соз айкаштары (жалпы маселелер).1-болук. Фрунзе 1976.93с.
216. Тюркологический сборник 1975. Москва 1978. 159-169с.
217. Умурзаков С. Состояние топонимического изучения Киргизии // Топонимика Востока, Москва 1962.211с.(109-110).
218. Умурзаков С. Топонимические заметки// Кыргыз терминалогиясынын маселелери. Фрунзе 1971.69с.(63-69).
219. Умурзаков С.У. Киргизская оронимическая терминология и оронимия Тянь-Шаня // Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980.309с (128-135).
220. Умурзаков С.У. К исторической топонимии Киргизии// Ономастика Средней Азии. М.,1978. С. 53—57.
221. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М.1977г.695с.
222. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII Когнитивные аспекты языка. – М., 1986. - 52-92-бб.
223. Хасанов Х.Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии // Топонимика Востока, Москва 1962.211с.(31-36).
224. Хромов А.Л. Об арабской топонимии на территории Средней Азии//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с. (191-197).
225. Хромов А.Л. Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана//Автореферат диссертации д.ф.н., Душанбе,1970.64с.

226. Хомский, Н. Лингвистика, логика, психология и вычислительные устройства [Текст] / Н.Хомский // Матем. лингвистика. - М., 1964. - С.69-107.
227. Эдельман Д.И. Географические названия Памира // СНВ, вып. 16. М., 1975. С.41-62.
228. Чечейбаева Н.Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор. Ф. – 1978. 113 б.
229. Чейф У. Память и вербализация прошлого опыта / Пер О.В. Звегинцевой // Новое в зарубежной лингвистике. В. 12: Прикладная лингвистика / Сост. В.А. Звегинцева. Пер с англ., под ред. и с предисловием Б.Ю. Городецкого. - М.: Радуга, 1983. - С. 35-73.
230. Шамшиева М. Лейлек топонимиясы. Б., 2008
231. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) Ленинград 1981г. 182с.
232. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.,496 с.
233. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Часть 1. Фрунзе 1959. 246с.
234. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза// Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина) 261с. (48-72).
235. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка Труды института языка и литературы. Выпуск 6. Фрунзе, 1956.125с (19-47).
236. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Фрунзе 1985.506б.
237. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе 1971.291с.
238. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

Кошумча адабияттар

235. Маматкаимов А. “Чоң-Алай энциклопедиясы” Бишкек-2022
236. Мойдунов З.Б., Машрапов Ж. “Чоң-Алай 20 жылда” Ош-2012
237. Кашкари М. Девону лугот-ит ат-түрк Ташкент 1960.336-бет
238. Келкел кq коомдук журналы 2019-ж.04.01.
239. Ош областы энциклопедия Фрунзе-1989-ж.
240. Кыргызстандын географиясы Бишкек -2004-ж.

Тиркеме

№	Жер-суу аталыштары	Мүнөздөмөсү
1.	АБРАМОВ МӨНГҮСҮ	Кара-Тейит айылынын Бок-Баш жайлоосунун үстүндө, Алай кырка тоосунун түштүк капталында, Көк-Суу алабында, татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг. 4960м, этеги 3670м, кар чеги 4150м бийиктикте жатат. Татаал өрөөн тибиндеги мөңгүлөргө кирет. Абрамов Александр Константиновичтин атындагы мөңгү.
2.	АЙДАРЫМ КАПТАЛ	Чоң-Алай өрөөнүндөгү Кара-Шыбак аймагындагы Кара-Кыр тоосу; Кашка-Суу айылынын түндүк тарабын Үч-Кара тоосу; Кара-Кабак тоолорунда кездешет.
3.	АЙРАН-БУЛАК СУУСУ	Көк-Суу суусуна куят. Чоң-Алай айыл аймагында. Айрандай аппак болуп көбүрүп аккандыктан аталып калган.
4.	АК ШУМКАР ТООСУ	Кара-Тейиттин жогорку жагында жайгашкан. Түштүк-батыш тарабынан Тажикстан менен чектешет. Ар дайым шумкар уялагандыктан ушундай аталган.
5.	АК-СУУ СУУСУ	Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо Кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суу. Башаты Абрамов мөңгүсүнөн башталып, Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынан өтүп, Кызыл-Суунун оң куймасын түзөт. Жай айларында, мөңгүлөрдүн эришинен, ак борчоктуу таштарга, шагылга сиңип, төмөндөн тунук суу агып чыгып, төмөндөн тунук суу агып чыгып “ак сел” жүрөт, ошондон улам аталып калган. Ак-Суу-Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суу.
6.	АК-ЧУБАК	Кара-Мык айылындагы чакан айыл. Айрымдар анын аталышын “Манас” баатыр менен да байланыштырышат. Анткени Эр Төштүк Чоң-Алай өрөөнүнөн чыккан баатыр болгону белгилүү. Экинчи мааниси “ак чабак” болушу да мүмкүн. Ак-Суу суусунда ак түстөгү чабактар да көп.
7.	АК-ЖЫЛГА	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу жайлоо. Кашка-Суу айылынан түштүк батышта (25 км) Памир тоо кыркасынын түбүндө жайгашкан. Жылганын ичи ак корум таш болгондуктан ушундай аталат.

8.	АЛИПБАЙ ЗООСУ	Кашка-Суу айылына жакын жайгашкан. Бүркүт зоонун үстүндө борчуктуу жалама аскалуу Алипбай зоо, астында Зындан үңкүрү жайгашкан. Алипбай аттуу атактуу мергенчинин атынан коюлган.
9.	АЛАКЫСЫРАК ЧОКУСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун батышында жайгашкан. Түштүк батышы Тажикстан, түндүк жантаймасы Көлдүк жайлоосу менен чектешип, деңиз деңг. 5320 бийиктикте.
10.	АЛТЫН-ДАРА СУУСУ	Кызыл-Суунун сол куймасы. Уз. 40-43км, алабынын аянты 480км, деңиз деңг. Орточо бийиктиги 3600м. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталып, кууш капчыгай аркылуу өрөөнгө агып чыгат.
11.	АЛТЫН-ДАРА ТУЗ КЕНИ	Дароот-Коргон айылынын түштүгүндө жайгашкан кен. Кендин 47,8 кору бар. Ишкана тоюттук туз даярдап, райондун мал чарбасын тоюттук туз менен камсыз кылат.
12.	АЛТЫН-МАЗАР КЫШТАГЫ	Дароот-Коргондон 72 чакырым түндүк тарапта жайгашкан Күчүлүк хандын сөөгү коюлган деп айтылып жүргөн-Алтын –Мазар. Батыш тарабынан Тажикстандын Ляхш району, чыгышынан Мургаб району менен чектешет. Дароот-Коргон айылынан түштүк тарапка 51км алыстыкта жайгашкан. Алтын-Мазар кыштоосунан б.з.ч. 5-3-к. тиешелүү Сак доорунун көрүстөнү табылган. Мында көрүстөндөр көп. Мурунку замандан калган айыл калдыгы. Дароот-Коргон, Жар-Башы айылдарынын кыштоосу.
13.	АРАЛ-КЭПЭ	Кара-Мык айылынын түндүк тарабындагы ичи айыл. Айылды аралап аккан Жергетал суусу эки тарапка бөлүнүп агып, ортосунда арал сыяктуу жерге салынган. Жердин түзүлүшүнө байланыштуу келип чыккан.
14.	АТ-ЖАЙЛОО МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Узундугу 7,1км, аянты 17,6км. Кызыл-Агын суусунун (Кызыл-Суунун курамы) алабында. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү.
15.	АЧЫК-ТАШ ДЕП АТАЛГАН ТҮЗӨНЧӨ	Ленин чокусунун этегиндеги көлмөлүү, эң кооз туландуу жерде жайгашкан.
16.	АЧЫК-ТАШ ЭЛ	Лагерь деңиз деңгээлинен 4000м бийиктикте

	АРАЛЫК АЛПЛАГЕРИ	жайгашкан.
17.	АЧЫК-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында, Кызыл-Суунун сол куймасы Ачык-Суунун алабынан орун алган. Узуну 8,3км, аянты 10км, абляция облусунун аянты 4,1км. Кызыл-Суунун сол куймасы Ачык-Суунун алабынан орун алган. Башы деңиз деңг. 5680м, этеги 3700м, кар чеги 4100 м бийиктикте жатат.
18.	АЧЫК-ТАШ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында, Ленин атындагы чокунун түндүк-чыгыш тарабынан орун алган. Узундугу 5,5км, аянты 5,8км. Абляция облусунун 3,5км, көлөмү 0,2км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4880м, этеги 4100м, кар чеги 4200м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн агып чыккан суу Кызыл-Суунун сол куймасы Ачыкташка куят.
19.	АЧЫК-СУУ АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Ош ш. 270км, т.ж.бекетинен 318км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 36 км алыстыкта, деңиз деңгээлинен 3100 метр бийиктикте жайгашкан.
20.	АЧЫК-ТАШ ТООСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасы. Ачык-Таш жана Туюк-Суу сууларынын аралыгында дого сымал түштүктөн түндүккө 21км созулуп жатат. Туурасы 6 км, орточо бийиктиги 4500-4700м, эң бийик жери 5920м. Тоонун кыры жана Чоң-Алай кырка тоосуна тутумдашкан жери мөңгүлүү. Түндүктү карай жапыздайт. Капталдары кыска, терең капчыгайлуу.
21.	БАШНУРА МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун эң чыгыш бөлүгүндөгү татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Узуну 13,8км, аянты 54,2 км, абляция облусунун аянты 20,3км. Көлөмү 4,74км. Чыгыш Кызыл-Суусунун алабында жайгашкан. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 6340м, этеги 3690м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн агып чыккан суу этек моренанын топтолушуна шарт түзбөйт. Андан Чоң-Кызыл-Суунун оң куймасы Нура суусу башталат.
22.	БАЛЫК ЖЕР	Жаш-Тилек, Чак айылдарынан агып өткөн Көк-Суу суусунун баш жагында жайгашкан кооз жер. Чак айылынан 15,6км, Көк-Суунун оң куймасы. Текелик суусунун кошулган жеринин аталышы, Текелик суусу 1м бийиктикте. Көк-Сууга куят.

23.	БАЙГАРА ЖАЙЛООСУ	Дароот-Коргон айылынын жайлоосу. Айылдын түндүк тарабында 3,1км аралыкта, деңиз деңг.3340 м бийиктикте.
24.	БАЛТЫРГАНДЫ	Дароот-Коргон айылынын 4,67км батышында жайгашкан булак. Деңиз деңг. 2560м бийиктикте. Суусу абдан таза. Булак четинде жыш балтырган деген өсүмдүк өскөндүктөн ушинтип аталып калган.
25.	БАЛЫКТЫ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айылынан түндүк батыш тарабында, Алай-Гиссар тоо тутумунун чыгышында жайгашкан. Текелик жайлоосунун түштүк-батыш жантаймасы.
26.	БАЛЫК ЖУУГАН ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу жайлоо. Кашка-Суу айылынын түштүк тарабында жайгашкан.
27.	БАТМАН-КӨЛ	Жекенди айылынын ичиндеги чакан айыл. Кара топурактуу жер болуп, түшүмдүү болгондуктан Түшүмдүн-Көлү же Батман-Көл деп аташкан.
28.	БАХПУР-АТА ЗЫЯРАТ ЖАЙЫ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталынын батыш тарабындагы мазар; Алтын-Дара менен Арам-Күңгөй жайлоосунун бириккен жери. Дароот-Коргон айылы айылынан 17,4км түштүк тарапта, деңиз деңг. 2837м бийиктикте жайгашкан.
29.	БАЛА-БЕЙИТ (БАКМЫР) МАЗАРЫ	Бала-Бейит (Бакмыр) мазары тоонун жана жайлоонун аталышы катарында аталган региондо жайгашкан.
30.	БЕРК-СУУ КЫШТООСУ	Майда бадал-арчалуу жайлоо. Жекенди айылынын түштүк-чыгышынан, Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасынан орун алган. Суу деңиз деңгээлинен 3870м бийиктиктен түшөт. Кызыл-Суунун сол куймасы.
31.	БЕРК-СУУ ЖЫЛГАСЫ	Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайыты. Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында, бир чакырым аралыкта жайгашкан. Чоң-Алай кырка тоосу жана Алай-Гиссар тоо тутумдары кошулган аймакта, Тажикстан жайлоолору менен чектеш.
32.	БЕРК-СУУ ТОКОЮ	Кулчу айылынын түштүгүндөгү Кызыл-Суунун сол алабындагы токой массиви. Аянты 35,62га, деңиз деңг. 3371м бийиктикте жайгашкан. Жер астындагы суунун көптүгүнөн, топурактагы нымдуу токой саз өсүмдүктөрү жана чым көңгө бай.
33.	БЕГИЧИ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагына Чак айылынын батыш

		тарабына карайт. Ири көмүр кени жайгашкан жер. Жердин аталышы Бегичи деген байдын атынан коюлган.
34.	БОР-ДӨБӨ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосундагы Корумду чокусунун батыш тарабында. Уз.4,1км, аянты 3,66км, абляция аймагынын аянты 1,3км. Кызы-Суунун куймасы-Кызыларттын алабынан орун алган. Мөңгү деңиз деңгээлинен 4900-3900 м бийиктикте жайгашкан. Кар чегинин бийиктиги 4300 м.
35.	БОК-БАШ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоонун жана ашуунун аталышы
36.	БӨРҮ-УЮК	Жекенди аймагынын Көлдүк жайлоосундагы калың арчалуу жерин бөрүлөр байырлап, бөлтүрүктөрүн жетилткен жер эл арасында “Бөрү уюк” аталып калган.
37.	БӨРҮ-КӨРБӨС	Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан дөбө
38.	БУГУ-БАШЫ (БОКБАШЫ) ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагында Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында, 17км аралыкта жайгашкан. Тажикстан Республикасынын жайлоолору менен чектеш, Алай-Гиссар тоо тутумунун чыгышында, деңиз. деңг. 3000-3500м бийиктикте орун алган.
39.	БУЛАК МӨҢГҮСҮ СУУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында. Узундугу 5,2 км, аянты 3,3км, көлөмү 0,1км. Абляция облусунун аянты 1.3 км. Корженевский мөңгүсүн түн.-батыштан тороп турган тоо тармагынын Чоң-Алай кырка тоосуна тутумдашкан жеринен орун алган. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 5300м, этеги 3900м бийиктикте жатат.
40.	БУРГАН-СУУ АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Деңиз деңгээлинен 2910 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш.238км, Ош т.ж.бекетинен 268км, айыл өкмөттүн борбору Кашка-Суу айылынан 17км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 62км алыстыкта. Деңиз деңг. 2490м. бийиктикте жайгашкан.
41.	БУУРСУНДУ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагына карайт. Жердин чегин аныктоо үчүн бир кезде буурсун көмүп койгондугу үчүн ушундай аталган экен.
42.	БУГУ КЫШТАГЫ	

43.	БҮРКҮТ ЗООСУ	Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы бүркүт уялап жердеген зоо. Алай кырка тоосунун түндүк тарабында, 4,90км деңиз деңг. 3437м бийиктикте. Эл арасында бул жерди байырлаган бүркүттөр жанаша жайгашкан “Алипбай зоодон” кийик ж.б. жаныбарларды көтөрүп учуп, жем кылышат деп айтылат. Бүркүттөр уялап жердеген зоо.
44.	БҮТӨӨ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагына караштуу. Кара-Мык айылынын түштүк тарабында жайгашкан. Төрт тарабы туюк болгондуктан Бүтөө деп аталган.
45.	ГАЙЫП ДАТКА КҮМБӨЗҮ	Жекенди аймагында 19-к. биринчи жарымында Чоң-Алайдагы Кокон хандыгынын өкүлү Кул датканы өлтүргөн Гайып даткага арналып салынган күмбөз жайгашкан жер. Гайып датка жана Тилеке баатыр баш болгон адамдар коргонго кирип, Кул датканы чаап өлтүргөн. Ошондон кийин эл датка катары кийизге салып көтөрүп, абийирдүү адам катары баркташкан.
46.	ГҮМ ДЕГЕН ЖАЙ	Тегерек-Шибер жана Горумду жайлоолорунун ортосунда жайгашкан.
47.	ГЫҢДАЛАЙ (ГЫҢДУУ ЖАЙЛООСУ ОЙ)	Жекенди айыл аймагына караштуу Кара-Мык айылынын түндүк тарабында жайгашкан. Гың-жерден казылып алынып, дарылык үчүн жей турган тамыр.
48.	ДАМ ЖАЙЛОО	Кашка-Суу айылынын түндүк-батышынан (башына чейин) 20км аралыкта, Алай кырка тоосунун түштүк жантаймасынан орун алган. Түндүк-батыш тарабы Жаман-Кырчын жайлоосу менен чектешет. Деңиз деңг. башы 4024 м, аягы 3500м бийиктикте жайгашкандыктан кычкылтек жетишпейт, абдан түтөк.
49.	ДАРА ЖАЙЛООСУ	Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабындагы жайлоо. Дара капчыгайында уз. 10км, деңиз деңг. 2638- 3180м бийик капчыгайда жайгашып, Дароот-Коргон айылынын тургундарынын жайлоолору.
50.	ДАРА СУУСУ	Кызыл-Суунун оң куймасы. Дароот-Коргон айылынын ортосунан өтөт. Дара качыгайынын ичиндеги колоттордун суу топтомдорунан, булактарынан куралган суу. Уз. 7,76км, алабы 0,06км жылдык орточо чыгымы 2,5-3м.
51.	ДАРООТ-КОРГОН АЙЫЛЫ	Айыл. Чоң-Алай өрөөнүнүн борбору батыш бөлүгүндө, Кызыл-Суу суусунун боюнда, деңиз

		деңгээлинен 2480 метр бийиктикте жайгашкан. 19-кылымдын 1-жарымында негизделген.
52.	ДАРООТ-КОРГОН ЧЕБИ	Дароот-Коргон айылында жайгашкан. Кокон хандыгынын тушунда “Кулдатканыны коргону” аталган тарыхый эстелик. Төрт чарчы формада, коргондун төрт тарабында тегерек формадагы мунара сыяктуу көзөмөлдөөчү сепили бар. Коргондун уз. 68м, туурасы 35м, аянты 2380м. Төрт бурчундагы мунара сепилинин диаметри 5-12м.
53.	ДАРООТТУН ТОКОЮ	Дароот-Коргон айылынын батыш Кара-Кыя кичи айылынын түштүк Кызыл-Суунун алабында орун алган. Аянты 26,44га, деңиз деңг. 2470 м бийиктикте. Токой саздак келип, майда талдар, басымдуусу чычырканак, шилби, ит мурун өсөт.
54.	ДАҢГИНИН ИЧИ КАПЧЫГАЙЫ	Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабынан орун алган. Дара жайлоосунда жайгашкан. Кууш, түпкүргө кирип кеткендей болуп жайгашкандыктан Даңги(түбү жок маанисинде)деп аталып калган.
55.	ДӨҢ-КЭПЭ	Жекенди айылындагы чакан айыл. Айылдын ичинде дөң болуп турган жерге кэпэ (жепирейген, эптеп салынган үң) сыяктуу үйлөр болгондуктан, дөңдөгү үйлөргө байланыштырып атаган.
56.	ДҮКӨН КОНУШ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай районунун Жекенди айыл аймагына карайт. Кара-Мык айылынын тескей тарабында жайгашкан. Бир доорлордо ушул жерлерде жоокерлер үчүн курал-жарак жасаган устукана (дүкөн) иштеп турган экен.
57.	ДЫКАН-АКТЫ	Кара-Тейит айылынын батыш тарабында 12км Тажикстан менен чектеш жайлоо. Деңиз деңг. 3000-3500м бийиктикте жайгашкан. Дыкан деген киши сууга агып курман болуп, ошондон улам аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катары пайдаланат.
58.	ЖАЙЫЛМА	1)Кашка-Суу айыл өкмөтүнө караштуу айыл; 2)Дарыя суулары кирген мезгилде суу каптап калган жерлер. Жайылма суунун таманы,аллювий чөгүндү менен суу шилендилеринин турат. Жайыт, чабынды катары пайдаланылат. Түштүк Кыргызстанда Жайылмага шалы эгилет.
59.	ЖАЙЫЛМА АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Деңиз деңгээлинен 2780 метр бийиктикте жайгашкан. Аянты 5291га. Айыл жайык жерде

		жайгашкандыктан “Жайылма” аталган. Айыл “Эски Жайылма”, “Жаңы Жайылма” болуп экиге бөлүнгөн.
60.	ЖАЛПАК-САЙ МӨҢҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Корумду суусунун алабында жайгашкан. Уз.3,3км, аянты 3,8км, көлөмү 0,100км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4800м бийиктикте, этеги 3660м. Кар чегинин бийиктиги 4100м, абляция аймагынын аянты 1,3км. Мөңгүдөн Корумдунун жогорку агымы Жалпаксай суусу башталат.
61.	ЖАМАН-ЖАР АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2520 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш.308км, Ош т.ж.бекетинен 343км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 9км батышта.
62.	ЖАМАН-КЫРЧЫН	Кашка-Суу айылындагы жайлоо. Алай тоо кыркасынын түндүк жантаймасында, Кашка-Суу айылынын батышында, деңиз.деңг. 2786м бийиктикте (башы болуп, суунун тартыштыгы сезилбейт. Суунун жайыла аккан жерине майда кырчын талдар өсөт. Алар майда ийри-буйру өскөндүктөн пайдаланылбайт. Жердин аты да ошондуктан Жаман-Кырчын деп аталып калган.
63.	ЖАНАЙДАРТАК МӨҢҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Агын суусунун алабында жайгашкан. Уз.7,2км, аянты 16,8км, көлөмү 0,600км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг.6640м, этеги 4399м. Кар чегинин бийиктиги 5100м., абляция аймагынын аянты 5,6км. Корженевский мөңгүнүн ири оң тармагы. Мөңгүдөн Жылантөр суусу башталат.
64.	ЖАҢЫ-ШААР	1)Жекенди айылындагы чакан айыл. Жекенди айылындагы жашоочулар көбөйүп, жаңы жер тилкесин өздөштүрүп, Совет мезгилинде курулган, жаңы типтеги үйлөрдөн турган чакан айылдын аталышы. 2)Кара-Шыбак айылынын түштүк тарабындагы,Туздун сайына чейинки аймак. Мурда “Кеңеш”колхозу деп аталган. Учурда адам жашабайт,эгин талаага айдалган.

65.	ЖАР-БАШЫ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айыл. Облустун борбору Ош ш. 310км, Ош т.ж.бекетинен 339км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 13км батышта, деңиз деңг. 2490м. Бийиктикте жайгашкан. Калкы 582 кожолукта 2588 (2018) адам жашайт.
66.	ЖАШ-ТИЛЕК АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айыл. 1936-жылы негизделген. Райондун борбору Дароот-Коргон айылынын 15км батыш тарабында жайгашкан. Айыл облустун борбору Ош ш. 315км, Ош т.ж.бекетинен 345км. Деңиз деңгээлинен 2490 метр бийиктикте жайгашкан. Түндүк батышты көздөй жылга-капчыгай, бийик тоо, жайлоолор менен курчалган.
67.	ЖЕКЕНДИ АЙЫЛЫ	Жекенди айыл аймагына караштуу айыл. Облустун борбору Ош ш.338км, Ош т.ж.бекетинен 361км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 31км батышта, деңиз деңг. 2390м.
68.	ЖЕКЕНДИ БУЛАКТАРЫ	Жекенди айылындагы жер астынан чыккан суулар же булактар. Айылда Сасык-Булак, Койлубай-Булак, Дөңкапа-Булак, Мазар-Булак, Шамши-Булак (Чулук),Кундуз-Булак, Мурзалы-Булак, Токторбайдын булагы, Сары-Булак сыяктуу булактар бар.
69.	ЖИБЕК ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айылынын түштүк тарабында, Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасынан орун алган. Деңиз деңг. 4474м, аягы 2974м бийиктикте. Батыш тарабында Ташты-Күнгөй жайлоосу бар. Жайлоонун аянты 5200га, 4506,6 баш малга ылайык. Чөбү тулаң, малга жагымдуу.
70.	ЖОРГО-ТАШ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун өрөөн тибиндеги мөңгү. Узундугу 4,6км.
71.	ЖЫЛАН-ТӨР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы-Тараша (уз.18,4 км) суусунун алабынан орун алган. Уз.3,0км, аянты 4,5км, көлөмү 0,100км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4700 м, этеги 3700м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 3400м.
72.	ЖЫЛУУ-СУУ	Текеликтин ичинде Кара-Суур жайлоосунда
73.	“ЗАБЛУЖДЕНИЕ” МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы чуңкурчак тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол

		<p>куймасы Кызыл-Агын суусунун алабынан орун алган. уз. 5,0км, аянты 7,0 км. Мөңгүнүн башы деңиз денг. 6400м, этеги 4200 м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 5100м, абляция аймагынын аянты 2,8км. Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы (Кызыл-Суунун оң куймасы), бүркүт зоонун чыгыш жантаймасында жайгашкан үңкүр. Негизинен Корженевский мөңгүнүн сол бутагы болуп эсептелет.</p> <p>Алардан Жанайдартак суусу башталып, Кызылагынга куят.</p>
74.	ЗЫНДАН ҮҢКҮР	<p>Кашка-Суу айылына жакын жайгашкан табышмактуу кооз жер. 50-70 метр келген чуңкур жердин астынан үңкүр башталып, анын түбүнө кирип кетет. Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы (Кызыл-Суунун оң куймасы), бүркүт зоонун чыгыш жантаймасында жайгашкан үңкүр, жер астындагы термокарст, акиташ катмарлары бар. Айылдан 3,96км аралыкта.</p>
75.	ИЧКЕ-СУУ КОРУГУ	<p>Жар-Башы жана Шибе айылдарынын ортосунда жайгашкан корук.</p>
76.	КАБЫК АЙЫЛЫ	<p>Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Кашка-Суу айылдык округуна караштуу кыштак. Ош ш. 280км, Ош т.ж.бекетинен 308км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 22км чыгышта, айыл өкмөтүнүн борбору Кашка-Сууга 32км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан.</p>
77.	КАБЫК АЙЫЛЫНЫН ӨТӨКТӨРҮ	<p>Айылдын түндүк тарабында жергиликтүү калк кыштаган кыштоо, жайында жайлоо катары пайдаланылат. 1926-ж. Ош канторунун Исфанеский (Исфайрам) болуштугунун Алай-Тейит сельсоветине карап, Кызыл Уйкур (Кызыл-Үңкүр), Бель Утук (Бел-Өтөк), Каин Утук (Кайың –Өтөк), Каук (Кавык) аттары менен белгилүү.</p>
78.	КАЙЫРМА	<p>Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабындагы калктуу конуш</p>
79.	КАЛТА-БУЛАК	<p>Кара-Тейит айылына караштуу Берк-Суу жайлоосундагы булак. Булактын суусу жерден чыгып эле Ак-Суу суусуна кошулат. Агымы кыска болгондуктан Калта-Булак деп аталат.</p>

80.	КАМАН МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суу суусунун алабында. Узундугу 12км, аянты 27км. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 6700 метр, этеги 3700м.бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4300м, абляция аймагынын аянты 7,7км. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун сол куймасы Каман суусу башталат.
81.	КАРА-БЕЛ	Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынын батыш тарабындагы жайлоо. Бийик бел, чоң бел дегенди билдирет.
82.	КАРА ЗАК ТООСУ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүндөгү тоо. Түштүк тарабы Тажикстан менен чектешет. Түндүк тарабы муз каптаган тик аскалуу, жалама беттүү, кырдуу, түндүк жантаймасында Шибээ айылынын жайлоолору. Эң бийик жери 5478м. Шибээ суусунун тоо топтомунун оң куймасы.Тоо текелердин мекени.
83.	КАРАГАНДЫ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай кырка тоолорунун түндүк-батышындагы Жекенди айыл аймагынын Тажикстан менен чектешкен чек ара аймагынан башталып, тескей жайлоолору Памир тоо тутумунан (Чоң-Алай тоо кырка) орун алган.
84.	КАРА-ЖЫЛГА	Жекенди айыл аймагындагы жайыт, Кара-Тейит айылынан 5,2км батыш тарабында, Чоң-Алай тоо кыркасы жана Алай-Гиссар тоо тутумдарынын кошулган аймагында жайгашкан. Деңиз деңг. 2437-3193м бийиктикте Тажикстандын жайлоолору менен чектеш. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катарында пайдаланат.
85.	КАРА-КАБАК АЙЫЛЫ (КЫЗЫЛ-ДӨҢ, ЮКОС)	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Ош ш. 240км, Ош т.ж.бекетинен 283км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 49км чыгышта, айыл өкмөтүнүн борбору Кашка-Сууга 8км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2890 метр бийиктикте жайгашкан.
86.	КАРА-КАЗЫК АЛТЫН КЕНИ	Чоң-Алай айыл аймагында, Алай тоо кыркасынын батышындагы Кара-Казык суусунун Көк-Сууга куйган жерине жакын жайгашкан. Деңиз дең. 3350-4300м бийиктиктен 1977-ж.табылган. Учурда алтын кенинде кытайлык “Кайди” компаниясы казуу, кайра иштетип байытуу жумуштарын жасап жатат.

87.	КАРА-КАЗЫК МӨҢГҮСҮ	Өрөөндүн кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Ак-Суунун алабында жайгашкан. Уз. 4,6км, көлөмү 0,16м. Мөңгүнүн баша деңиз деңгээлинен 5000м, этеги 3800м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4160м. Мөңгүдөн Кара-Казык суусу башталат да, Арча-Башы суусу менен кошулуп, Ак-Суунун оң куймасы.
88.	КАРА-МЫК АЙЫЛЫ	Жекенди айыл аймагынын адм. борбору. Ош ш. 342км, Ош т.ж. бекетинен 372км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 42км түштүк-батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан.
89.	КАРА-ТЕЙИТ АЙЫЛЫ	Жекенди айыл аймагына караштуу Ак-Суунун боюнда жайгашкан айыл. Чоң-Алай өрөөнүнүн батышында, Тажикстан менен чектешет. Ош ш. 350км, Ош т.ж. бекетинен 380км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 45км, айыл аймагынын борбору Кара-Мык айылынан 3,96км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2360 метр бийиктикте жайгашкан.
90.	КАРА-ТЕЙИТ ЖЫЛГАЛАРЫ	Тоо арасындагы жайлоо, малга ыңгайлуу жер, Чоң-Алай өрөөнүнүн батыш тарабындагы Алай-Гиссар тоолорунан башталып түштүк-батышында Чоң-Алай тоо кыркалары менен аяктайт.
91.	КАРА-ШЫБАК АЙЫЛЫ	Ош ш. 350км, Ош т.ж. бекетинен 380км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 45км, айыл аймагынын борбору Кара-Мык айылынан 3,96км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2360 метр бийиктикте жайгашкан. Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2510 метр бийиктикте жайгашкан.
92.	КАРООЛ-ДӨБӨ	Кара-Мык айылынан 4,47 км түштүк тарабындагы дөбө, Ак-Суу суусунун түштүк-батышында, деңиз деңг. 2520м, Ак-Суунун алабынан 262м бийиктикте жайгашкан.
93.	“КАЧУРРА” АРЧА МАЗАРЫ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабында, Көлдүк жайлоосунда жайгашкан. Бул арча башка арчалардан өңү, ийне жалбырактарынын түзүлүшү менен айырмаланып, жашыл болуп турат.
94.	КАШКА-ЖОЛ	Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан калктуу конуш

95.	КАШКА-СУУ АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл өкмөтүнүн адм. борбору. Ош ш. 240км, Ош т.ж. бекетинен 288км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 42км түштүк-батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан. Суусу тунук, таза жана кашка болуп аккандыктан айылды аташкан.
96.	КАШКА-СУУ АЙЫЛ АЙМАГЫ	Ош обл.Чоң-Алай р.адм. бирдиги. Облустун борбору Ош ш. 265км, Ош т.ж.бекетинен 255км, Ош аэропортунан 260 км, Дароот-Коргон аэропортунан 41,7км,райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 45км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2800-3100 метр бийиктикте жайгашкан.
97.	КАШКА-СУУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында, Алтын-Дара суусунун алабын ээлейт. Азыр анда этек мореналары туташ жаткан, өрөөн тибиндеги үч мөңгү бар. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 5500 метр, этеги 4080м. бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4500м. Абляция облусунун аянты 1,5км. Мөңгүлөрдөн Кашка-Суу башталып, Миңтеке менен кошулуп, Алтын-Дарага сол жактан куят.
98.	КАРА-БУЛАК	Кара-Тейит айылына караштуу Берк-Суу жайлоосундагы булак. Булактын суусу жерден чыгып эле Ак-Суу суусуна кошулат.Агымы кыска болгондуктан ушинтип аталат.
99.	КАРА-СУГУР (СУУР) ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагындагы жайлоо. Суурлардын өңү кара болгондуктан ушундай аталган.
100.	КАРА-КАЗЫК ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагында. Эң ири алтын кени ушул жерден казылат.
101.	КАРА-КАЗЫК МӨҢГҮСҮ	Өрөөндүн кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Ак-Суунун алабында жайгашкан.Уз.4,6км, көлөмү 0,16м. Мөңгүнүн баша деңиз деңгээлинен 5000м, этеги 3800м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4160м.
102.	КАМЫШ-АТА МАЗАРЫ	Кашка-Суу айылынан 12км чыгыш тарапта жайгашкан ыйык деп эсептелген жер. Ал жерден булак чыгып,жыш камыш басып турат.
103.	“КАРЫМБАЙДЫ ЖЕР ЖУТТУ” ЖАЙЛООСУ	Текеликте
104.	КАНЖАЙЛАК МӨҢГҮСҮ	Борбордук Теңир тоодогу дендриттик өрөөн тибиндеги мөңгү. Эңилчек кырка тоосу жана анын айрыгында жайгашкан. Сарыжаз суусунун алабында. Узуну 13км, аянты 32,5км. Мөңгүнүн

		башы деңиз деңгээлинен 5257метр, этеги 3150м. бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Мөңгү мезгил-мезгили менен тартылып, кайра алдыга жылып турат. Андан эңилчек суусунун сол куймасы Ат жайлоо суусу башталат.
105.	КЕБЕК-ЖЫЛГА	Жекенди айыл аймагында, Чоң-Алай жана Алай-Гиссар тоо тутумдарынын кошулган жердеги Тажикстандын жайлоолору менен 3239м бийиктикте ашуу аркылуу чектешет. Деңиз деңг. 2344-3041м бийиктикте жайгашып, Ак-Суу суусунан жайлоонун башына чейин жылганын уз. 3.87км.
106.	КЕБЕКТИ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
107.	КЕЧКЕ-СУУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталынан агып түшкөн Кечке-Суунун төрүндөгү 2 мөңгү (Оң жана Сол Кечке мөңгүсү). Оңдогусунун уз. 11,3км, аянты 22,5км, көлөмү 2,100км. Татаал-өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг. 6280м, этеги 3700м бийиктикте жатат Кар чегинин бийиктиги 4100м. Солдогусунун уз. 5,3км, аянты 10,2км, көлөмү 0,500км. Чуңкурчак тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг. 5400м, этеги 4100м бийиктикте жатат Кар чегинин бийиктиги 4100м. Мөңгүлөрдөн Кызыл-Суунун сол куймасы-Кечке-Суу суусунун сол курамы башталат. Кар чегинин бийиктиги 4100м. Абляция аймагынын аянты 3,1км.
108.	КЕЧҮ-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 3,4км, аянты 3,4км. Кызыл-Суунун сол куймасы-Шибээ суусунун алабынан орун алган. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 5200м, этеги 3500м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн Кечү-Суу башталып, Шибээ суусуна оң тараптан куят. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Абляция аймагынын аянты 3,1км. Мөңгүдөн Кечү-Суу башталып, Шиве суусуна оң тараптан куят.
109.	КЕЛИН-БУЛАК ЖАЙЛООСУ	Ачык-Суу айылында жайгашкан.
110.	КОҢУР-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 7,6км, аянты 12,4км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы-Каман суусунун алабынан орун алган. Мөңгүнүн башы

		деңиз деңг. 5840м, этеги 3640м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн Камандын сол куймасы Коңур-Суу башталат. Кар чегинин бийиктиги 4240м. Абляция аймагынын аянты 5,5км.
111.	КОРЖЕНЕВСКИЙ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы эн ири мөңгү. Уз.22,5км, аянты 89,1км.Кызыл-Суунун сол куймасынан (Жанайдартак суусунун алабынан орун алган. Бутактанган тоо-өрөөн мөңгүлөрдүн тобуна кирет. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 6210м, этеги 3880м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 5000м. Абляция аймагынын аянты 28км. Ортоңку мореналар менен бөлүнгөн бир нече тармактарынын биригишинен түзүлөт. “Тилинин”учу калың морена менен текши капталган. Мөңгү Н.Л.Корженевскийдин ысымынан аталган.
112.	КОРУМДУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы Корумду суусунун төрүндө жайгашкан үч мөңгү (Чыгыш,Ортоңку жана Батыш) 1.Чыгыш Корумду-татаал өрөөн тибинде. Уз. 6,2км, аянты 13,9км, көлөмү 0,6км. Башы деңиз деңг. 5440м, этеги 3900м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4100м.Абляция аймагынын аянты 4,0км. 2.Ортоңку Корумду-өрөөн тибинде. Уз. 5,5км, аянты 3,9км, көлөмү 0,2км. Башы деңиз деңг. 5330м, этеги 3820м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Абляция аймагынын аянты 1,8 км. 2.Батыш Корумду-өрөөн тибинде. Уз. 3,4км, аянты 4,9км, көлөмү 0,3км. Башы деңиз деңг. 4700м, этеги 4020м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Абляция аймагынын аянты 1,9км. Мөңгүлөрдөн башталган суулардан-Кызыл-Суунун сол куймасы Корумду суусу куралат.
113.	КОРУМДУ ЖАЙЛООСУ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайганшакан жайлоо
114.	КОЧКОРЧУ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагындагы Көк-Суунун алабында, Алай тоо кыркасынын батышында, Чак айылынын түндүк-батышында 21,4км, деңиз деңг. 2657-3566м бийиктикте жатат. Тоосу тик аска таштуу, арча бадалгалуу.

115.	КОЖО МАЗАРЫ	ТҮШТҮ	Чоң-Алай өрөөнүнүн так ортосунда Сары-Таш Дароот-Коргон чоң жолунун боюнда 43-километринин оң жак жээгинде Кожо Түштү деген чоң мазар бар. Араптардан келген мусулман динин таратуучу Кожолордун иш-аракети менен байланышкан. Кожолор андан ары жолун улап, бир бөлүгү Сары-Могол айылынын үстүндөгү Жиптиш ашуусу менен Папанга ашкан. Ошондуктан Папандын үстүндө Кожо келен же Кожо келген деген жер бар. Андан ары Ноокаттын Кожо Арыгы менен Андижандагы Кожо-Абадга жетишкендиги айтылат.
116.	КОШ-ДӨБӨ ШАРКЫРАТМАСЫ		Чак жана Жаш-Тилек айылдарында жайгашкан кооз шаркыратма.
117.	КОШ-КАЙЫҢ		Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
118.	КӨК-ДӨБӨ		Жекенди айыл аймагына караштуу Кара-Тейит айылынын батыш тарабындагы жайлоо. Жайдын ысык саратанында да бул жайлоолор жапжашыл болуп тургандыктан Көк-Дөбө деп аталган.
119.	КӨК-ЖАРДЫН ТОКОЮ		Дароот-Коргон айылынын түштүгүндө, Кызыл-Суунун сол тарабында .Аянты 142,42га, деңиз деңг. 2480м бийиктикте. Майда талдар, басымдуусу чычырканак, шилби, ит мурун өсөт. Токойдон Көк-Жардын кара суулары чыгып, алардын дебити 30-50л.сек. Кызыл-Суунун суусу кышында тоңбойт, жазында абдан муздак.
120.	КӨК-КИЙИК МӨҢГҮСҮ		Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында. Уз. 4,7км, аянты 7,4км. Кызыл-Суунун алабында жайгашкан. Башы деңиз деңг. 5250м, этеги 3700м бийиктикте жатат. Абляция аймагынын аянты 2,1км. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун (батыш) сол куймасы Көк-Кийик суусу башталат.
121.	КӨК-СУУ ӨРӨӨНҮ		Чоң-Алай өрөөнүнүн түштүк-батышында жайгашкан. Өрөөн кеңдик багытка 65км, туурасы 4-5км. Деңиз деңг. орточо бийиктиги 2500-3300м. Өрөөндүн башында тепши сымал төрлөр, мөңгү көп. Алабынын аянты 1105км келип, 73 мөңгү бар. Алай кырка тоосунун түштүк капталындагы Абрамов мөңгүсүнөн (ири мөңгү), капчыгайлуу өрөөн аркылуу түштүктү карай агат. Өрөөндө Чак, Жаш-Тилек, Кочкорчу кыштактары жайгашкан.

122.	КӨК-СУУ(БАТЫШ)	Кызыл-Суунун оң куймасы. Уз.65км, аянты 1105км. Алай-Гиссар кырка тоосунун түштүк-батыш капталындагы Абрамов мөңгүсүнөн башталып, капчыгайлуу өрөөн аркылуу түштүктү карай агат.
123.	КӨК-СУУ ТОКОЮ	Чак айылынын түштүк-батышындагы токой. Аянты 61,72га, деңиз. деңг. 3430м бийиктикте жайгашкан. Көк-Ирим, Күнүк-Токой, Чоң-Токой деп үчкө бөлүнөт. Өсүмдүктөр өсөт, Карышкыр, коен, суусар ж.б. бар. Токойдун түндүк-батыш жана чыгыш жагында Неолит дооруна тиешелүү (б.з.ч.5-4 к.) Көк-Суудан археологиялык эстеликтер табылган.
124.	КӨК-ТУМШУК ТООСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк тармагы.Туюк-Суу менен Жанайдартак (Кызыл-Суунун сол куймалары) сууларынын аралыгында кеңдик багытта уз. 28-30км догоо сымал созулат. Туурасы 8-10км. орточо бийиктиги 3800-4700м, эң бийик жери 5459м. Кыры аска-зоокалуу жана мөңгүлүү. Капталдары тик, кокту-колоттор менен майда капчыгайлар көп.
125.	КӨЛДҮК ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабында жайгашып, Кыры аска-зоокалуу жана мөңгүлүү. Аянты 140,26км, деңиз. деңг. 2697-3911м бийиктикте жайгашкан. Жайлоодо эки көл бар, Зор-Көл, Кичи-Көл. Көлдүн жанында жайкана (мүзө) болгондуктан Мазар-Көл деп да аталат.
126.	КӨМӨЧ МАЗАР	Жекенди айыл аймагынан Пүтөө жайлоосунан Көлдүккө ашкан ашуусундагы жапалак арчанын аты. Арча көмөчтөй тегерек, атайын бирөө тегиздеп тургандай жапжашыл тегерек арча.
127.	КӨБҮРГӨНДҮ ЖАЙЛООСУ	Өрөөндөгү жайлоонун аталышы. Жайлоодо аталган өсүмдүк аябай көп өскөндүктөн аталып калган. Самындын ордуна көбүргөн өсүмдүгүн пайдаланып келген.
128.	КЫДЫРШАА-АРЫК	Жар-Башы айылындагы канал. Айылдын эгин талааларын сугаруу үчүн Алтын-Дара суусунан кол менен казылган.
129.	КУЛДАМА СЫМАП КЕНИ	Чоң-Алай аймагынын Кара-Мык кыштагынын табылган. Кен аймагын девон мезгилиндеги акиташ теги менен кумдук-сланецтүү чөкмө-эффузивдүү катмарлар түзөт. Кен ортоңку тилкедеги акиташ теги менен нын үстүндөгү терген чөкмөлөрү

		кошулган жерге топтолгон. Сымаптын орточо өлчөмү 0,09 %.
130.	КУЛДАНБЕС	Кара-Тейит айылынын батышындагы жайлоо. Аянты 21,19км, узундугу 9,17км капчыгай. Деңиз. деңг. 2427-3866м. бийиктикте жайгашкан. Жылгасы бийик аска-таштуу. Батыш тоо кырында кар мөңгүлөр бар.Карагатка бай токой каптап турат.
131.	КУЛДУК МӨНГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Аянты 4,9км, узундугу 5,8км көлөмү 0,2км. Кызыл-Суунун сол куймасы Шибе суусунун алабында жайгашкан. Деңиз. деңг. 5300м, этеги 3500м. бийиктикте жайгашкан. Кар четинин бийиктиги 4900м. Абляция аймагынын аянты 3,7км. Мөңгүдөн Шибээнин сол куймасы - Кулдук суусу башталат
132.	КУЛЧУ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2470 метр бийиктикте жайгашкан. Ош ш. 325км, Ош т.ж. бекетинен 351км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 21км батышта жайгашкан. Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак
133.	КУЛЧУ ТОКОЮ	Кулчу айылынын түштүк Кызыл-Суунун алабындагы аянты 65,13га токой. Деңиз. деңг.3375м. бийиктикте жайгашкан. Басымдуу көпчүлүгү чым көң түзөт. Токойдун негизги өсүмдүктөрү майда тал-терек, чычырканак, шилби,ит мурун ж.б. Суусунда жилингир, сазан балыгы бар.
134.	КУМАЙ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагында. Кара-Тейит айылынан 7км түндүк-батыш тарабында, Тажикстандын жайлоолору менен чектеш. Кумдуу ойдуң болгондуктан Кумай жайлоосу деп аталган. Малга жайлуу.
135.	КУЛ-ӨТӨК	Кызыл-Эшме айылынын түндүк тарабындагы кыштоо. Күл каптап жаткандай көрүнгөндүктөн ушинтип аталып калган. Кызыл-Эшменин баш жагындагы Топоз-Өлдү, Кызыл, Көлөгө-Өтөк, Күнгөй-Өтөктөрдө малга ыңгайлуу кыштоолор бар.
136.	КУДАЙБЕРГЕН БИЙДИН ТАШ МЕЧИТИ	Ачы-Суу аймагынын Сыңар–Жар жайлоосунда жайгашкан. Элдердин айтуусу боюнча илгери,таштан курулган үч жүз адам баткан мечит болуп,жай айлары Алай өрөөнүнүн тескей,ал эмес күнгөй тарабында жайлоологон адамдар жума

		намазына келип турушкан.
137.	КУЛ ДАТКА ТАРЫХЫЙ КОРГОНУ	Дароот-Коргон айылында жайгашкан сепилдин аталышы. Сепил төрт чарчы келип, узуну сексен, туурасы алтымыш, бийиктиги алты метрди түзгөн, төрт бурчуна мунара тургузулуп, алардан атайын төрт тарапка мылтык атылчу тешикчелер коюлуп, түндүк тарабынан жалгыз дарбаза.
138.	КУУ-ТАЛАА	Чак айылында жайгашкан калктуу конуш
139.	КҮНГӨЙ-ӨТӨК	Кашка-Суу айылынын батышындагы (18км) жайыт, кыштоо. Аянты 9206га, деңиз деңг. 2696-3206м бийиктикте жайгашкан. Мал жанга ыңгайлуу жер. Мал жанга ыңгайлуу жер. Ташты-Күнгөй жайлоосу, мөңгүсү, Кызыл-Күнгөй суусу бар.
140.	КҮҮЛӨМӨ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 5.0км, аянты 5,1км, көлөмү 0,2км. Кызыл-Суунун сол куймасы Күүлөмө суусунун төрүнөн орун алган. Башы деңиз деңг. 4900м, этеги 3240 м. бийиктикте. Кар чегинин бийиктиги 3700м, абляция аймагынын аянты 1,6км. Мөңгүдөн Күүлөмө суусу башталат.
141.	КЫЗЫЛ-АГЫН МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 5,2км, аянты 3,8км, көлөмү 0,1км. Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Агын суусунун алабында жайгашкан. Башы деңиз деңг. 5300м бийиктикте, этеги 3900м. Кар чегинин бийиктиги 4300м, абляция аймагынын аянты 1,3км. Мөңгүдөн Кызыл-Агын суусунун сол куймасы башталат.
142.	КЫЗЫЛАРТ АШУУСУ	Чоң-Алай тоосунда, Кыргызтан жана Тажикстандын чек арасында, Кызыл-Арт суусунун батышынан орун алган. Бийиктиги 4280м. Ашуунун бели түзөң, түндүк капталы тик, түштүгү жантайыңкы. Памирдин тайпак тоолоруна өтөт.
143.	КЫЗЫЛ-КОРГОН	Тарыхый коргон. Кара-Мык айылынын түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан. Коргондун аянты 22300м, дубалынын туурасы 10м, бийиктиги 4-5м. Айланасы 10-15м кеңдикте, 4-6м тереңдикте чоң канал казылып, суу толтурулган. Дарбаза күн чыгыш жакка карап, алты жакта алты кароол болгон.

144.	КЫЗЫЛ-КҮҢГӨЙ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунда түндүк капталындагы эки мөңгү. Чыгышындагы каптал тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун алабында. Уз. 5,0 км, аянты 6,2 км, көлөмү 0,1, мөңгүнүн башы деңиз деңг. 5200 м, этеги 3820 м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4400 м, абляция аймагынын аянты 2,3 км. Мөңгүлөрдөн Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Күнгөй суусу башталат.
145.	КЫРЧЫН ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына карайт. Чоң-Алай кырка тоолорунда жайгашып, Кашка-Суу айылынан 25 км түштүк тарапта жайгашкан. Деңиз деңгээлинен 3200-400м бийиктикте жайгашкан. Майда кырчын талдар өскөндүктөн ушундай аталган.
146.	КЫЗЫЛ-СУУ СУУСУ (БАТЫШ)	Өрөөндөгү суунун аталышы. Чоң-Алай өрөөнүнүн ортосу менен чыгыштан батышка агат. Чоң-Алай жана Алай кырка тоолору менен Гиссар-Алай тоолорунан түшкөн суулардан куралган. Суунун курамы туз ж.б. заттарга бай. Анын оң жаккы куймалары кыска (уз. 25км ге чейин) сол жаккы куймалары узунураак (30-40км). Уз. 10км ге чейин 386,10-225км 16,25-50км бир, 50-100 км бир, жалпы 404 суу куят.
147.	КЫЗЫЛ-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы дендрит тибиндеги көп тармактуу мөңгү. Уз. 16,9км, аянты 43,0км. Кызыл-Суунун (чыгыш) башында жайгашкан. Башы деңиз деңг. 6610м бийиктикте, этеги 3780м. Кар чегинин бийиктиги 4560м, абляция аймагынын аянты 12,9км. Мөңгүдөн Кызыл-Суу (чыгыш) башталат.
148.	КЫЗЫЛ-ТАШ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 4,5км, аянты 5,3км, көлөмү 0,4км. Кызыл-Суунун (батыш) сол куймасы Тараша суусунун алабында жайгашкан. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4600м бийиктикте, этеги 3900м. Кар чегинин бийиктиги 4300м, абляция аймагынын аянты 2,4км. Мөңгүдөн Кызыл-Таш суусу башталып, Кызы Суунун сол куймасы-Тарамага куят.
149.	КЫЗЫЛ-ТУУ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Дароот-Коргон айылынын чыгыш тарабындагы айыл. Ош ш. 296км, Ош т.ж. бекетинен 327км,

		райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 3км. Жеринин аянты 82,38га.
150.	КЫЗЫЛ-ТИКЕН	Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан айдоо жердин аталышы
151.	КЫЗЫЛ-ЭШМЕ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2560 метр бийиктикте жайгашкан. Ош ш. 295км, Ош т.ж. бекетинен 326км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 5км батышта жайгашкан. Аянты 192га.
152.	КЫЗЫЛ-ЭШМЕНИН ТОКОЮ	Кызыл-Суунун алабындагы токой. Кызы-Эшменин түштүк тарабында, аянты 30га. Деңиз дең. 2521м бийиктикте жайгашкан.
153.	КЫМЫЗДЫКТЫ МӨНГҮСҮ	Алай кырка тоосунун түштүк тарабынын түндүк тарабынын түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 7,3км, аянты 6,2км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы Көк-Суунун (чырыш) алабынан орун алган. Башы деңиз деңг. 4600м бийиктикте, этеги 4300м. Абляция аймагынын аянты 4,1км.
154.	КЫРМАН ЖЫЛГА	Кара-Тейит айылынын түштүк тарабында, Чоң-Алай жана Алай-Гиссар тоо тутумдарынын кошулган аймагында, Тажикстандын жайлоолору менен чектеш. Буудай айдалып кырмандан дан алышкандыктан ушундай аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катары пайдаланат.
155.	КЫЗ-МАЗАР ЖАЙЫ	Кош-Кайың жайлоосунун маңдайындагы бийик кырка тоолордо жайгашкан.
156.	ЛЕНИН АТЫНДАГЫ ЧОКУ	Чоң-Алай кырка тоосунун бобордук бөлүгүндөгү эң бийик чоку. Райондун Кашка-Суу айылында жайгашкан. Түндүгүнөн Корженевский, Ленин, түштүгүнөн Чоң жана Кичик-Суук-Дара мөңгүлөрү башталат. Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасында, Кашка-Суу айылынан түштүктү көздөй 42 чакырым. 7134м бийиктикте, кар чеги түндүгүндө 4200м, түштүгүндө 4500м бийиктикте.
157.	ЛЕНИН МӨНГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы дендрит тибиндеги ири мөңгү. Уз. 13,5км, аянты 55,3км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы Көк-Суунун (чырыш) алабынан орун алган. Башы деңиз деңг. 7136м бийиктикте, этеги 3760м. Абляция аймагынын аянты 35,8км. Мөңгүдөн Ачык-Таш

		суусу башталып, Кызыл-Сууга сол тараптан куят.
158.	ЛЕПШИНИН ҮСТҮ	Жайлоо конушу. Жекенди аймагындагы Көлдүк жайлоосунун түштүк батышында Кечү-Суу өрөөнүнүн бассейнинде, деңиз деңг. 3288-3580м. бийиктикте жайгашкан.
159.	МАМАНЫН ТОКОЮ	Дароот-Коргон айылынын түштүк-чыгышындагы Кызыл-Суунун сол жээгиндеги токой. Анын батыш тарабы Көк- Жардын токою деп аталат. Аянты 2,53км, деңиз деңг. 2476-2524м бийиктикте. Саз чөкмөлөрүнүн басымдуу бөлүгү чым көң.
160.	МААШАН КӨРҮСТӨНҮ	Чоң-Алай өрөөнүндөгү Дароот-Коргон кыштагынын чыгыш тарабында. 2-4-к.жашаган сак урууларына тиешелүү мүрзөлөр.
161.	МИҢ-ЖАР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.8км, аянты 10,2км, Кызыл-Суунун (батыш) алабында жайгашкан. Башы деңиз. деңг. 5850 м, этеги 3680м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 5100м, абляция аймагынын аянты 2,6км. Мөңгүдөн Миң-Жар суусу башталып, Кызыл-Сууга сол тараптан куят.
162.	МИҢ-ЖАР СУУСУ	Чоң-Алай өрөөнүндөгү суу, Кызыл-Суунун сол куймасы. Уз. 26км, аянты 26,8км, деңиз. деңг. орточо бийиктиги 3500м. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталып, таштуу кууш жана жарлуу өрөөн аркылуу түндүктү, анан батышты карай агат. Алабы мөңгүлүү, кар, мөңгү жана булак сууларынан куралат.
163.	МИҢ-ТЕКЕ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.4,0км, аянты 4,1км, көлөмү 0,2км. Башы деңиз. деңг. 5000м, этеги 4300м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700м. Мөңгүдөн Миң-Теке суусу башталат да, Кашка-Суу менен кошулуп, Алтын-Дарага сол жактан куят.
164.	МУЗ-ЖЫЛГА МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 3,8км, аянты 3,6км, көлөмү 0,3км. Кызыл-Суунун сол куймасы-Алтын-Даранын алабында. Башы деңиз.деңг. 4860м, этеги 4200м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700м, абляция аймагынын аянты 2,6км. Мөңгүдөн Муз-Жылга суусу (Алтын-Даранын сол куймасы)

		башталат.
165.	МУКУР АЙЫЛЫ	Жекенди айыл өкмөтүнө караштуу Кара-Мык айылынын чыгыш тарабында, 3-4км аралыкта жайгашкан. “Мукур” суусу жок суудан мукураган (кургаган) деген маанини билдирет. Кара-Мык айылынан Жекенди айылына чейинки аралык Мукурдун талаасы деп аталат.
166.	НАЗАРОВ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түн. капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 7,0км, аянты 6,1км, көлөмү 0,25км. Кызыл-Суунун сол куймасы, Кызыл-Агындын алабында. Башы деңиз.деңг. 6000 м., абляция аймагынын аянты 1,5км. Мөңгүдөн башталган суу Жанай-Дарактын (Кызыл-Агындын башаты) сол куймасы.
167.	НИЧКЕ-СУУ	Жар-Башы айылына жакын жайгашкан питомник, корукталган кооз аймак. Корук, деңиз деңг.2485-3248м бийиктикте жайгашкан. Түндүк тарабы кызыл түстөгү аска-зоолор менен курчалган. Өсүмдүктөр өсөт, жаныбарлар, канаттуулар, сойлоп жүрүүчү жаныбарлар да бар.
168.	НУРА МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү, Кызыл-Суунун алабында. Уз. 13,8км, аянты 54,2км. Кызыл-Суунун (чыгыш) алабында жайгашкан. Башы деңиз. деңг. 6340м. этеги 3520м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4550м, абляция аймагынын аянты 19,8км. Мөңгүдөн Нура суусу (Кызыл-Суунун оң куймасы) башталат.
169.	ОРГУМА ЖАЙЛООСУ	Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосу, оргуп чыккан булактын атынан аталган. Бул булак күн ысыганда, июль, август айларында көбөйүп, оргуп турат.
170.	ОРГУМА БУЛАК	Кашка-Суу айылынан 25 км түндүк тарап, деңиз деңг.4000м бийиктикте жайгашкан. Айтылуу Памир минералдык суусу ушул булактан алынып куюлат. Кашка-Суу суусунун башталышы, аскадан оргуштап атылып чыкканы үчүн аталган.
171.	ОРТО-БЕЛ ТООСУ	Көлдүк жана Шибе сууларынын (Кызыл-Суунун сол куймасы) аралыгындагы дого сымал меридиан багытында 20-21км созулган тоо тилкеси, жайкы жайыт. Чоң-Алай тоосунун түндүк тарабы. Орточо

		бийиктиги 3900-4500м, эң бийик жери 5491м (Кыз-Коргон чокусу). Кыры аска-зоолуу, мөңгүлүү, түндүккө карай жапыздайт. Капталдары кыска жана тик, кокту-колоттуу. Ортоңку бор мезгилинин кызыл түстүү кумдук, конгломерат, чопо, мергель, акиташ жана гипс тектеринен турат.
172.	ПАМИР ЭЛ АРАЛЫК АЛЬПЛАГЕРИ	Ленин чокусунун этегиндеги көлмөлүү, эң кооз тулануу Ачык-Таш деп аталган түзөнчөдө жайгашкан. Альпинизм, тоо туризми өнүккөн. Памир-Алай тоо кыркаларында эң бийик Ленин чокусу (7134 м) жайгашкан.
173.	ПАМИР	Түндүгүнөн Чоң-Алай, чыгышынан Сары-Көл кырка тоолору, түштүк Зор-Көл көлү, Памир дарыясы, Панж өрөөнүнүн меридиан багытында жаткан бөлүгү, түндүк батышынан Петр I жана Дарваз кырка тоолору менен чектешет. II де жалпы аянты 7500км жеткен 3000ге жакын мөңгү бар. Уз. 275км, туурасы 250км жакын. Эң бийик жери-Коңур чокусу (7719м, Кытай). Памирдин меридиан багытында Чоң-Алай кырка тоосу жатат. Чоң-Алай кырка тоосундагы эң ири мөңгү-Чоң Суук-Дара (25 км).
174.	ПАМИР-АЛАЙ	Орто Азиянын түштүк-чыгышындагы тоолуу өлкө. Ага Фергана өрөөнү менен Аму дарыянын ортосунда жайгашкан, Гиссар (Ысар) кырка тоолору жана Түштүк Тажикстан чуңкурдугу кирип, 3 негизги бөлүктөн (Памир, Тажик депрессиясы, Ысар-Алай) турат. Батыштан чыгышты карай 900км, туурасы 400км. Ири мөңгүлүү тоо кыркаларынан 10600 мөңгүдөн туруп, жалпы аянты 9820км түзөт.
175.	ПАМИР ЖОЛУ	Унаа жолу. 1894-жылы. Орус армиясынын сапердук бөлүкчөсү тарабынын Фергана өрөөнү менен түндүк Памир, Алай, Чоң-Алай өрөөнүнүн бириктирүү максатында жашыруун курулган. Мурун Талдык ашуусу аркылуу өткөн, аскердик стратегиялык араба жол болгон. Уз. 701км созулуп, ал эми эң бийик Талдык (3615 м), Кызыларт (4280 м), Ак-Байтал (4655 м) ашууларын ашат.
176.	ПОГРАНЧИКТЕР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун алабында. Башы деңиз денг. 5200м, этеги 3900м

		бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4600м, абляция аймагынын аянты 4,4км. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун чыгыш курамы башталат.
177.	ПҮТӨӨ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алайдын Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосу. Арча-токойлуу, үстү жагы тоого такалып, туюк болгондуктан Пүтөө жайлоосу деп аталып калган. Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабынын түндүк жантаймасындагы токойлуу шалбаа алкагында жайгашкан. Арча, карагат, кайың, бадал, шилби өскөн кооз жайлоо.
178.	ПҮТӨӨ ТООСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк тармагы. Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасы аркылуу түндүктөн түштүккө 22км созулуп жатат. Алай өрөөнүнүн батышынан орун алган. Орточо бийиктиги 3400-3700м, эң бийик жери 4139м. Кыры аска-зокалуу, мөңгүлүү, капталдары тик, кыска жана терең кокту-колоттуу. Жайыт.
179.	САЗ-ЖАЙЛОО	Шибээ айылынын жайлоосу. Саз-Жайлоо мөңгүсүнүн төмөн жагында жайгашып, Чукур, Конуш, Моло-Таш, Кара-Суу, Четинди аталган бир нече конуштан турат. Деңиз деңг. 2872-3600м бийиктикте. Бул жерде жапайы жырткыч, жылбыз (илбирс), сүлөөсүндө кезигет. Аскаларына бүркүт уялайт. Тоо этектеринде улар көп.
180.	САЗ-ЖАЙЛОО МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Шибээ суусунун алабынан орун алган. Башы деңиз деңг.5100м, этеги 3600м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м, абляция аймагынын аянты 2,8км. Мөңгүдөн Саз-Жайлоо суусу (Шибээнин оң куймасы) башталат. Уз.5,5км, аянты 4,3км, көлөмү 0,2км. Мөңгүдөн Саз жайлоо суу (Шибээнин оң куймасы) башталат.
181.	САРЫ-МОГОЛ ЗАКАЗНИГИ	Алай районунун аймагындагы ботаникалык заказник. Бурган-Суу, Сары-Могол кыштагынан 3км аралыкта, Сары-Могол суусунун суу топтосунун башында, аянты 60га. 1975-жылы Костычев Кундуз гүлү өскөн аймакты коргоо максатында уюшулган. Ал Чоң-Алай өрөөнүндө гана өсөт.
182.	САРЫ-БУЛАК АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айыл өкмөтүнүн аймагындагы айыл. Облустун борборунан 327км, т.ж.бекетинен 351км,

		райондун борборунан 21км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2470 метр бийиктикте жайгашкан. Калкы мал жана айыл чарбасы менен алектенет.
183.	САРЫ-МОГОЛ МӨҢГҮСҮ (САРЫКМОГОЛ)	Алай кырка тоосунун түштүк капталында жайгашкан татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг.4740м, этеги 4280м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4400м, абляция аймагынын аянты 2,3км. Уз.4,2км, аянты 4,5 км, көлөмү 0,4км. Этегинде чакан морена көлү жатат. Андан башталган суу Сары-Моголго оң тараптан куят.
184.	САРЫ-ТАШ	Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайлоосу. Алай тоо кыркасынын батышынын түштүк жантаймасында, Ак-Суу дарыясынын алабында жайгашкан. Кара-Тейит айылынын түндүк-батыш тарабында айылдан 6км аралыкта, деңиз деңг. 2492-3512м. Сары-Таш жайлоосунун башында “Бөрү көрбөс” чокусу (4141м) бар. Таштары сары болгондуктан, алтын кени бар деп Сары-Таш аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катарында пайдаланышат.
185.	САСЫК-БУЛАК	Жекенди айылындагы дарылыгы бар касиеттүү булак. Ыйык, дары булактардын катарына кирет. Баланын денесине жара, бүдүр чыкканда, баланы таразага салып, ошол салмактагы суу менен жуундурганда денесинен бардык бүдүрлөр кетип, оорудан айыгат. Курамында темир болгондуктан ичүүчү дары суу катары, басымдуу бөлүгү сугат суу катары пайдаланылат.
186.	СҮТТҮҮ БУЛАК ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына караган жайлоо. Айылдан 17км алыстыкта түндүк-чыгышта жайгашкан. Сүттүү булак-сүттөй көбүрүп, ийип аккандыктан аталган.
187.	СЫҢАР-ЖАР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Сыңар-Жар суусунун башынан орун алган. Уз.4,0км, аянты 4,5км, көлөмү 0,100км. Башы деңиз деңг. 5100м, этеги 3660м. бийиктикте жатат Кар чегинин бийиктиги 3900м, абляция аймагынын аянты 1км. Мөңгүдөн Сыңар-Жар суусу башталат.
188.	ТАГАЙ-ҮҢКҮР	Жекенди айылынын 1км түштүк-чыгышында жайгашкан үңкүр. Үңкүргө 3м киргенде, эки

		тарапка бөлүнөт. Сол тарабындагы үңкүрдүн уз. 9м, бийиктиги 4,2м, оң тарабындагы үңкүрдүн уз. 6м, бийиктиги 1.4м. Жоокерчилик заманда качкындар баш калкалоочу жай болгон. Үңкүрдүн эски идиштер жана май чырактардын калдыктары табылган.
189.	ТАМЧЫ-АТА БИЙИК ЖЕРИ	Ачык-Суу жайлоосундагы ыйык, сыйынуучу жер. Бул жерге адамдар зияратка келишет. Бийик капчыгайдын үстүндө күмбөз бар. Бийик жардын жарымынан 70м бийиктикте суу тамчылап агып, көз жоосун алып суктанарлык бир сыр бардай сезилет. Дагы бир өзгөчөлүгү-күн тийип турган көпчүлүк учурда “асан-үсөн” (күн желеси) пайда болуп көрүнөт. Ар кандай ооруларга шыпаа тапкан адамдар сууларынан дарылыкка алып кетишет.
190.	ТАРАША	Жар-Башы айылына таандык жайлоо. Чоң-Алай кырка тоосунун батыш тарабынын түндүк жантаймасында, Дароот-Коргон айылынын түштүк-батышынан орун алган. Ашуусу тар болгондуктан “Тар ашуу” аталып калган. Тараша жайлоосунда, мезгилинде кыштоо катары да колдонулуп, туруктуу жашаган үйлөр болгон.
191.	ТАШ-КОРОО МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг.4900м, этеги 3400м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 3900м, абляция аймагынын аянты 1,3км. Уз. 3,7км, аянты 3,4км, көлөмү 0,4км. Кызыл-Суунун сол куймасы Шибээ суусунун алабында жайгашкан. Кызыл-Көлгө (Шибээнин сол курамы) сол тараптан куят.
192.	ТАШ-КҮНГӨЙ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.3,7км, аянты 3,1км, көлөмү 0,4 км. Башы деңиз деңг.5120м, этеги 3900м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4500м, абляция аймагынын аянты 2,1км. Мөңгүдөн Таш-Күнгөй суусу башталат.
193.	ТЕКЕЛИК ТООСУ	Чоң-Алай өрөөнүнүн Көк-Суу дарыясынын алабында жайгашкан. Алай кырка тоосунун түштүк-батышында. Көк-Суу жана Текелик сууларынын аралыгында түштүк-батыштан түштүк-чыгышка 27км созулуп жатат.Туурасы 12км. Орточо бийиктиги 4300-4500м, эң бийик жери 5127м.

194.	ТЕКЕЛИК ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алайдагы Жаш-Тилек айлынын четиндеги жайлоо
195.	ТЕҢИЗБАЙ АШУУСУ	Алай кырка тоосундагы ашуу. Дароот (Кызыл-Суунун оң куймасы) жана Кичи-Алай (Исфайрам-Сайдын түштүк оң куймасы) суу бөлгүчүнөн орун алган. Бийиктиги 3627м. Ашуунун аймагында пермдин башында пайда болгон. Ашуу илгертен эле Чоң-Алай өрөөнүнүн Фергана аймагы менен байланыштырып турган соода жолу болгон. Теңизбай ашуусу аркылуу Ош, Анжиан, Ферган обл. Чоң-Алай өрөөнүнө жайлоого чыккан.
196.	ТЕРС-АГАР АШУУСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун Алтын-Мазар өрөөнүнүн башында Муксу дарыясы тарапка ашкан ашуу (3614 м.) Терс-Агар мөңгүсүнөн түшкөн суу Терс-Агар ашуусуна келип, тең экиге бөлүнүп, солго Алтын-Дара суусуна, оңго Муксуу дарыясына куят. Алтын-Мазар өрөөнүнүн эң бийик жери. Бул ашуу аркылуу Чыгыш Памир, Кытай, Афганистанга өтөт.
197.	ТЕРС-АГАР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.4,5км, аянты 3,4км,көлөмү 0,3км. Башы деңиз деңг. 5480м, этеги 4500м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700м, абляция аймагынын аянты 1,5км. Мөң. Терс-Агар суусу (Алтын-Даранын сол куймасы) башталат. Кызыл-Суунун сол куймасы-Алтын-Дара суу алаб. орун алган. Терс-Агар суусу (Алтын-Даранын сол куймасы) башталат.
198.	ТОҢ-МУРУН АШУУСУ	Алай районунун түштүк-чыгышындагы, Баш-Алай өрөөнүндө-Алай кырка тоолорун туташтырган белбаскак жер. Чоң-Алай (Катта-Алай) өрөөнүнүн чыгыш чеги, андан ары Ба-Алай, Аму дарыя менен Тарим дарыясынын алаптарына кирген эки Кызыл-Суунун суу бөлгүчү.Эзелтен эле кербен жол болгон. Андан байыркы Улуу Жибек жолунун бир тармагы өткөн.
199.	ТОГУЗ-КҮҢГӨЙ ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына карайт.Кашка-Суу айылынан 18 км түштүк тарабында Памир тоо кыркаларында жайгашкан.
200.	ТӨГӨРӨК –ШИБЕР ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай аймагындагы нымдуу жерде жайкалып чөп өскөн көк жайсаң.
201.	ТУЛПАР ЧАПЧЫ КӨЛҮ	Кашка-Суу, Кара-Кабак айылдарынын ортосундагы Горумду жайлоосунда жайгашкан, кооз, зыярат

		кылуучу жер. Бул жерге элдер зыяратка жаз, жай, күз айларында барышат. Жайлоого чыккан мезгилде элдин саны арбыйт. Уламыштарга караганда өткөн доорлордун биринде бул аймактан өзү да, аты да суусап, чаңкап бара жаткан бир улуу адамдын астындагы тулпар аты ушул дөбөнүн үстүн чапчып жибергенде суу чыгып кеткен экен. Ошондуктан көл ушинтип аталып калыптыр.
202.	ТАМЧЫ-АТА КҮМБӨЗҮ	Ачык-Суу айылынын жайлоолорунда жайгашкан ыйык, кооз жай.
203.	ТУЮК-СУУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги 2 мөңгү, Туяк-Суунун төрүндө. Уз. 4,5 км, аянты 3,9 км, көлөмү 0,2 км. Башы деңиз деңг. 5300 м, этеги 4200 м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700 м, абляция аймагынын аянты 2,1 км. Солдогу мөңгүнүн уз. 4,5 км, аянты 3,4 км, көлөмү 0,1 км. Башы деңиз деңг. 5300 м, этеги 3800 м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4500 м, абляция аймагынын аянты 1,6 км. Мөңгүлөрдөн Кызыл-Суунун сол куймасы-Туяк-Суу суусу башталат.
204.	ТҮНДҮК ПАМИР ПРОВИНЦИЯСЫ	Памирдин Кыргызстандын аймагына кирип жаткан чет жакалары. Анын кендик багыты 200 км, жазылыгы 50 км ден ашык. Провинция Алай, Чоң-Алай өрөөнүнүн, түндүк жана Алай кырка тоосунун түштүк капталдарынын бир бөлүгүн, Кызыл-Суунун куймаларын алабын камтыйт. Провинциянын аянты 6640 км. Түндүк Памир провинциясында таманы тегиз кенен Алай, Чоң-Алай өрөөнү борбордук абалды ээлейт.
205.	УЛАР ЧОКУ	Улар учуп өтүүчү чоку. Чоң-Алай тоо кыркасынын батышындагы Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосу. Көлдүктүн батыш тарабындагы бийик көк кумайык чокуну Сары-Тагай чокусу же Улар чоку деп айтышат.
206.	УНЖУ БУЛАК ЖАЙЛООСУ	Кара-Мык айылынын түштүк-батыш тарабында жайгашкан. Тажикстан менен чектешкен жер, эки өлкөнүн ортосундагы талаш жер.
207.	ҮЧ-КОЛ	Үлүштөгү чөп чабынды жер. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары бириккен жердин түштүк тарабында, аянты 40-45 га, деңиз деңг. 2300-2732 м бийиктикте.

208.	ҮЧ-КАРА ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айылынан 5 км түндүк тарапта жайгашкан. Түздүктөн караганда үч чоң таш карарып көрүнүп тургандыктан Үч -Кара деп аталып калган.
209.	ФЕДЧЕНКО МӨҢГҮСҮ	Памирдин түндүк-батышында, Евразиядагы чоң (Кара-Корумдагы Сиачен жана Балтереден кийинки) тоо-өрөөн мөңгүлөрдүн бири. Уз.77км, туурасы 1700-3100м.ге чейин, аянты 650км. Калыңдыгы орто ченинде 700-1000м, этегинде 400-300м. Ал мөңгүдөн, 45 мөңгүдөн турат. Деңиз деңг.6280м, этеги 2900 м.
210.	ФЕДЧЕНКО ЧОКУСУ	Алай кырка тоосунда жайгашкан. Кичи Алай жана Кашка-Суу сууларынын башынан орун алган. Бийиктиги 5069 м. Чокуну айланта мөңгү каптап жатат. Орто Азияны изилдөөчү А.П. Федченконун ысымынан аталган.
211.	ЧАК АЙЫЛЫ	Ош облусунун Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Облустун борбору Ош ш. 308км, Ош т.ж. бекетинен 338 км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 8км. Кызыл-Суунун оң куймасы Көк-Суунун боюнда деңиз. деңг. 2440м бийиктикте жайгашкан.
212.	ЧЕКЕН ТАЛААСЫ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүнүн, түндүк жантаймасындагы, Шибө айылынын түндүк-батышындагы түздүк талаа. Бул талаада Кара чекен көп өскөндүктөн ушинтип аталат. Түндүк тарабы Кызыл-Суунун жээги, чычырканактуу токой, токойдун үстү Сары-Камыш түздүгү.
213.	ЧОҢ-АЛАЙ АЙМАГЫ	Ош облусунун Чоң-Алай райондук адм. аймактык бирдик. Облустун борбору Ош ш. 300км, Ош т.ж. бекетинен 330 км, Ош аэропортунан 3,3 км аралыкта, деңиз. деңг. 2200-3100м. бийиктикте жайгашкан. Аянты 181,3км. Чоң-Алай айыл аймагына Дароот-Коргон, Жаман-Жар, Жар-Башы, Жаш-Тилек, Кара-Шыбак, Кулчу, Кызыл-Туу, Кызыл-Эшме, Сары-Булак, Чак, Кочкорчу болуп, 11 айыл кирет.
214.	ЧОҢ-АЛАЙ ТООСУ	Кыргызстандын эң түштүгүндө. Алай өрөөнү (түндүк) менен Мөк-Суу, Суук-Сай жана Маркан-Суу (түштүк) аралыгында кеңдик багытта жайгашкан. Тоо кыркасы боюнча Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасы өтөт. Памир тоо

		системасына кирет. уз.240км, туурасы 35-50км орточо бийиктиги 5966м, эң бийик Ленин чокусу (7134 м) жергиликтүү аты “Жел-Айдар”.
215.	ЧОҢ-АЛАЙ ӨРӨӨНҮ	Узуну 190км, кеңдиги 25-40км түзгөн, деңиз деңгээлинен 2500-3200 метр бийиктикте, Бийик Алай жана Арткы Алай тоолорунун ортосунда жайгашкан, Памир тоо массивинин түндүк четиндеги бийик тоолуу ири ойдуңдарынын бири, Ош облусунун түштүгүндө жайгашкан.
216.	ЧОҢ-АЛАЙ КЫРКА ТООСУ	Түштүктө, Алай өрөөнү (түндүгүндө) менен Мөк-Суу, Суук-Сай жана Маркан-Суунун (түштүгүндө) аралыгында кеңдик багытта жайгашкан.
217.	ЧОҢ-АЛАЙ КЕНИ ТУЗ	Дароот-Коргон айылынан 12км түштүк тарапта, Туздун-Суусу суусунун сол жээгинде. Деңиз деңгээлинен 2500м бийиктикте жайгашкан.Көк тузду мал чарбасы үчүн пайдаланылат.
218.	ЧОҢ-КОЧКОРЧУ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
219.	КИЧИНЕ-КОЧКОРЧУ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
220.	ЧООК ТОКОЮ	Жекенди айыл аймагында. Кызыл-Суу дарыясынын тескей тарабында жайгашкан. Чоок деген адамдын атынан аталып калган.
221.	ЧУЛУК АЙЫЛЫ	Жекенди Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2 450 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш. 342км, Ош т.ж.бекетинен 372км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 35км, айыл өкмөтүнүн борбору Кара-Мыктан 15км аралыкта жайгашкан. Айылдын жалпы аянты 3699га.
222.	ЧЫГЫШ ӨРӨӨНҮ КӨК-СУУ	Чоң-Алай кырка тоосунун чыгышында, Баш-Алай аймагындагы өрөөн. Көк-Суунун агышы боюнча түндүктөн түштүккө жана чыгышка 70-75км.га созулат. Баш жагы кенен (6-7км), мөңгүнүн аракетинен пайда болгон. Көк-Суунун таманынын жапыз жери 2980-3000 эң бийик жери 3600-3700 м.

223.	ЧЫРКАНАКТЫ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
224.	ШАГДАР	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
225.	ШАТЫ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагындагы жайлоо. Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабында, Тажикстан Республикасынын Жерге-Тал району, Кичи-Кара-Мык айылынын жайлоолору менен чектешет. Түшүк тарабы бийик аскалуу жалама тоо, чокусу деңиз деңг. 4023м бийиктикте. Шалбаалары тоонун боорун көздөй шаты сыяктуу тепкич-тепкич болуп өрдөп кеткендигинен Шаты жайлоосу деп аталат.
226.	ШАРКЫРАТМА	Жаш-Тилек айылынын жайлоолорунда жайгашкан кооз шаркыратма. Бийиктиги 30-40 метрге, жазылыгы 20-25 метрге жакын.
227.	ШИБЭЭ АЙЫЛЫ	Жекенди айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2440 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш. 342 км, Ош т.ж. бекетинен 359км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 29км, Кара-Мык айылынан 17км аралыкта жайгашкан.
228.	ШОР- ТАЛАА	Кызыл-Суунун оң жана сол өйүзү боюнча аска таш-шагылдуу жайылмаларынын үстүнөн эки аллювиалдык тектирлер орун алган кенен талаа. Сол өйүзүндөгү Шор-Талаанын аянты 12 000га. Өздөштүрүлүп дыйканчылыкка пайдаланган аянты 1000га. Тектирдин кендиги 20-25км ге чейин созулуп, өрөөндүн борборго карай жантаюусу 1,5-5 чейин.
229.	ШУМКАР-КӨЛ	Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында айылдан 26км аралыкта, деңиз деңгээлинен 3864 метр бийиктикте, аянты 13,01га мөңгүдөн пайда болгон көл.
230.	ШУМКАР ТОО	Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында айылдан 25 км аралыкта жайгашкан. Аска-зоо шумкардын элесин берип турган Шумкар-Тоо деп аталып калган. Чокусу деңиз. деңг. 4562м бийик (тик) жалама аскалуу. Асканын түбүндө үч мөңгү бар. Чыгышынын уз. 1,27км, алабы 0,62км, деңиз деңг. этеги 3840м, башы 4181м. Түндүк жантаймадагы мөңг. уз. 0,82км, алабы 0,30км, деңиз

		<p>деңг. этеги 3834м, башы 4034м. Түндүк-батыш мөңг. уз. 0,45км, алабы 0,45км, деңиз деңг. этеги 3754м, башы 4242 м.</p> <p>Шумкар-Тоодон Токол, Ак-Маңдай, Сары-Таш, Кумай ж.б. жайлоолордон агып түшкөн суулар Ак-Суу суусун түзөт.</p>
231.	ЭШЕН-АТА КҮМБӨЗҮ (ЗЫЯРАТ ЖАЙЫ)	<p>Күмбөз, элдин зыярат жасачу жайы. Дароот – Коргон, Ачык-Суу жана Жар-Башы айылдарынын орто ченинде жайгашкан. Дароот-Коргон айылынан 15 км аралыкта, деңиз деңг. 2705м бийиктикте, дөңдүн үстүндө жайгашкан, эл зыярат кылган жер. Дөбөнүн чокусун курулган күмбөзгө 19-20к. башында жашап өткөн Мадали калпа аттуу эшен, олуя инсан коюлган. Бул жерге балалуу болбогондор, оорукчан адамдар келип, зыярат кылып турушат.</p>
232.	ЭШМАНБЕТТИН КОРГОНУ	<p>Тарыхый коргон. Кашка-Суу аймагындагы Жаман-Кырчын кыштоосунда жайгашкан.</p>
233.	ЮКОС	<p>Илим-изилдөө институтунун түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы. 1934-45-ж. негизделген. Чоң-Алай өрөөнүндөгү малдын тукумун жакшыртуу үчүн мал чарбасынын Түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы (ЮКОС) Совет мезгилинин жылдарында маанилүү илимий тажрыйбаларды жүргүзгөн.</p>